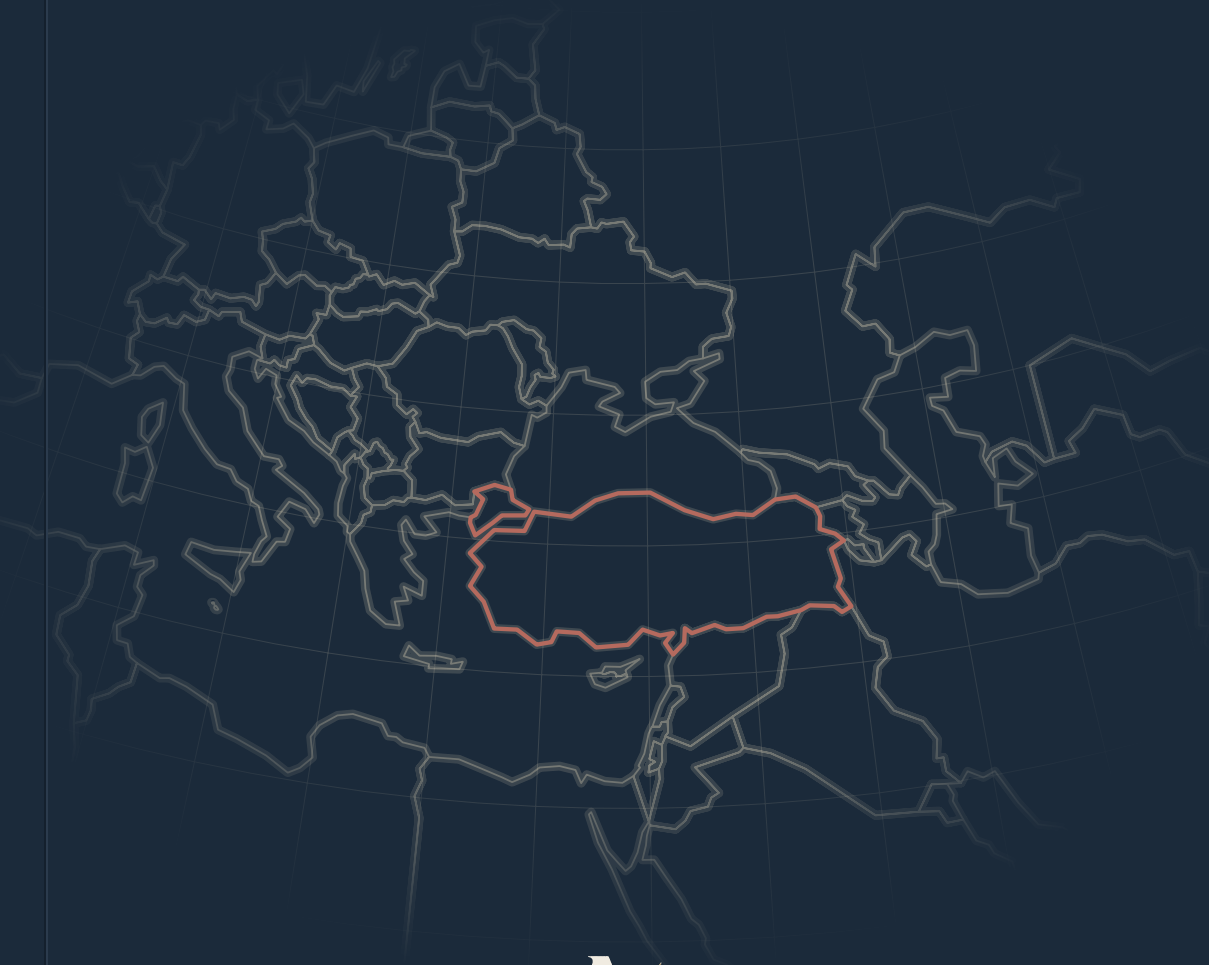
EDİTÖR · DR. GÜRKAN FIRAT SAYLAN

Türk Dış Politikası Araştırmaları I

AL FARABI
PUBLISHING HOUSE

TÜRK DIŞ POLİTİKASI ARAŞTIRMALARI I

EDİTÖR

Dr. Gürkan Fırat SAYLAN

YAZARLAR

Doç. Dr. Mehmed Gökhan POLATOĞLU

Dr. Gürkan Fırat SAYLAN

Dr. Vedat KANAT

Dr. Şeyda ÖZÇELİK KANAT

Dr. Koray ÖZTÜRK

Ahmet ŞAHİN

Velit OTLU

Al-Farabi Yayınevi

Ankara, Türkiye

ISBN: 978-625-5035-08-0

Copyright © Al-Farabi Yayınevi

Date: 2026

Al-Farabi Publishing House
Ankara, Türkiye
www.farabiyayinevi.org

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form, by photocopying or by any electronic or mechanical means, including information storage or retrieval systems, without permission in writing from both the copyright owner and the publisher of this book.

© Al-Farabi Publishers 2026

The Member of International Association of Publishers

The digital PDF version of this title is available Open Access and distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 license (CC BY-NC 4.0), which permits adaptation, alteration, reproduction and distribution for noncommercial use, without further permission provided the original work is attributed.

ÖYKÜ ULUSOY

Copyright © 2026 by Al-Farabi Academic Publishers

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1
TÜRKİYE-JAPONYA DOSTLUĞUNDA BİR ASRIN BİR YILA YANSIMASI: 1890 ERTUĞRUL FIRKATEYNİ FACİASI EKSENİNDE 1990 YILINDAKİ GELİŞMELERE BİR BAKIŞ.....1
GİRİŞ.....2
1. Yöntem.....6
2. Bulgular.....6
Türkiye-Japonya İlişkilerinde 1990 Yılı.....6
Türkiye-Japonya İlişkilerinde 100. Yıl Etkinlikleri.....11
SONUÇ.....15
KAYNAKÇA.....16

BÖLÜM 2
DÖNEMİN ULUSLARARASI POLİTİK DİNAMİKLERİ BAĞLAMINDA YUGOSLAVYA DEVLET BAŞKANI JOSİP BROZ TİTO'NUN 1976 TÜRKİYE ZİYARETİ.....20
GİRİŞ.....21
1. Ziyaretin Tarihsel ve Politik Arka Planı.....22
2. Ziyaretin Başlaması ve Ele Alınan Siyasi Konular.....26
3. Ziyaretin Tamamlanması.....29
SONUÇ.....31
KAYNAKÇA.....33

BÖLÜM 3
TÜRKİSTAN ELÇİSİNE GÖRE TURAN MEMLEKETLERİ: OSMANLI ARŞİVİNDEN BİR COĞRAFYA VE NÜFUS TASVİRİ.....35
GİRİŞ.....36
1. Yöntem.....37
1.1. Araştırmanın Amacı.....37
1.2. Araştırmanın Yöntemi.....37
2. Bulgular.....38
2.1. Türkistan Kavramı ve Coğrafî Çerçevesi.....38
2.2. Osmanlı Dünyasında Türkistan ve Turan Tasavvuru.....39
2.3. Türkistan Elçisine Göre Turan Memleketleri.....42
SONUÇ.....47
KAYNAKÇA.....49

BÖLÜM 4
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDEKİ FEMİNİZM TARTIŞMALARINA SOVYET FEMİNİZM MODELİNİ DÂHİL ETMEK.....50
GİRİŞ.....51
1. Yöntem.....53
1.1. Araştırmanın Amacı.....53
1.2. Araştırmanın Yöntemi.....53
2. Bulgular.....54
2.1. Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Feminizm Algısı.....54
2.2. Aydınlık Dergisi ve Sovyet Rusya Modeli Feminizm.....60
2.2.1. Aydınlık'ta Türkiye Feminizmine Eleştiri.....62

2.2.2. Sovyet Feminizmi ve Toplumsal Devrim Örneği....63
2.2.3. Kadın Erkek İşbirliği ve Birleşiniz Çağrısı....66
2.2.4. Sovyet Feminizminde "Kadınsız İnkılap Olmaz" Söylemi....67
2.2.5. Devrimin Getirisi Kadın Himayesi....68
SONUÇ....70
KAYNAKÇA....72

BÖLÜM 5
CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ VE NÜFUS MÜBADELESİ....75
GİRİŞ....76
1. Mübadeleye Giden Süreç ve Lozan'da Alınan Karar....77
1.1. Balkanlarda Uluslaşma ve Göç Hareketleri....77
1.2. Türk-Yunan Nüfus Değişimine Yönelik 1914 Girişimi....78
1.3. Savaş, İşgal ve Karşılıklı Nüfus Hareketleri....79
1.4. Lozan'da Zorunlu Mübadele Kararı....81
2. Mübadelenin Uygulanmasında Karşılaşılan Meseleler....83
2.1. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti....83
2.2. Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Faaliyetleri....85
2.3. Mübadillerin Taşınması....86
2.4. Emval-i Metrûke, Konut ve Yardım Meselesi....86
2.5. Mübadele Kapsamının Belirlenmesi ve Karma Komisyonun Rolü....88
3. Mübadillerin İskânı ve Toplumsal Uyumu....89
3.1. Türkiye'de İskân Bölgelerinin Tespiti....89
3.2. Mübadillerin İskânı....90
3.2.1. Yunanistan'da İskân Faaliyeti....90
3.2.2. Türkiye'de İskân Faaliyeti....91
3.3. Türkiye'de Mübadillerin İskânının İktisadî ve Sosyal Sonuçları....92
3.4. Mübadillerin Uyum Deneyimleri ve Yerel Halkla İlişkileri....93
4. Mübadele Öncesi ve Sonrasında Nüfus Yapısı....95
4.1. Mübadele Öncesinde İki Ülkenin Nüfus Yapısı....95
4.2. Göç, Sevk ve İskân Sayılarının Değerlendirilmesi....97
4.3. Mübadele Sonrasında Yunanistan ve Türkiye'de Bölgesel Dağılım....99
5. Mübadeleden Doğan Uyuşmazlıklar ve Diplomatik Çözüm Arayışları....101
5.1. İstanbul Rumları ve Batı Trakya Türklerinin Yerleşiklik Statüsü....101
5.2. Mülkiyet Anlaşmazlıkları ve 1926 Atina Antlaşması....102
5.3. 10 Haziran 1930 Ankara Antlaşması ve Mübadele Uyuşmazlıklarının Çözümü....104
SONUÇ....105
KAYNAKÇA....108

BÖLÜM 6
AZERBAYCAN'IN SOVYETLEŞME SÜRECİNDE MİLLÎ MÜCADELE'NİN GAYRİRESMÎ BİR TEMSİLCİSİ OLARAK HALİL (KUT) PAŞA....111
GİRİŞ....112
1. Halil Paşa'nın Azerbaycan'a Gidişi ve Ülkede Karşılaştığı Siyasi Durum....113
2. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a İlerleyişi ve Ankara'nın Tutumu....119
3. Azerbaycan'ın İşgal Sürecinde Halil Paşa'nın Faaliyetleri....122
SONUÇ....127
KAYNAKÇA....130

BÖLÜM 7
SSCB SONRASI TÜRK SOYLULARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİ VE KÜLTÜREL DİPLOMASİ.....134
GİRİŞ.....135
1. Yöntem.....136
1.1. Araştırmanın Amacı.....136
1.2. Araştırma Yöntemi.....136
2. Bulgular.....136
2.1. Kültürel Diplomasi Kavramı.....136
2.2. Dilin Kültürel Diplomasi Aracı Olarak İşlevi.....138
2.3. Kültürel Diplomasi Aracı Olarak Türk Soylulara Türkiye Türkçesi Öğretimi.....140
2.4. Türk Soylulara Türkiye Türkçe Öğretiminde Kültürel Diplomasi Kuruluşları.....141
2.4.1. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA).....141
2.4.2. Yunus Emre Enstitüsü.....142
2.4.3. Türkiye Maarif Vakfı.....143
2.4.4. Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı.....144
2.4.5. Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi.....145
2.4.6. Hoca Ahmet Yesevi Türk - Kazak Üniversitesi.....147
SONUÇ.....148
KAYNAKÇA.....151

BÖLÜM 8
TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA HATAY MESELESİ: SİYASAL STATÜ, DİPLOMASİ VE SINIRIN YENİDEN ŞEKİLLENMESİ (1918-1939).....154
GİRİŞ.....155
1. Hatay'ın Tarihi ve Coğrafi Çerçevesi.....156
1.1. Hatay'ın Coğrafi Konumu ve Fiziki Özellikleri.....156
1.2. Hatay'ın Tarihsel Geçmişi ve Bölgesel Kalıntıları.....157
1.3. Osmanlı Döneminde Hatay ve Çevresinin İdari ve Ekonomik Yapısı.....158
2. Birinci Dünya Harbi Sonrasında Hatay'ın Statü Sorunu.....159
2.1. Mondros Mütarekesi ve İskenderun Sancağı'nın İşgali.....160
2.2. Savaş Sonrası Uluslararası Düzen ve Fransız Mandası.....160
2.3. 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması ve Sancağın Özel Statüsü.....161
2.4. Lozan Barış Antlaşması ve Statükonun Devamı.....162
2.5. Bölgesel Dengeler ve Türk Dış Politikasının Güvenlik Boyutu.....163
3. 1936 Sonrasında Hatay Meselesi'nin Uluslararası Bir Sorun Haline Gelmesi.....163
3.1. Türkiye'nin Diplomatik Girişimleri ve Milletler Cemiyeti.....164
3.2. 1937 Düzenlemesi: Sancağın Ayrı Varlığının Tanınması.....164
3.3. Seçim Meselesi ve Statünün Uygulanmasındaki Güçlükler.....165
3.4. Uluslararası Konjonktür, Atatürk'ün Diplomasisi ve Suriye Faktörü.....165
4. Hatay Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye'ye Katılma Süreci.....167
4.1. 1938'de Hatay'da Yeni Siyasi Yapının Oluşması.....167
4.2. Türkiye-Fransa İlişkileri ve Diplomatik Uzlaşma.....167
4.3. Hatay Devleti'nin Kuruluşu, Siyasi Statüsü ve 1939'da Türkiye'ye Katılma Kararı.....168
5. Hatay'ın Türkiye'ye Katılması Sonrasında İdari ve Mekansal Dönüşüm.....171
5.1. Hatay Vilayetinin Kurulması ve İdari Düzenlemeler.....171
5.2. Sınırın Belirlenmesi ve Bölgesel Bağlantılar.....171
SONUÇ.....172

KAYNAKÇA.....174

BÖLÜM 1

TÜRKİYE-JAPONYA DOSTLUĞUNDA BİR ASRIN BİR YILA YANSIMASI: 1890 ERTUĞRUL FIRKATEYNİ FACİASI EKSENİNDE 1990 YILINDAKİ GELİŞMELERE BİR BAKIŞ

Doç. Dr. Mehmed Gökhan POLATOĞLU[1]

DOI: 10.5281/zenodo.23648953

[1] Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye. gokhan.polatoglu@erzurum.edu.tr – ORCID: 0000-0002-3310-408X

GİRİŞ

Türkiye ve Japonya arasındaki yakın ilişkiler, Japon İmparatoru Meiji dönemindeki ilerlemelerin bir sonucu olarak 19. yüzyılda başladı. Japon Hükümeti 1868 yılındaki Meiji Restorasyonu[2] kapsamında Batı ile ilişkilerini geliştirmeyi amaçladı ve Osmanlı Devleti ile de ilişkiler kurmak için çeşitli heyetler gönderdi. (Esenbel, 2002) Japonya Dışişleri Bakanlığı Kâtibi Fukuchi Genichiro'nun 1871 yılında İstanbul'a gelmesi ise iki ülke arasındaki ilk resmi ilişkinin başlangıç noktasını oluşturdu. (Lee & İlhan, 1989) İlerleyen süreçte ziyaretler artarak devam etti. Bu doğrultuda Japon Veliahtı Higashi Fushimi no Miya 1877 yılında Türkiye'ye bir ziyarette bulundu. (Erdemir, 2009) Eğitim seyahati amacıyla Avrupa'ya gelen Japon savaş gemisi Seiki 1878 yılında İstanbul'a da uğradı. (Lee & İlhan, 1989)

Japonya Dışişleri Bakanlığı memurlarından Masaharu Yoshida'nın maiyetindeki bir heyet 1881 yılına İstanbul'a geldi ve Sultan II Abdülhamid ile görüşen ilk Japon heyeti oldu. (Misawa, 2010) Aynı yıl Japon İmparatoru Meiji'nin akrabaları olan Prens Kato Hito ve 1887 yılında ise Prens Komatsu Akihito İstanbul'a geldi. (Özyürek, 2016) Yıldız Sarayı'nda ağırlanan Prense, birinci rütbeden Osmânî nişanları, imtiyaz ve iftihar madalyaları takdim edildi. Kendisi Japonya'ya döndüğünde, gösterilen sıcak ilgiyi İmparator Meiji'ye aktardı. Buna karşılık İmparator Meiji, Sultan II. Abdülhamid'e bir mektup ve Japonya'nın en yüksek nişanı olan Büyük Krizantem Nişanını gönderdi. (Tufan, 2024) Japon İmparatoru Meiji'nin, Sultan II. Abdülhamid'e gönderdiği nişana karşılık ise Osmanlı Devleti'nin en büyük nişanını İmparatora takdim etmek ve aynı zamanda iade-i ziyarette bulunmak isteği üzerine Ertuğrul Fırkateyni'nin[3] Japonya'ya gönderilmesi kararı alındı. Bu seyahat, iki ülke ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu ve Uzak Doğu açılımının önemli bir adımını oluşturdu. (Şenol, 2010)

Sultan II. Abdülhamid, Rus ve İngiliz tehdidine karşı etki alanını genişletmek amacıyla Japonlar ile bir ittifak kurmak, Japonya ise

[2] Meiji Restorasyonu, Tokugawa Şogunluğu döneminin (1603-1868) ardından Meiji'nin 1868 yılında başlattığı ve modern Japonya'nın ortaya çıkışını temsil eden süreci ifade etmektedir. (Esenbel, 2019; Seval, 2017; Hane, 2021) Meiji Restorasyonu, Japonya'da uzun yıllar uygulanan izole politikasının ardından, uluslararası etkileşim açısından da Japonya için önemli bir dönüm noktası oldu. (Akyn & Abdurazakova, 2025; Misawa, 2024)

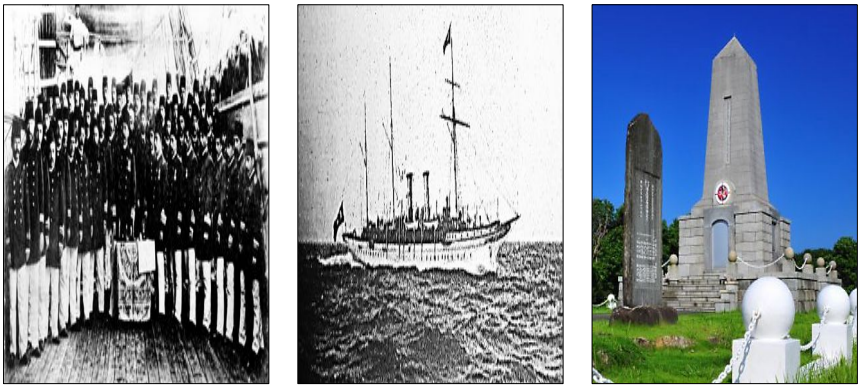
[3] Ertuğrul Fırkateyni 1863 yılında İstanbul'da denize indirildi. 79 m uzunluğunda, 15,5 m eninde ve 2.344 ton ağırlığındaki Fırkateyn'in 600 beygirlik makine ve kazan dairesi İngiltere'de monte edildi. (Ilgaz & Ilgaz, 2012)

Mançurya'da ve Kore'de çıkar çatışmasında olduğu Rusya'ya karşı stratejik öneme sahip Osmanlı Devleti ile ilişki kurmak istedi. Bu ilişki ağını kurmak ve geliştirmek amacıyla ise Ertuğrul Fırkateyni'nin Japonya'ya gönderilmesine karar verildi. (Akpınar, 2013; Eraslan & Dere, 2020) Ertuğrul Fırkateyni'nin Japonya seyahati, Osmanlı Devleti ile Japonya arasındaki ilk önemli karşılaşmalardan biri olması bakımından, iki ülke ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak tarihteki yerini aldı. (Topaçoğlu, 2026; Atlı & Özbelli, 2023; Pehlivantürk, 2017)

Ertuğrul Fırkateyni, Miralay Osman Paşa komutasında 56 subay ve 537 erin olduğu mürettebatla 14 Temmuz 1889 tarihinde Japonya'ya gitmek üzere İstanbul'dan törenle hareket etti. (Lee, 1991) Fırkateyn'in rotası; Akdeniz üzerinden Süveyş, Port-Said, Cidde, Aden, Bombay, Kolombo, Singapur, Saygon, Hong Kong, Nagasaki ve Kobe yoluyla Yokohama Limanı idi. (Şahin, 2004) Fırkateyn, yaklaşık on bir ay süren yolculuğun ardından 7 Haziran 1890'da Japonya'nın Yokohama limanına ulaştı. (Şahin, 1996) Sultan II. Abdülhamid'in Japon İmparatoruna gönderdiği mektup, nişan ve hediyeler, Osman Paşa tarafından 13 Haziran'da İmparatora takdim edildi. (Sicim, 2013; Sürmeli, 2023) Meiji akşam yemeğinde takdim edilen nişanı taktı. Osman Paşa ve subaylara ise hediyeler takdim etti. (Ulusan Şahin, 2001) Ertuğrul Fırkateyni, Japonya'da bulunduğu yaklaşık üç aylık bir sürenin ardından 15 Eylül'de yurda dönüş için Yokohama limanından hareket etti. Ancak 16 Eylül 1890 tarihinde şiddetli bir tayfunun etkisiyle sürüklendi ve Japonya'nın güneybatısındaki Wakayama eyaletine bağlı Kashinozaki kıyılarındaki kayalıklara çarparak parçalandı ve akabinde battı. (Esenbel, 2002)

Kazada Ertuğrul Fırkateyni mürettebatından 69 kişi hayatta kaldı. Bu elim hadise nedeniyle İmparator Meiji ve Japon Hükümeti, Osmanlı Devleti'ne taziyelerini iletti. Kazazedeler, Kobe kasabasına nakledilerek tedavi altına alındı. Hayatını kaybedenlerin cenazeleri ise Kaşinozaki Feneri'nin önündeki sahaya defnedildi. Japonya'nın en önemli gazetelerinden Jiji Shimpō gazetesi, şehit ailelerine gönderilmek üzere bir yardım köşesine yer verdi. (Şakir, 2010). Hayatta kalan mürettebat, Japon firkateynleri Hiei ve Kongo vasıtasıyla 2 Ocak 1891 tarihinde İstanbul'a ulaştırıldı. (Esenbel, 2002; Şahin, 2024) Kazanın meydana geldiği Kuşimoto'da ise 1891 yılında bir anıt dikildi.[4]

[4] Anıtın sağ cephesindeki plakada: "Tuğamiral Osman Komutasında Türkiye'ye dönen Ertuğrul Harp Gemisi 16/Eylül/1889'da Kaşinozaki açıklarında fırtınadan batmış ve 540 subay ve er boğulmuştur. Bu onurlu deniz şehitleri Oşima halkı tarafından toplanmış ve

Şekil 1: Ertuğrul Fırkateyni mürettebatı (sağda), Fırkateyn Japonya'ya seyahatteyken (ortada), Kuşimoto'da dikilen anıt (sonda) (Yücel, 2019; Türkiye, 21-22 Eylül 1990; https://l24.im/pnBq)

Türkiye ile Japonya arasındaki ilişkiler, Cumhuriyet Dönemi'nde gelişerek devam etti. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler ilk olarak 1924 yılında kuruldu. (Kadıoğlu, 2024) Japonya, Türkiye Cumhuriyeti'ni 1924 yılında tanıdı. 1925 yılında İstanbul'da ve Tokyo'da büyükelçilikler açıldı. (Hasebe vd., 2018) 1926 yılında Izumo ve Yakumo adlı Japon donanma kruvazörü İstanbul'a geldi. Amiral Yamamoto, Türk-Japon dostluğunun öneminden bahsederek, coğrafi uzaklığa karşın kalpleri bir atan iki doğulu ülke olduklarına değindi. Yamamoto, Japonya'nın bayrağındaki Güneş ve Türkiye'nin bayrağındaki Aya vurgu yaparak, Güneş ile Ayın kardeş olduğunu belirtti. (Kıranlar & Çelik, 2018) Aynı yıl Osaka'da Japon-Türk Ticaret Cemiyeti ve Japonya'da Türkiye'nin tanıtılması amacıyla Japonya-Türkiye Derneği faaliyete geçti. (Birinci, 2025)

Japon Prensi Takamatsu'nun 1931 yılındaki Türkiye ziyareti ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ile görüşmesi, iki ülke ilişkilerinin ilerlemesine katkı sağladı. (Tepealtı, 2024) 1931 yılında Tokyo'da Türkiye Sergisi açıldı. Sergide, Türkiye'ye özgü ürünlerin yanı sıra Prens Takamatsu'nun Türkiye ziyareti esnasında aldığı eşyalar da yer aldı. (Sicim Kaplan, 2025) Siyasi ve sosyo-kültürel yakınlaşma, ekonomik

ünlerine işbu mezarlık kurulmuştur." Soldaki plakada ise: "Türk-Japon Tecim Kurumunun yardımı ile 5/Nisan/1929'da düzeltilen Ertuğrul Şehitliği 16/Mayıs/1937'de Tokyo Büyük Elçisi Hüsrev Gerede'nin aracılığı ve Wakayama ilinin koruması ile Türkiye Cumhuriyeti tarafından yenileştirilmiş, sağlıklarında kurdukları Türk-Japon Dostluğunu onurlu ölümleriyle sonrasız yapan kutlu şehitler ününe bu anıt dikilmiştir." ifadelerine yer verilmiştir. (https://l24.im/HR4U8) Anıt 1937 yılında Türkiye tarafından restore edildi. Buraya Ertuğrul Fırkateyni'nin maketinin, hayatını kaybeden mürettebatın fotoğrafları ile heykellerinin olduğu Türk Müzesi 1974 yılında açıldı. (https://l24.im/wSf9N1)

ilişkilerin gelişmesine zemin hazırladı ve bu kapsamda 1933 yılında Ticaret Anlaşması imzalandı. (Ulusan, 2017)

Türk-Japon diplomatik ilişkileri, İkinci Dünya Savaşı sürecinde Türkiye'nin 1945 yılında Japonya'ya savaş ilan etmesiyle kesintiye uğradı. Savaşın sona ermesiyle birlikte ise diplomatik ilişkiler 1952 yılında yeniden başladı. (Tepealtı, 2024) Akabinde iki ülke arasında resmi ziyaretler gerçekleşti. Bu kapsamda Japon Parlamento Heyeti 1956 yılında Türkiye'ye, Başbakan Adnan Menderes 1957 yılında ve TBMM Başkanı Refik Koraltan ile Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes ise 1959 yılında Japonya'ya resmi bir ziyarette bulundu. (Turp, 2020)

Türk-Japon ilişkilerinde 1960'lı yıllar etkileşimin gelişerek sürdüğü bir dönemdi. Öyle ki Japonya'da 1960 yılında Prens Mikasa'nın da açılışında yer aldığı Eski Türk Sanatlar Sergisi kültürel yakınlaşmanın bir parçasını oluştururken, 1960 darbesiyle kesintiye uğrayan diplomatik ilişkiler 1962 yılında Türk-Japon Parlamentolararası Dostluk Grubunun yeniden tesisi ile başlayacak ve 1963 yılında Prens Mikasa'nın Türkiye ziyareti ile pekişecektir. İktisadi ilişkiler ise 1960-1980 sürecinde artarak devam edecektir. (Matano, 1996)

Tarihsel süreç içerisinde yaşanan çeşitli olaylar sonrası destek girişimleri de Türk-Japon ilişkilerini güçlendirici etkide bulundu. Bunlar arasında İran-Irak Savaşı (1980-1988) esnasında Japon yetkililerin 1985 yılında Türkiye'den talep ettikleri yardım çağrısı üzerine Tahran'da mahsur kalan Japonların, Türk Hava Yolları vasıtasıyla ülkelerine götürülmesi önemli bir yere sahiptir (Pehlivantürk, 2019; Kohei, 2025)

Tüm bu gelişmeler değerlendirildiğinde iki ülke arasındaki ilişkilerde; tarihi, siyasi ve kültürel bağların sembolleştirilmesinde Japonya'ya gitmek üzere 1889 yılında İstanbul'dan yola çıkan ve 1890 yılında tekrar İstanbul'a dönmek üzere Japonya'dan hareket eden Ertuğrul Fırkateyni'nin elim bir hadise sonucu kayalıklara çarparak batışı önemli yere sahiptir. Bu kapsamda, hadisenin 100. yılı olması bakımından 1990 yılında, iki ülke tarafından çeşitli anma etkinlikleri düzenlenmiştir. Bununla birlikte aynı yıl içerisinde, iki ülke arasındaki bağların güçlendirilmesi amacıyla farklı alanlarda çeşitli faaliyetlerde bulunulmuştur.

1. YÖNTEM

Türkiye ile Japonya arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olan Ertuğrul Fırkateyni'nin 1889'da başlayan Japonya seyahati ve Fırkateyn'in 1890 yılında Japonya'da batışının ardından geçen 100 yıllık sürecin ardından 1990 yılında yaşananların ele alındığı bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi uygulanmıştır. Literatür taraması kapsamında devlet arşivleri, resmî yayınlar ve tutanaklar, döneme ait süreli yayınlar, araştırma ve tetkik eserler incelenmiştir. Elde edilen veriler, kendi içerisinde konu tasnifine tabi tutularak, kronolojik bir bütünlük çerçevesinde değerlendirilmiştir.

2. BULGULAR

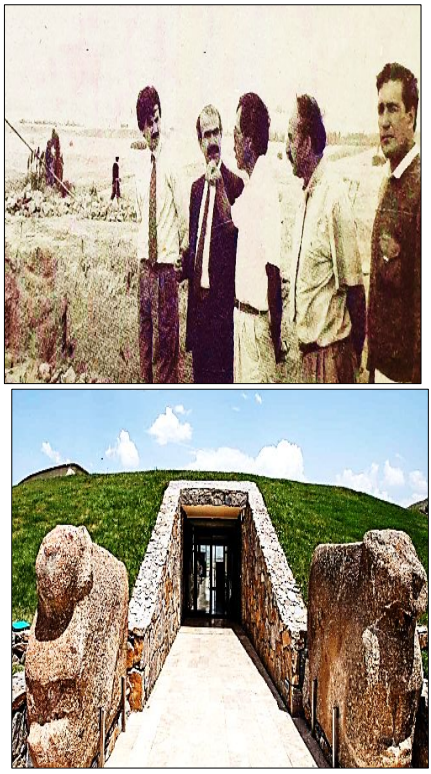
Türk-Japon ilişkilerinde 1890 yılında batan Ertuğrul Fırkateyni önemli bir misyona sahip olmuştur. Fırkateyn'in batışı ile yaşanan facia zamanla siyasi ve tarihi bir sembol haline dönüşmüş ve iki ülke ilişkilerinin merkez noktalarından birini teşkil etmiştir. Diplomatik yakınlaşma ve toplumsal dayanışma bağlamında iki ülkede dikilen anıtlar, yayımlanan albümler, çekilen filimler ve olaylar döngüsünün yaşatıldığı çeşitli kültür ve sanat faaliyetleri ile ilişkilerin tarihi sürecin ve kültürel mirasın gelecek kuşaklara aktarılması sağlanmıştır.

Türkiye-Japonya İlişkilerinde 1990 Yılı

Türk-Japon ilişkilerde Ertuğrul Fırkateyni'nin 1889 yılında başlayan Japonya seyahati ve 1890 yılında batışının ardından geçen 100 yıllık sürecin ardından 1990 yılı iki ülke arasında önemli bir süreci temsil etti. 1990 yılı iki ülke ilişkilerini daha da güçlendiren ve ileriye taşıyan siyasi, iktisadi, tarihi ve sosyo-kültürel gelişmelerin yaşandığı bir yıl oldu. Bu kapsamda siyasi ilişkiler bağlamında Japonya Dışişleri Bakanı Yardımcısı Hisashi Owada, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Büyükelçi Tugay Özçeri ile görüşmelerde bulunmak üzere 11-14 Şubat 1990 tarihinde Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirdi. Japonya Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Makoto Sakuma'nın daveti üzerine ise 30 Mayıs-6 Haziran 1990 tarihinde Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Orhan Karabulut ve 31 Mayıs-1 Haziran 1990 tarihinde Devlet Bakanı Güneş Taner Japonya'yı ziyaret etti. (Dışişleri Bakanlığı 1990 Tarihçesi, 1991)

Tarihi ve kültürel bağlam açısından da girişimlerde bulunuldu. Bu doğrultuda Japonya tarafından 1980'li yıllarda Kırşehir'in Kaman İlçesinde başlatılan kazıların kesintiye uğramasının ardından Japon Prensi Mikasa 1990 yılında kazı çalışmalarını yeniden başlatmak için Türkiye'ye geldi. Kaman'ı ziyaretinde Prens Mikasa'ya, Kültür Bakanlığı Basın Danışmanı Hilmi Tutar, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürü Mehmet Akif Işık, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdür Yardımcısı Ahmet Ertekin, Kırşehir Müzesi kazı komiseri ve Japon Araştırmacısı Sachihiro Omura eşlik etti. Japon Hükümeti tarafından desteklenen kazının başkanlığını Japon Arkeolog Sachihiro Omura yaptı. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdür Yardımcısı Ahmet Ertekin ile Kırşehir Müzesi kazı komiseri Japon ekibine destek sağladı. (Türkiye Gazetesi, 6 Eylül 1990)

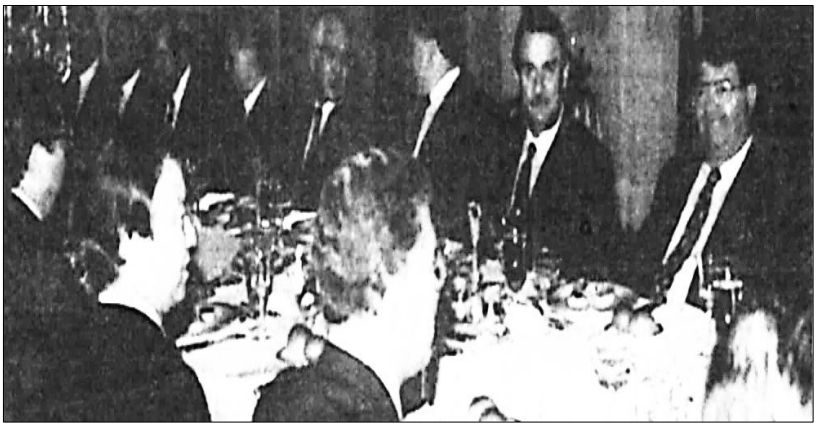
Kalehöyük höyüğünde Sachihiro Omura başkanlığında Japon-Anadolu Arkeoloji Enstitüsü adına Türk ve Japon Hükümetleri arasında yürütülen iş birliği sonucu 1986 yılında başlatılan arkeolojik kazı çalışmalarının bir sonucu olarak Kaman Kalehöyük Arkeoloji Müzesi 10 Temmuz 2010 tarihinde ziyarete açıldı. (https://l24.im/9lj3KX) Müzenin yakınında Japon Bahçesi ve Japon-Anadolu Arkeoloji Enstitüsü kuruldu. (https://l24.im/Bv9n)

Şekil 2: Prens Mikasa (ortada) Kırşehir ili Kaman İlçesi'ndeki kazı çalışmalarını incelerken (Türkiye, 6 Eylül 1990) Kalehöyük Arkeoloji Müzesi (https://l24.im/q73z9U6)

İki ülke ilişkilerinde 1990 yılının ortalarından itibaren daha yoğun bir sürece geçildi. Bu süreçte iktisadi görüşmelerde de bulunuldu. Bu doğrultuda Japonya Uluslararası Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Parlamento Devlet Sekreteri Fumiyo Saito 17-19 Temmuz 1990'da ve Japonya Dışişleri Bakanı Taro Nakayama 22-23 Ağustos 1990'da çalışma ziyareti için Ankara'ya geldi. (Dışişleri Bakanlığı 1990 Tarihçesi, 1991) Japonya Başbakanı Toshiki Kaifu ise Başbakan Yıldırım Akbulut'un davetlisi olarak 4-6 Ekim 1990 tarihinde Türkiye'ye bir ziyarette bulundu. (Dündar & Nobuo, 2025) Türkiye'ye gelen ilk Japonya Başbakanı unvanına sahip Kaifu'nun bu ziyareti aynı zamanda Türkiye ile Japonya arasındaki münasebetlerin kurulmasının 100. yıl dönümü sebebiyle ayrı öneme sahip oldu. (Türkiye, 27 Eylül 1990) Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Japonya Başbakanı Toshiki Kaifu'yu Çankaya Köşkü'nde ağırladı. Başbakan Yıldırım Akbulut ise Japonya Başbakanı Toshiki Kaifu onuruna Devlet Konukevi'nde öğle yemeği verdi. Yemekte konuşan Başbakan Yıldırım

Akbulut, Türk ve Japon dostluğu ve iki milletin tarihten gelen yakın münasebetlerinden bahsetti. (Türkiye, 6 Ekim 1990)

Şekil 3: Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Yıldırım Akbulut ve Japonya Başbakanı Toshiki Kaifu'nun yer aldığı Çankaya Köşkü'ndeki yemekten bir kare (Cumhuriyet, 6 Ekim 1990)

Görüşmelerde 29 Mayıs-1 Haziran 1990 tarihleri arasında Tokyo'da gerçekleştirilen Türkiye-Japonya Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması da değerlendirildi. (Dışişleri Bakanlığı 1990 Tarihçesi, 1991) Diğer taraftan Türkiye'deki yatırımların %4 olduğu ve Japon yatırımların arttırılması gerektiği belirtildi. Görüşmeler esnasında iş insanı Sakıp Sabancı, Japon Başbakanı Toshiki Kaifu'dan iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi ve Japon bilim ve teknolojisinden faydalanmak adına kapsamında bir Japon hastanesi, koleji veya üniversitesi kurulması talebinde bulundu. (Cumhuriyet, 6 Ekim 1990). Japonya ziyaretinde ise Tokyo Büyükelçisi Umut Arık ile Japonya'nın Ankara Büyükelçisi Sengoku arasında, iki ülkenin yatırımların karşılıklı olarak korunması ve teşviki konusunda yapılacak anlaşmanın sonuçlandırılması konusunda mutabakat muhtırası imzalandı. (Türkiye, 6 Ekim 1990)

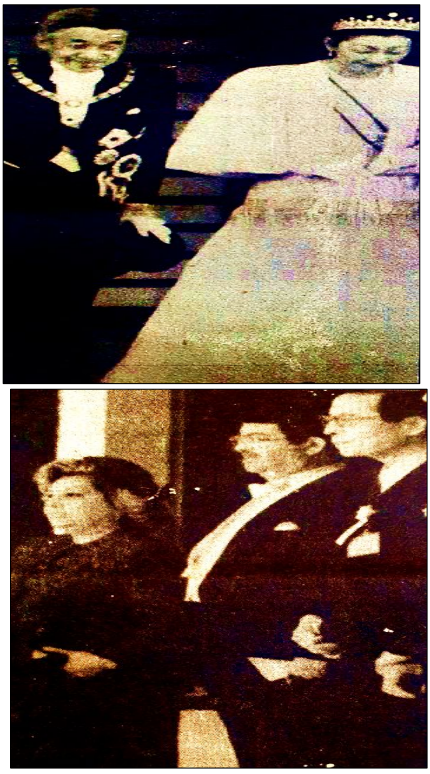
Tokyo'da gerçekleştirilen 4. Türk-Japon İş Konseyi Toplantısının ardından yayımlanan ortak bildiriyle ise iki ülkenin 21. yüzyıla güçlü bir ekonomik ortaklıkla gireceği açıklandı. Türk-Japon İş Konseyi Toplantısının ardından yayımlanan ortak bildiride ise Türkiye'nin genç nüfus potansiyelinin ve Japonya'nın deneyimin birleştirilmesi ile SSCB ve Doğu Avrupa Pazarı başta olmak üzere dünya pazarlarına açılanabileceği

belirtildi. Elektronik, otomotiv, kimya ve petro-kimya ile turizm sektörlerinde iş birliğine dikkat çekildi. (Türkiye, 2 Haziran 1990)

Japonya'ya 1990 yılının Ekim-Kasım sürecinde Bakanlık seviyesinde ziyaretlerde de bulunuldu. Bu kapsamda 15-24 Ekim'de Turizm Bakanı İlhan Aküzüm, 18-24 Ekim'de Devlet Bakanı Hüsnü Doğan ve 7-17 Kasım'da Devlet Bakanı Güneş Taner Japonya'yı ziyaret etti. (Dışişleri Bakanlığı 1990 Tarihçesi, 1991) Türkiye'den en üst düzeyde ziyaret ise 1990 yılının Kasım ayında gerçekleştirildi. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Japon İmparatoru Akihito'nun taç giyme törenine katılmak üzere 10-16 Kasım 1990'da Japonya'yı ziyaret etti. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], 30-18-1-2-665-116-9)

Özal, Tokyo'daki ikili temaslarında bir grup Japon sanayici, iş insanı ve banka temsilcileriyle görüşmeler yaptı. Ardından Türk-Japon Parlamento Dostluk Birliği Başkanı Shin Kanemaru ile Türkiye Tokyo Büyükelçiliğinde bir araya geldi. Tokyo Büyükelçisi Umut Arık'ın Cumhurbaşkanı Turgut Özal onuruna verdiği akşam yemeğine ise Türk-Japon Parlamento Dostluk Birliği Başkanı Shin Kanemaru ve Türk-Japon Parlamento Birliği üyeleri de katıldı. (Türkiye, 15 Kasım 1990) Bu temasların Türk-Japon iktisadi ilişkilerine etkisi olumlu yönde yansıdı. Öyle ki Türkiye'de faaliyetine izin verilen Japon sermayesi 1989'da 73.7 milyon dolar iken 1990'da 102.7 milyon dolara yükselecektir. (Matsutani, 1994)

Japon İmparatoru Akihito, Tokyo'da 12 Kasım 1990 tarihinde yapılan ve 156 ülke temsilcisinin katıldığı törende Japonya'nın 125. İmparatoru olarak tahta çıktı. (Milton, 2014) Törene, Türkiye'yi temsilen Cumhurbaşkanı Turgut Özal başta olmak üzere 70 ülkenin devlet veya hükümet başkanları katıldı. Japon İmparatoru Akihito törene Japon geleneklerini yansıtan kestane rengi bir kıyafetle yer aldı ve kasımpatılarla donatılmış tahta oturdu. Ardından davetlilerin yine gelenekler çerçevesinde "Benzai" (on bin yıl yaşa) tezahüratlarında bulunuldu ve 21 pare top atışı yapıldı. (Günaydın, 13 Kasım 1990)

Şekil 4: Taç giyme töreninde İmparator Akihito ve törene katılan Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile eşi Semra Özal (Günaydın, 13 Kasım 1990)

Türkiye-Japonya İlişkilerinde 100. Yıl Etkinlikleri

Türkiye ile Japonya arasındaki ilişkilerin 100. yıl dönümü nedeniyle 1990 yılında iki ülke arasında yoğun bir diplomatik temaslarda bulunuldu ve çeşitli etkinlikler gerçekleştirildi. Bu etkinliklere iki ülkenin devlet yöneticileri ve üst düzey yetkilileri katıldı. (Özden Cankara & Cankara, 2021) Etkinlikler kapsamında Ertuğrul Fırkateyni'nin Japonya'yı ziyaretinin 100. yıl dönümü münasebetiyle Japon Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Makoto Sakuma'nın daveti üzerine Türk savaş gemisi TCG Turgutreis Fırkateyni ile birlikte Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Orhan Karabulut 31 Mayıs-5 Haziran 1990 tarihleri arasında Japonya'yı ziyaret etti. (Mütercimler & Öke, 1991) TCG Turgutreis gemisi, Japon Deniz Kuvvetlerine ait 3 muhrip, 3 sahil güvenlik gemisi ve 3 karakol botu refakatinde demirlediği yerden hareket ederek Ertuğrul Fırkateyni'nin battığı noktada bordaladı ve anma töreni başladı.

Türkiye'nin ve Japonya'nın deniz kuvvetleri komutanları, iki ülke arasındaki siyasi ilişkilere değindi ve yüz yıla dayanan dostluğun mimarları Osman Paşa ile Ertuğrul Fırkateyni mürettebatına şükranlarını sundu. Ardından saygı duruşunda bulunuldu ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Orhan Karabulut tarafından Türk Dalış Timi Komutanı Deniz Kıdemli Yüzbaşı Nezih Mekik'e teslim edilen "100. Yıl Anma Plaketi" denizin derinliklerindeki Ertuğrul Fırkateyni'nin hatırasına sunuldu. Törene katılanlar tarafından ise denize, sevgi buketleri ve üç Japon helikopterinden çiçek buketleri bırakıldı. (Çoker, 1990) Ardından Oshima Adası'ndaki Ertuğrul Anıtı'nda bir tören düzenlendi. Burada Türk-Japon dostluğuna vurgu yapıldı. Ertuğrul Anıtı'nın gönüllü bakıcıları olan Kashino İlkokulu'nun öğrencilerine armağanlar takdim edildi. (Mütercimler, 2010)

Türk-Japon ilişkilerinin 100. yıl dönümü etkinlikleri kapsamında 4 Haziran "Türk Günü" olarak ilan edildi. Japon Hükümeti tarafından Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın eşi Semra Özal şeref konuğu olarak Japonya'ya davet edildi. (Günaydın, 2 Haziran 1990) Semra Özal ve Turizm Bakanı İlhan Aküzüm, Japonya'nın Osaka kentinde düzenlenecek olan Türk Haftasına katılmak üzere 1-4 Haziran 1990 tarihleri arasında Japonya'da bulundu. (Dışişleri Bakanlığı 1990 Tarihçesi, 1991) Özal, Japon dostluğunun 100 yıl öncesine kadar uzandığını ve bu dostluğun kültürel etkinlikler ile kuvvetleneceğini belirtti. Bu doğrultuda Japonya'da teşhir edilmek üzere 24 Mayıs 1990 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile "Türkiye Topkapı Sarayı'ndan Doğunun Seramik Şaheserleri Osmanlı-Türk Hazineleri, Türk-Japon Dostluğunun 100. Yılını Anma Sergisi" açıldı. (BCA, 30-18-1-2-652-53-3) Sergide teşhir edilmek üzere 75 parça eserin Japonya'ya geçici olarak gönderilmesi kararı alındı. (BCA, 30-18-1-2-651-50-6) Topkapı Sarayı'ndan getirilen 15. ve 16. yüzyıla ait Çin ve Japon seramiklerinden oluşan tarihi eserlerin yer alacağı Tokyo'daki İdeemitsu Müzesi'ndeki serginin açılışını Semra Özal ve Japon Prensi Mikasa gerçekleştirdi. Japon Prensi Mikasa, merak ettikleri eserlerin Japonya'da sergilenmesinden büyük mutluluk duyduklarını ve Japon halkı adına Türk Milletine teşekkürlerini ilettiklerini ifade etti. (Güneş, 6 Haziran 1990) Diğer taraftan Prens Mikasa ve eşleri, Türk-Japon ilişkilerinin 100. yıl dönümü kapsamında düzenlenecek törenlere katılmak üzere 6-12 Eylül 1990 tarihleri arasında Türkiye'ye bir ziyarette bulundu. (Dışişleri Bakanlığı 1990 Tarihçesi, 1991)

Türk-Japon ilişkilerinin 100. yıl dönümü kapsamında Japonya'da ve Türkiye'de çeşitli sosyo-kültürel faaliyetler düzenlendi. Bu bağlamda Japonya'da Mehter Takımı ile Türk Halk Dansları Topluluğu'nun gösterileri ve Türk Deniz Kuvvetleri Muharibinin Ertuğrul şehitleri Anma Töreni düzenlendi. (Matsutani, 1994) Ertuğrul Fırkateyni faciasından 100 yıl sonra Türk Deniz Kuvvetlerine ait Turgut Reis Fırkateyni Haziran 1990'da Japonya ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkilerin 100. yıl dönümünü anmak için Japonya'yı ziyaret etti. Ertuğrul Fırkateyni'nde hayatını kaybeden mürettebat için Kuşimoto'da 3 Haziran 1990 tarihinde bir anma töreni gerçekleştirildi. (https://l24.im/cmbMWj)

Şekil 5: Japonya'ya giden Turgut Reis Fırkateyni ve Mehteran Bölüğü (Türkiye, 26 Eylül 1990; Günaydın, 2 Haziran 1990)

Ertuğrul Fırkateyni'nin Japonya'ya gelişinin 100. yıl dönümü nedeniyle düzenlenen Türk-Japon Dostluğu Etkinlikleri kapsamında sanatçı Barış Manço Japonya'ya giderek ilk konserini verdi. Konseri, Japon Veliaht Prensi de izledi. Manço, Japonya'da büyük ilgi gördü ve 1991 ile 1995 yıllarında bir dizi konser daha gerçekleştirdi.

(https://l24.im/fNFxU) Manço'nun 1991 tarihli Japonya konserine; Bahadır Akkuzu, Ahmet Güvenç, Recep Işık, Cihangir Akkuzu, Elif Turan, Özlem Yüksek ve Paula Van Der Valk'dan oluşan "Kurtalan Ekspres" eşlik etti. Konseri, Japon Prensi ve Tokyo Büyükelçisi Umut Arık da izledi. Konser, TRT ve Japonya'nın NHK kanalları tarafından yayınlandı. Barış Manço'nun Japonya konserlerinde seslendirdiği şarkılar "Live in Japan" adlı bir müzik albümüne dönüştürüldü. (Cumhuriyet, 9 Aralık 1991)

Türkiye'de Türk-Japon ilişkilerinin 100. yıl dönümü kapsamında düzenlenen sosyo-kültürel faaliyetler arasında 8-12 Şubat'ta Japon Halk Dansları Topluluğu gösterisi, 15 Mart'ta Kimono gösterisi, 7-17 Eylül'de Japon dansları gösterisi, 7-28 Eylül'de Japon bebekleri sergisi, 19 Eylül'de İkebana gösterisi ve 10-14 Ekim'de Puk Kukla tiyatrosu gösterisi yer aldı. (Matsutani, 1994) Diğer taraftan Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) tarafından kutlama ve anma töreni programları yapıldı. (Mütercimler, 2010) TRT'nin katkılarıyla Japonya'da 28 Mayıs-7 Haziran 1990 tarihlerinde dört sanatçı tarafından konserler verildi. (T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 19 Temmuz 1990) Ayrıca Türk-Japon dostluğunun 100. yıl dönümü üzerine 13 Haziran 1990 tarihinde Türkiye'de ve Japonya'da anma pulu basıldı. (Matsutani, 1994)

Şekil 6: Barış Manço'nun "Live in Japan" adlı albümü (https://l24.im/HvaPF) ve Türk-Japon İlişkilerinin 100. Yılı Anma Pulu (şahsi pul koleksiyonundan)

SONUÇ

Ertuğrul Fırkateyni'nin 1889 yılında başlayan ve 1890 yılında elim bir hadise ile sona eren Japonya seyahati, Türkiye-Japonya ilişkilerinin seyrini değiştirmesi bakımından bir milat olmuştur. Bu seyahat, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Uzak Doğu'ya açılımının önemli bir aşamasını teşkil etmiştir. Bu iki uzak coğrafya ve ülkenin, karşılıklı strateji geliştirme planının önemli bir aşamasını oluşturan bu seyahat, ilerleyen zaman zarfında farklı boyutlar kazanarak iki ülke arasında tarihi, siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel bağların gelişmesine güçlü katkıda bulunmuştur.

İki ülke arasında Osmanlı Devleti döneminde başlayan yakınlaşma, Cumhuriyet Dönemi'nde artarak devam etmiştir. İkili ilişkilerde zaman zaman dalgalanmalar ve duraklamalar yaşansa da genel itibariyle istikrarlı bir seyir yaşamıştır. Karşılıklı ziyaretler, siyasi ve iktisadi anlaşmalar ile bağlar güçlü tutulmaya çalışılmıştır. Türkiye'deki birçok önemli yatırımda Japonya'nın ciddi desteği söz konusu olmuştur.

Ertuğrul Fırkateyni'nin batışının üzerinde geçen 100 yıllık sürenin ardından, 1990 yılında Türkiye'de ve Japonya'da çeşitli etkinlikler düzenlenmiştir. İki ülke liderleri başta olmak üzere siyasi, idari ve kültür-sanat temsilcilerinin çeşitli misyonlar üstlendiği ve katkı sağladığı anma yılı etkinlikleri yapılmıştır. Farklı alanları içerisinde barındıran bu etkinlikler ile iki ülke arasındaki güçlü ilişkiler daha da güçlenmiştir. Bununla birlikte gelecek nesillere aktarılacak bir bağ kurularak, sonraki dönemler için güçlü bir ilişki ağına zemin hazırlanmıştır.

İki ülkeyi güçlü ilişkilere sahip bir konuma getiren Ertuğrul Fırkateyni faciası olayı ekseninde bundan sonraki süreçte de yapılacak çeşitli etkinlikler iki ülke arasındaki ilişkileri daha da güçlendirecektir. Bununla birlikte bu gibi tarihi olayların iki ülke halkı tarafından bilinmesi, hatırlanması ve hafızalardaki yerinin canlı tutulması tarihi, siyasi, sosyal ve kültürel açıdan önemli bir yer teşkil edecektir.

KAYNAKÇA

Akpınar, M. (2013). Emperyalizmle mücadelede iç ve dış politikanın bir enstrümanı olarak II. Abdülhamid'in İslam birliği siyaseti. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36(2), 79-119. https://izlik.org/JA53RU84CX

Akyn & Abdurazakova. (2025). The History of The Emergence And Development of İslam in Japan. *Новости Науки Казахстана Научно-Технический Журнал*, 4(167), 165-177. https://doi.org/10.53939/1560-5655_2025_4_165

Arık, U. (1991). *A century of Turkish-Japanese relations. A special partnership*. The Japan-Turkey Friendship Centenary Pr.

Atlı, A. & Özbelli, B. (2023). Türkiye between the east and the west: political preference or pragmatism? *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 11(2), 394-411. 10.14782/marmarasbd.1058937

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (13.05.1990). Kurum: 30-18-1-2. Yer Bilgisi: 651-50-6.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (24.05.1990). Kurum: 30-18-1-2. Yer Bilgisi: 652-53-3.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (09.11.1990). Kurum: 30-18-1-2. Yer Bilgisi: 665-116-9.

Birinci, A. H. (2025). Atatürk dönemi Türk-Japon ilişkilerine bir bakış: amiral Yamamoto Eisuke'nin Türkiye ziyareti. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (43), 951-984.

Cumhuriyet Gazetesi. (6 Ekim 1990).

Cumhuriyet Gazetesi. (9 Aralık 1991).

Çoker, F. (1990). Ertuğrul fırkateyni'nin acı serüveni. *Tarih ve Toplum*. (81), 145-147.

Dışişleri bakanlığı 1990 tarihçesi. (1991). Dışişleri Eğitim Merkezi.

Dündar, A. M. & Nobuo, M. (2025). *Diplomatik ilişkilerin başlamasının 100. yılı'nda Türk-Japon ilişkileri tarihi kronolojisi (720-2024)*. Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi APAM Yayınları.

Eraslan, C. & Dere, U. (2020). Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı diplomasisinin uzak doğu gelişmeleriyle imtihanı (1895-1904). *Tarih Dergisi*, 71(1), 317-346. 10.26650/TurkJHist.2020.017

Erdemir, A. V. (2009). 20. Yüzyıl başında İstanbul'da bir Japon gezgin Kenjırō Tokutomı'nin Türkiye izlenimleri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 189-198.

Esenbel, S. (2002). Türk-Japon ilişkilerinin tarihi. *Türkler Ansiklopedisi*, XIII, 264-285, Yeni Türkiye Yayınları.

Esenbel, S. (2019). Meiji restorasyonu hakkında düşünceler. A. Merthan Dündar (Haz.), *Meiji Japonya'sına 150. Yılından Bakışlar: Seçilmiş Makaleler* (ss. 51-72). Ankara Üniversitesi Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi.

Günaydın Gazetesi. (2 Haziran 1990).

Günaydın Gazetesi. (13 Kasım 1990).

Güneş Gazetesi. (6 Haziran 1990).

Hane, Mikiso. (2021). *Kısa Japonya tarihi*. (Şükrü Alpagut, Çev.). Say Yayınları.

Hasebe, K., Misawa, N., & Levent, S. (2018). *Osmanlı imparatorluğu ve Japonya: T.C. Başbakanlık Osmanlı arşivi'ndeki belgelere göre iki ülke ilişkileri*. Asya Kültürleri Araştırmaları Enstitüsü TOYO Üniversitesi.

Ilgaz, A. H. F. & Ilgaz, H. (2012). *Ertuğrul fırkateyni*. Türk Şehitleri İmar Vakfı.

Kadıoğlu, A. M. (2024). Atatürk dönemi'nde Japonya ile ticari ilişkiler. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 56, 89-102. https://izlik.org/JA25XR99XK

Kıranlar, S. & Çelik, M. B. (2018). From the land of the rising sun to the nation of the crescent moon: a visit to Turkey by a Japanese training fleet. *Middle Eastern Studies*, 54(1), 128-141. https://doi.org/10.1080/00263206.2017.1375476

Kohei, I. (2025). Diplomatic relations between Türkiye and Japan mark 100th anniversary: Kara gün dost and soft power as key concepts. *Asia-Pacific Review*, 31(3), 26-41. https://doi.org/10.1080/13439006.2024.2450162

Lee, H. S. (1991). İslâm ve Türk kültürünün uzak doğu'ya yayılması. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Lee, H. S. & İlhan, İ. (1989). *Osmanlı Japon münasebetleri ve Japonya'da İslamiyet*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Matano, A. (1996). *Japon-Türk ilişkileri* [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Matsutani, H. (1994). *Japonya'nın dış politikasında Türkiye'nin yeri ve önemi* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Meyer, M. W. (2014). *Japonya tarihi: hanedanlık döneminden günümüz Japonyası'na* (Lizet Deadato, Çev.). İnkılap Kitabevi.

Misawa, N. (2010). Abdülhamid dönemi için kritik bir teferruat: Japon kaynakları ışığında Ertuğrul faciası. *Düşünen Siyaset*, (27), 179-194.

Misawa, N. (2024). Modern Japanese images of Turks and Turkey. *Global Perspectıves On Japan (GPJ)*, 7, 44-58.

Mütercimler, E. (2010). *Ertuğrul faciası: 21. yüzyıla doğru Türkiye-Japonya ilişkisi*. Alfa Yayınları.

Mütercimler, E. & Öke, M. K. (1991). *Ertuğrul firkateyni faciası ve Türk-Japon münasebetlerinin başlangıcı*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Özden Cankara, P. & Cankara, Y. (2021). Tarihsel süreçten 2000'li yıllara Türkiye'nin Japonya ile olan siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkileri. *BŞEÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 504-520. https://doi.org/10.33905/bseusbed.1034313

Özyürek, M. (2016). Cumhuriyet dönemi Türkiye-Japonya ilişkileri çerçevesinde Japon prensi Takamatsu'nun Türkiye ziyareti. *Atatürk Dergisi*, 5(2), 15-28. https://izlik.org/JA57RD69GP

Pehlivantürk, B. (2017). East Asia in Turkish foreign policy: Turkey as a 'global power'? Pınar Gözen Ercan (Ed.), *Turkish Foreign Policy International Relations, Legality and Global Reach* (ss. 259-278). Springer Nature.

Pehlivantürk, B. (2019). The effects of national role conceptions on bilateral relations: Japan-Turkey relationship in quests of identity. *Asia Pacific Review*, 26(2), 105-126. https://doi.org/10.1080/13439006.2019.1691837

Seval, F. H. (2017). Japon kalkınmasının temel taşı: Meiji restorasyonu ve İwakura heyeti. *İş ve Hayat Dergisi*, III(5), 101-118. https://izlik.org/JA28FW95YX

Sicim, E. (2013). *Türkiye'deki Japon algısına bir kaynak olarak Cumhuriyet Dönemi Türk romanında Ertuğrul firkateyni faciası* [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Sicim Kaplan, E. (2025). *Obata Yūkichi ve Türkiye: Bir Büyükelçinin Gözünden Cumhuriyet Dönemi Türkiye'si*. Çizgi Kitabevi Yayınları.

Sürmeli, S. (2023). Ertuğrul faciasından kurtulan çarkçı yüzbaşı Mehmed Ali (Balkır)'ın hatıraları. *History Studies*, 15(2), 171-196. 10.9737/hist.2023.1126

Şahin, M. (2024). II. Abdülhamid devrinde Osmanlı-Japonya ilişkileri bağlamında Ertuğrul firkateyni'nin batışı ve h.1308/m.1891 yılında Almanya ve Japonya'dan gelen resmi görevlilere yapılan harcamalar. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, Türkiye-Japonya Diplomatik İlişkilerinin 100.Yılı Özel Sayısı*, 123-149. https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1522516

Şahin, Ş. F. (1996). Ertuğrul faciası şehitlerinin aileleri için Girit vilayetinde toplanan yardım. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (105), 99-155.

Şahin, Ş. F. (2004). Ertuğrul firkateyni'nin Japonya yolculuğuna dair bir belge. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX(1), 93-99.

Şahin Ulusan, Ş. F. (2001). *Türk-Japon ilişkileri (1876-1908)*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Şakir, Z. (2010). *Sultan Abdülhamid ve imparator Mikado*. Akıl Fikir Yayınları.

Şenol, F. (2010). *Ertuğrul batığı'ndan ele geçirilen malzemelerin konservasyonu* [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Tepealtı, F. (2024). Türkiye-Japonya ilişkileri: yüz yıllık bir değerlendirme. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, (53), 136-156. https://doi.org/10.32003/igge.1500261

Topaçoğlu, H. (2026). The Fezzes in Japan: Japanese media reflections on the Ertuğrul Frigate's visit. O. White, M. Kataoka & T. Screech (Eds.), *Global Japanese History and Culture De-Isolating Japan From Past to Present* (ss. 76-80). Routledge.

Tufan, Ö. (2024). Yıldız sarayı'nda başlayan diplomatik hediyeleşmeler ışığında Türk-Japon dostluğu. *Millî Saraylar*, (27), 37-71. https://izlik.org/JA23UG24KW

Turp, M. (2020). Türkiye-Japonya arasında diplomatik ilişkilerin yeniden tesisi ve siyasi-iktisadi ilişkiler (1951-1960). *Turcology Research*, (69), 653-669. https://doi.org/10.14222/Turkiyat4302

Türkiye Gazetesi. (2 Haziran 1990).

Türkiye Gazetesi. (6 Eylül 1990).

Türkiye Gazetesi. (21 Eylül 1990).

Türkiye Gazetesi. (22 Eylül 1990).

Türkiye Gazetesi. (26 Eylül 1990).

Türkiye Gazetesi. (27 Eylül 1990).

Türkiye Gazetesi. (6 Ekim 1990).

Türkiye Gazetesi. (15 Kasım 1990).

Ulusan, Ş. (2017). Arşiv belgelerine göre Atatürk dönemi Türk-Japon ilişkileri (1923-1938). *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 9, 535-557.

Yücel, H. Â. (2019). *Geçtiğim günlerden*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

https://l24.im/9lj3KX (erişim tarihi: 25.07.2026).

https://l24.im/Bv9n (erişim tarihi: 25.07.2026).

https://l24.im/HR4U8 (erişim tarihi: 27.07.2026).

https://l24.im/wSf9N1 (erişim tarihi: 27.07.2026).

https://l24.im/pnBq (erişim tarihi: 28.07.2026).

https://l24.im/q73z9U6 (erişim tarihi: 28.07.2026).

https://l24.im/cmbMWj (erişim tarihi: 28.07.2026).

https://l24.im/fNFxU (erişim tarihi: 02.08.2026).

https://l24.im/HvaPF (erişim tarihi: 02.08.2026).

BÖLÜM 2

DÖNEMİN ULUSLARARASI POLİTİK DİNAMİKLERİ BAĞLAMINDA YUGOSLAVYA DEVLET BAŞKANI JOSİP BROZ TİTO'NUN 1976 TÜRKİYE ZİYARETİ

Dr. Gürkan Fırat SAYLAN[1]

DOI: 10.5281/zenodo.23648990

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Giresun, Türkiye.
gurkan.firat.saylan@giresun.edu.tr – ORCID: 0000-0001-8335-9948

GİRİŞ

Tarihi, sosyal, kültürel ve coğrafi bağları nedeniyle Türk dış politikasının başlıca ilgi alanlarından biri de kuşkusuz Balkanlar Bölgesi olmuştur. Bu ilgi Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Türkiye'nin takip ettiği tüm ülkelerle toprak bütünlüğüne ve egemenliğe karşılıklı saygı, içişlerine karışmama ve kolektif güvenlik arayışı esasına dayanan iyi ilişkiler kurma politikalarının bölge ülkeleri nezdinde de sürdürülmesi şeklinde kendisini göstermiş, (Sarı, 2007) nitekim 9 Şubat 1934'de Atina'da Türkiye, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan arasında tarihe Balkan Antantı olarak geçen bir ittifak anlaşması imzalanmıştır.

Soğuk Savaş döneminde ise Sovyetler Birliği'nin etkisinden endişe eden Türkiye'nin bölgesindeki güvenlik ve savunma sistemlerini pekiştirmeye yönelik politikaları, Sovyetler Birliği ile ilişkilerinde yaşadığı kopuşa bağlı olarak 1948'de Kominform'dan[2] çıkarılan Yugoslavya'nın Sovyet baskısını dengelemek amacıyla Batılı devletlerle iş birliğine yönelmesi ve son olarak Yunanistan'ın da Türkiye'ye benzer endişeler taşıması üç ülkenin yeniden yakınlaşması adına elverişli bir zemin oluşturmuş, bu bağlamda 28 Şubat 1953'de Ankara'da Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan arasında bir dostluk ve iş birliği antlaşması, 9 Ağustos 1954'de ise Yugoslavya'nın Bled Kasabası'nda yine üç ülke arasında ittifak, siyasi iş birliği ve karşılıklı yardım antlaşması imzalanmıştır. Böylece 1934'deki bölgesel güvenlik geleneği, Soğuk Savaş'ın farklı şartlarında yeniden gündeme gelmiştir. Tito'nun 1954 yılında Türkiye'ye yaptığı ziyaret de bu yakınlaşmanın devlet başkanları düzeyindeki önemli temaslarından biri olmuştur. Ancak tüm bu faktörlere rağmen ittifak sağlam temellere oturtulamamış, Yugoslavya ile Sovyet Rusya arasında ilişkilerin düzelme eğilimine girmesi ve Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan Kıbrıs Sorunu gerçekleştirilmeye çalışılan birlikteliği temelinden sarsmıştır (Armaoğlu, 1994; Demir, 2023; Kahramanyol & Emgili, 2016; Aydın, 2022; Turan & Fedai, 2026; TBMM Zabıt Ceridesi, 16 Kasım 1955).

Bundan sonra Türkiye, Batı ile ilişkilerine ve Ortadoğu gelişmelerine daha fazla yönelmiş, Balkanlar'daki iş birliği girişimlerinin

[2] Sovyetler Birliği, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından girişimde bulunarak, 1956 yılına kadar faaliyet gösteren Komünist ve İşçi Partileri Enformasyon Bürosu'nun kurulmasını sağlamıştır. Kısa adı Kominform olan bu kuruluş SSCB, Bulgaristan, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya, Polonya, Yugoslavya, Fransa ve İtalya Komünist Partilerinden oluşmuştur (Sönmezoğlu, 258).

uzağında kalmıştır. Bu durum, uluslararası yumuşama (detant) ortamının etkisiyle Türk dış politikasında çok yönlülüğe geçişin yaşandığı 1960'ların ikinci yarısına kadar sürmüş; bu tarihten itibaren Türkiye Balkanlar'da yeniden aktif bir politika izlemeye başlamıştır (Uzgel, 2012). İzlenen politikada Türkiye için Yugoslavya'nın, Yugoslavya için de Türkiye'nin stratejik bir önem taşıması, 1970'li yıllarda iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmış; Tito'nun 1976 tarihli Türkiye ziyareti bu yakınlaşmanın en somut adımlarından birini oluşturmuştur. Bu çalışma, söz konusu ziyaretin şekillenmesinde dönemin uluslararası politik dinamiklerinin ne gibi bir rol oynadığını incelemeyi hedeflemektedir. İncelemede başvurulan birincil kaynaklar Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi belgeleri ile Türkiye'de yayımlanan gazetelerdir. Konu, arka plan ve bağlam için ikincil literatürle desteklenmiştir.

1. ZİYARETİN TARİHSEL VE POLİTİK ARKA PLANI

Türkiye'nin 1960'ların ikinci yarısından itibaren Balkanlar'a yönelik politikalarının şekillenmesinde 1950'lerin ikinci yarısından sonraki on yıllık dönemde Yunanistan'ın Balkan ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesi ve buna bağlı olarak Bulgaristan ve Yugoslavya gibi Devletlerin Kıbrıs sorununda Yunanistan'ı desteklemeleri başlıca rolü oynamış, böylece Türkiye hem Yunanistan'ın Balkanlar'daki bu ağırlığını azaltmak, hem de bu ülkelerin Kıbrıs sorunundaki tutumlarını yumuşatmak amacını gütmüştür (Uzgel, 2012). Balkanlar'a verilen bu önem 1970'li yıllarda artarak devam etmiş, 32. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin Başbakan Süleyman Demirel 1970 yılının Eylül ayında Yugoslavya'ya resmî bir ziyarette bulunurken, 26 Ocak 1974'te iktidara gelen 1. Ecevit Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Turan Güneş de ilk dış gezisini Romanya'ya yapmış, 1975'de ise Türkiye ile Bulgaristan arasında iyi komşuluk bildirgesi ve Romanya ile de ortak bir bildiri imzalanmıştır (Uzgel, 2012).

Böylece Balkan devletleri ile ilgili olarak Türk dış politikasında yaşanan canlılık 1970'li yılların ortalarında doruk noktasına çıkmış, bu canlılığın önemli bir boyutunu da dönemin Yugoslavya Devlet Başkanı Josip Broz Tito'nun 8-11 Haziran 1976 tarihlerinde gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti oluşturmuştur. Zira 1976 yılına gelindiğinde iki ülke arasındaki yakınlaşma, yalnız 1950'lerdeki Balkan İttifakı'nın devamı olmaktan çıkmış ve daha geniş bir diplomatik çerçevede gelişmiştir. Öyle

ki Türkiye açısından Balkanlar'da istikrar arayışı, Kıbrıs ve Ege konularında yaşanan gerilimlerin bölgesel yayılmasını sınırlama ihtiyacı, Yugoslavya açısından ise 1948'den sonra benimsenen bağımsız dış politika çizgisini koruma endişesi, büyük güçlerin Balkanlar'daki nüfuzunu dengeleme ve bağlantısız çevrelerdeki[3] konumunu sürdürme planları, her iki ülkenin dış politikalarında birbirini tamamlayan amaçlar haline gelmiş, böylece bu ziyaret iki ülke arasında geçmişte kurulan iş birliği ilişkilerinin değişen uluslararası şartlar altında yeniden gündeme geldiği önemli bir diplomatik temas olmuştur (Özgiray, 1999; Gökçen, 2016; Çakmak, 2020).

1976 yılının nisan ayına gelindiğinde bu temasların dört gün süre ile 8-11 Haziran 1976 tarihlerinde gerçekleşeceği netlik kazanmıştır. Nitekim Yugoslavya'nın Ankara Büyükelçiliği Müsteşarı Miloje Stamatović, 26 Nisan 1976 günü Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan Erkan Gezer'le yaptığı bir görüşmede Yugoslavya Devlet Başkanı Josip Broz Tito'nun anılan tarihlerde Türkiye'yi ziyaret edeceğinden bahisle bu ziyareti hazırlamak, protokol ve güvenlik meselelerini görüşmek üzere 4-5 kişilik bir Yugoslav heyetinin 4-6 Mayıs tarihleri arasında Ankara'ya gelmek istediğini bildirmiştir (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi - Bundan sonra DBTDA olarak geçecektir- 4105-1-695).

1970'li yılların ilk yarısı devletlerarası münasebetlerde birçok önemli gelişmenin yaşandığı bir dönemdi. Gerçekleşecek olan ziyaret de her iki ülkenin bu gelişmelerin etrafında şekillenen dış politika beklentilerinin ortaya çıkardığı bir durumdu. Konuya ilk olarak Yugoslavya açısından bakacak olursak, 1948'den itibaren Sovyet Blok'undan kopan Yugoslavya'nın dış politikadaki en büyük endişesi Sovyet hâkimiyeti altına girmekti. Ancak Sovyetler Birliği'ni doğrudan karşısına almayı istemeyen Yugoslavya bu devletle başta ticaret, kredi ve sanayi olmak üzere çeşitli alanlarda işbirliğini de sürdürüyordu (Conert,

[3] İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan iki kutuplu sistemde devletlerin, birbirinden ideolojik açıdan ayrışan bloklardan birinin içinde veya tarafında bulunması adeta bir zorunluluk halini almıştır. Bağlantısızlar Hareketi ise bu uluslararası ortamda büyük güçler arasında taraf tutmak istemeyen ve bağımsızlığı savunan devletlerin ortaya çıkardığı bir oluşum olmuştur. Yugoslavya lideri Tito, Hindistan lideri Nehru ve Mısır lideri Nasır'ın 1955 yılında Bandung Konferansı'nın düzenlenmesine öncülük ederek kurdukları bu hareket herhangi bir ülkenin toprak bütünlüğüne veya siyasi bağımsızlığına karşı saldırganlık eylemlerinden veya saldırganlık tehditlerinden ve kuvvet kullanımından kaçınılması gerektiğini savunmuş, tüm uluslararası uyuşmazlıkların müzakere, uzlaşma, tahkim veya adli çözüm gibi barışçıl yollarla veya Birleşmiş Milletler Şartı'na uygun olarak çözüme kavuşturulması için çaba göstermiştir (Emek, 2021).

1982). Diğer taraftan Avrupa Topluluğu ile de ticaret anlaşmaları yapan Yugoslavya (Zaccaria, 2014) böylece Batı ile Doğu arasında bir denge siyaseti gütmek suretiyle üzerindeki Sovyet baskısını hafifletmeye çalışıyordu. Ancak 1970'li yılların ortalarına gelindiğinde Yugoslavya, 1960'ların sonlarından itibaren başlayan detant dönemini Sovyetlerin selektif bir anlayışla ele aldığına ve Balkanlar ile Akdeniz ve Ortadoğu Bölgelerini detant dışı bıraktığına inanmaya başladı (DBTDA, 3641-1-70). Bu bağlamda Yugoslavlara göre SSCB'nin ilk hedeflerinden biri de kendi ülkeleriydi. Bu inancın şekillenmesinde Sovyetler'in SS-20 füzeleri nedeniyle Avrupa'da başlayan gerilim, Yugoslavya'nın tam da bu gerilimlerin ortasında yer alması ve 1973 Arap-İsrail Savaşı'nın ardından Sovyet-Mısır askeri iş birliğinin sona ermesiyle birlikte Hırvatistan ve Karadağ'daki Adriyatik Limanları dolayısıyla Yugoslavya'nın Sovyetlerin doğal bir hedefi haline gelmesi başat rol oynuyordu (Zaccaria, 2014). Zaten Tito bir keresinde *"-SSCB'nin amacı Adriyatik politikası gütmek, Makedonya'ya, oradan denize ulaşmak. Bu benim derin kanaatimdir"* demişti (Jakovina, 2013). Böylesi bir ortamda Sovyetlerin Balkanlar'a sızmasını önlemek için Yugoslavlar açısından bölgede siyasi istikrara ihtiyaç vardı (DBTDA, 3641-1-70). İşte bu noktada Tito için bahsedilen siyasi istikrarı sağlamak adına başlıca hedeflerden biri de Türk-Yunan uyuşmazlığına çözüm bulmaktı. Bu uyuşmazlığın en başta gelen boyutunu da kuşkusuz Kıbrıs Sorunu oluşturuyordu.

Tito, 1976'daki Türkiye ziyaretinden yaklaşık bir ay önce Yunanistan'a da resmi bir ziyaret gerçekleştirmişti. 10-13 Mayıs 1976 tarihlerinde yapılan bu ziyaret kapsamında Tito ile dönemin Yunan Başbakanı Konstantin Karamanlis Kıbrıs ve Ege'deki Türk-Yunan uyuşmazlıkları hakkında görüş alışverişinde bulunmuşlardı (DBTDA, 12251-1-52; Bataković, 2008). Esasında ikili arasındaki bu tarz görüşmeler daha önce de gerçekleşmişti. Atina müzakerelerinden yaklaşık bir yıl önce bu kez Yugoslavya'nın Kranj Şehri yakınlarında bulunan Brdo Kalesi'nde Tito ve Karamanlis yine aynı konuları ele almışlardı. Tito, Kıbrıs Sorununun çözümüne yönelik beklentilerini de bu görüşmelerde ortaya koymuştu. Kendisine göre Kıbrıs için adil bir çözümün ön koşulu, Türkiye'nin Ada'daki iki toplum adına hem merkezi hükümeti hem de ayrı bölgeleri veya kantonları içeren bir çözüm yolunu benimsemesiydi. 1974'deki Barış Harekâtı sonrasında Ada'da ortaya çıkan durum hakkında Türk tarafının tutumunu olanaksız görüyordu (Bataković, 2008). Dolayısıyla Tito'ya göre 1960'da kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'ne yeniden

işlerlik kazandırılmalıydı. Bundan dolayı Yugoslavya, Nikos Sampson'un darbesi sonrası 20 Temmuz 1974'teki Barış Harekâtı'nı 1960'taki devlet idaresini geri getirmek ve Türk azınlığı korumak ölçeğinde desteklemiş ancak 14 Ağustos'taki ikinci müdahaleyi Makarios'un konumunun tehlikeye girmemesi adına tepkiyle karşılamıştı. Zira Kıbrıs Cumhuriyeti, Cumhurbaşkanı Makarios'un girişimleriyle 1961'den beri aynı zamanda Bağlantısızlar üyesiydi (Marković, 2025) ve Yugoslavya bu hareketin kurucu ülkelerinden biriydi. Üstelik Türk-Yunan uyuşmazlığı NATO'nun güney kanadında çatlağa sebebiyet veriyor, bu durum da Sovyetler'e karşı Batı Avrupa ile denge kurmaya çalışan Yugoslavya'nın diplomatik konumunu zayıflatıyordu. Türkiye ayrıca coğrafi konumu itibariyle aynı zamanda Irak, Ürdün, Kuveyt, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri gibi birçok Bağlantısız ülkenin bulunduğu Ortadoğu'daki siyasi istikrar adına da Yugoslavya için desteğine ihtiyaç duyulan bir ülkeydi. Benzer bir jeopolitik yaklaşım Kıbrıs için de söz konusuydu. Ada'nın da Ortadoğu'ya yakınlığı Kıbrıs Sorununun aynı zamanda bu bölgeyi de etkileyen bir gelişme olarak görülmesine yol açıyordu.

Tüm bu faktörler bir araya gelince Yugoslavya'da, Tito'nun Türkiye'ye ziyaretinin Türkiye ile Yunanistan arasında bir nevi arabuluculuk yapmaya yönelik olduğu algısı oluştu. Öyle ki Türkiye'nin İspanya Büyükelçisi Zeki Kuneralp 21 Mayıs 1976'da Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda İspanyol basınındaki haberlerden hareketle Tito'nun Türkiye ile Yunanistan arasında arabuluculuk yapmayı arzuladığının Belgrat'taki siyasi çevrelerce dillendirildiğini bildirmişti (DBTDA, 12251-1-51).

Türkiye açısından ise gerek Balkanlar'ın gerekse Doğu Akdeniz'in güvenliği bakımından Yugoslavya ile menfaatler örtüşüyordu. Avrupa'da detantın güçlendirilmesi ve bunun Balkanlar'a hâkim olması noktasında Türkiye'nin görüşleri ile Yugoslavya'nın görüşleri arasında paralellik mevcuttu. Balkanlar'da dengenin korunması ve Balkan iş birliğinin geliştirilmesi Türkiye'nin de menfaatineydi. Ayrıca takip ettiği Kıbrıs politikası bağlamında Türkiye'nin bağlantısız ülkelerle bağlarını kuvvetlendirmesinde yarar görülüyordu. Tüm bunların dışında Türkiye'nin yine 1976 yılında Sri Lanka'daki Kolombo şehrinde düzenlenecek Bağlantısızlar Konferansı'na misafir üye olarak katılması konusunda Yugoslavya'nın desteğine ihtiyacı vardı (DBTDA, 3641-1-70).

Tüm bu yaklaşımlarla birlikte ziyaret programı da bir gün öncesinden kamuoyuyla paylaşılmıştır. Buna göre Ankara'da karşılanacak

olan Tito öncelikle Anıtkabir'i ziyaret edecek ve ertesi gün Çankaya Köşkü'nde görüşmelere başlayacaktı. Açıklanan programda Tito'nun Efes'e ve Selçuk'a gideceği de vurgulanmış, Yugoslav heyetinde Dışişleri Bakanı Miloš Minić'in de yer alacağı bildirilmiştir (Milliyet, 8 Haziran 1976).

2. ZİYARETİN BAŞLAMASI VE ELE ALINAN SİYASİ KONULAR

Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün daveti üzerine 8 Haziran 1976'da Ankara'ya gelen Josip Broz Tito, Esenboğa Havalimanı'nda ilk olarak Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından karşılanmıştır. Karşılama töreninde ayrıca TBMM Başkanı Mustafa Kemal Güven, Cumhuriyet Senatosu Başkanı Tekin Arıburun, dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, ana muhalefet partisi lideri Bülent Ecevit, Anayasa Mahkemesi Başkanı Kâni Vrana, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Semih Sancar da bulunmuş, Yugoslavya'dan gelen heyette ise Tito ve Minić dışında Bosna-Hersek Sosyalist Cumhuriyeti Başkanı Rado Dugonjic, Federal İcra Konseyi Üyesi Franjo Jodj, Makedonya Sosyalist Cumhuriyeti İçişleri Bakanı Mirko Bunevsky ve daha birçok mülki erkân yer almıştı (Tercüman, 9 Haziran 1976). Gerek Yugoslavya'dan gelen heyette gerekse karşılayıcılar arasında çok sayıda üst düzey devlet idarecisinin yer alması her iki ülkenin de ziyarete verdiği önem açısından dikkat çekmektedir.

Törenin ardından havalimanında kısa bir demeç veren Tito, Türkiye'yi yeniden görmekten duyduğu memnunluğu ve Yugoslav Federatif Devletleri halklarının Türk Milleti'ne başarı dileklerini ilettikten sonra, *"Türkiye'ye gelmekten duyduğum memnunluğun bir sebebi de bu fırsattan yararlanarak, Türkiye Devlet Başkanı ve yöneticileriyle iki ülkeyi ilgilendiren konuları olduğu gibi, uluslararası sorunları da yakından görüşebileceğiz. Bildiğiniz gibi uluslararası durum pek iyi değil."* demiştir. Karşılama töreninin ardından Anıtkabir'e giderek Atatürk'ün anıt mezarına çelenk bırakmıştır. Aynı günün akşamı Korutürk, Tito onuruna bir yemek vermiştir. Yemekteki konuşmalarda Tito *"Akdeniz Bölgesi'nde barış ve güvenliğin yerleşmesine özellikle ilgi göstermekteyiz. Orta Doğu bunalımı bizlerde özel bir endişe yaratmaktadır. Filistin halkının kendi devletini kurma hakkı da dahil olmak üzere tüm ulusların özgürlük ve yasal haklarına saygı gösterilmeden dünyanın bu bölgesinde barış ve istikrara kavuşulması olanaksızdır. Kıbrıs bunalımı da aynı şekilde sonuçları*

kestirilemeyecek tehlikelerin kaynağını oluşturmaktadır. Yugoslavya'nın Kıbrıs bunalımının başından beri bağlantısız Kıbrıs'ın bağımsızlığı, egemenliği ve toprak bütünlüğü ilkelerine saygı esasına dayanan âdil ve sürekli bir çözümün bulunmasına çalıştığı bilinmektedir. Aynı biçimde Kıbrıs'ın taksimine de karşı çıktık. Çünkü bununla hiçbir şey çözümlenemezdi. Bu yalnızca sonuçları kestirilemeyecek birçok yeni sorun yaratabilirdi. Kıbrıs'ın gelecekteki düzeni konusunda iki toplumun, eşit olarak, dışarıdan karışılmaksızın, Birleşmiş Milletler kararlarında öngörüldüğü gibi karar vermeleri gerekmektedir" derken, Cumhurbaşkanı Korutürk de Kıbrıs konusuna değinerek *"Türkiye, barışı ve güvenliği sadece Avrupa'da ve Balkanlar'da değil, Ege Denizi'nde ve Kıbrıs'ta da görmek için derin bir arzuyla doludur. Bu amacı gerçekleştirmek üzere iyi niyetli, yapıcı, işbirlikçi olmak azmindedir"* demiştir (Milliyet, 9 Haziran 1976).

Ertesi gün Çankaya Köşkü'nde Korutürk ile Tito önce baş başa görüşmüş, ardından Türk ve Yugoslav heyetleri arasındaki müzakereler başlamıştır. Görüşmeler, tahmin edileceği üzere Kıbrıs, Türk-Yunan ilişkileri, Balkanlar'ın güvenliği ve daha geniş uluslararası gelişmeleri de kapsamış, arabuluculuk konusu da gündeme gelmiştir. Ancak arabuluculuk yapmanın yararlı olmayacağını düşünen Tito'nun Kıbrıs Sorunu hakkında kendisine yüklediği misyon; Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs'ın dostu olan bir ülkenin Başkanı sıfatıyla, bunalımın çözümlenmesine yardımcı olmaktı. Karamanlis'le yaklaşık bir ay önce yaptığını belirttiğimiz görüşmeye de değinen Tito, bu temaslarından Türk-Yunan anlaşmazlığı konusunda dinlediklerini nakletmiş, *"Kıbrıs Sorununun Doğu Akdeniz ve dünya barışı yönünden belirli bir tehlike yarattığını, bunun tarafların meşru haklarına uygun şekilde bir an önce çözümlenmesinin, Ortadoğu gibi anlaşmazlıkların sürüp gittiği bir bölgede iyi bir örnek teşkil edeceğini"* de sözlerine eklemişti (Milliyet, 10 Haziran 1976).

Görüşmelerde, *"Bölgesel sorunları dünya sorunlarından ayırmıyorum"* diyen Tito, Ortadoğu'daki ihtilâflar konusunu ele alarak İsrail-Arap sorunu, Lübnan olayları ve Kıbrıs meselelerini birbirine bağlı veya birbirini etkileyebilecek sorunlar olarak göstermeye çalışmış, bu ihtilâflar halledilmediği takdirde büyük tehlikelerle karşılaşılabileceği kanaatinde bulunduğunu belirtmişti (DBTDA, 11851-1-110).

Bu görüşlere karşılık Başbakan Süleyman Demirel de Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin geçirdiği safhaları ve Yunanlıların iki ülke

arasındaki ilişkileri devamlı olarak zedeleyici nitelikteki davranışlarını hatırlatmış, Kıbrıs Sorununun gelinen noktadaki durumunu böyle bir arka plan içinde mütalaa etmek gerektiğini belirtmişti (DBTDA, 11851-1-112). Konuşmalar sırasında Yugoslav Dışişleri Bakanı Miloš Minić de söz alarak, Kolombo'da gerçekleştirilecek Bağlantısızlar Konferansı'na büyük bir önem atfettiklerini, Bağlantısız ülkelerin milletlerarası alanda daha etkili olmak kararında bulunduklarını belirtmişti. Gözlemci veya konuk olarak Bağlantısızlar konferanslarına katılmak isteyen ülkelerin kabulü konusuna da değinen Minić bu hususta halen iki eğilimin mevcut olduğunu, katı tutumda olan bazı üye ülkelerin gözlemci veya konuk olarak katılmak isteyen ülkelere karşı bloklara yönelik tutum almalarını şart koştuklarını, Yugoslavya'nın da katıldığı ikinci eğilimin ise daha yumuşak olduğunu söylemişti. Bu bağlamda Bağlantısızların 5-9 Eylül 1973 tarihlerinde Cezayir'de gerçekleştirdikleri Dördüncü Zirve Konferansı'na İsviçre, Avusturya ve Finlandiya'nın konuk olarak katılmalarının kabul edildiğini bildiren Minić, Romanya ve Filipinler'in gözlemci olarak katılmaları hakkında konsensüs sağlanamadığını, Türkiye, Portekiz ve Avustralya'nın konuk olarak katılmaları hususunun ise bir neticeye bağlanamadığını hatırlatmıştı (DBTDA, 11851-1-112-113). Nitekim bu konu Kolombo'ya gitmek isteyen Türkiye açısından olumsuz neticelenmiş, 16-19 Ağustos 1976 tarihlerinde gerçekleştirilen bu konferansta Barbados, Bolivya, Brezilya, Kolombiya, Ekvator, El Salvador, Meksika, Uruguay ve Venezuela gibi ülkeler gözlemci statüsünde iştirak ederken, Türkiye ise katılım sağlayamamıştır (Emek, 2021).

Minić aynı gün Milliyet Gazetesi'ne de özel bir demeç vermişti. Yaklaşık bir ay önce Tito'nun Atina ziyareti sırasında Yunan makamlarının Kıbrıs ile ilgili olarak ne söyledikleri de bu demeçte ortaya çıktı. Öyle ki Yunan yetkililer Kıbrıs Sorununun Türk-Yunan ilişkilerinde bir ipotek olmaktan çıkarılmasını istediklerine dair Yugoslav yetkililere güvence vermişlerdi. Aynı arzunun Türk yetkililer tarafından da ifade edildiğini belirten Minić, "*Bu nedenle Kıbrıs Sorununa adil ve sürekli bir çözüm bulunması için yapıcı anlayış ve iyi niyetin bundan sonraki gelişmelere hâkim olmasını bekliyoruz*" demişti. Konuk Dışişleri Bakanı arabuluculuk meselesine de değinerek Tito'nun resmi bir arabuluculuk rolü oynamamakla beraber, bu sonuca varılması için çaba harcadığının da altını çizmişti. Zira kendisine göre Yugoslavya'nın Kıbrıs konusundaki tutumu ortadaydı. Bu politika uluslararası girişimlerde, Bağlantısız Ülkeler konferanslarında ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen

kararlarda ifadesini bulmaktaydı. Yugoslavya bağımsız ve bağlantısız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin geleceğinin bağlı olduğu adil ve sürekli bir çözümün ancak Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 3212 sayılı kararındaki prensiplere[4] dayanılarak bulunabileceğine inanıyordu. Bakan sözlerine şöyle devam etti:

> Bu sorunun etkin ve çabuk çözümlenmesinin Balkanlar'da, Akdeniz'de, Avrupa'da ve genel olarak dünyada barış ve güvenlik için tek ve gerçek yol olduğunu, iki ulusal toplumun meşru temsilcilerinin eşitlik esasları üzerinde Kıbrıs Cumhuriyeti'nde yaşayan iki toplumun ilişkileri ve bu devletin yapısı üzerinde karar vermeleri gerektiğini savunduk. Bunalımın çözümünde Türkiye ve Yunanistan'a sorumluluklar düşmektedir ve bizce Kıbrıs bunalımının politik çözümüne bu iki devlet katkıda bulunmakla görevlidir (Milliyet, 10 Haziran 1976).

3. ZİYARETİN TAMAMLANMASI

Ankara'daki görüşmelerinin ardından 10 Haziran 1976'da Tito, Cumhurbaşkanı Korutürk'ün Esenboğa Havalimanı'nda kendisini askeri törenle uğurlamasının ardından İzmir'e geçmiş ve program kapsamında

[4] Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 1 Kasım 1974'te kabul ettiği 10 maddelik bu kararlar şu şekildeydi: *"Genel Kurul 1. Bütün Devletleri, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin egemenliğine, bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve bağlantısızlığına saygı göstermeye ve ona karşı yöneltilmiş her türlü eylem ve müdahaleden kaçınmaya çağırır; 2. Bütün yabancı silahlı kuvvetlerin ve yabancı askeri varlık ile personelin Kıbrıs Cumhuriyeti'nden ivedi olarak çekilmesini ve ülkenin içişlerine yönelik her türlü yabancı müdahalenin son bulmasını talep eder; 3. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anayasal düzeninin Kıbrıslı Rum ve Kıbrıslı Türk toplumlarını ilgilendirdiğini düşünür; 4. İki toplumun temsilcileri arasında, Genel Sekreter'in iyi niyet hizmetleriyle, eşit statüde yürütülen temas ve görüşmeleri takdirle karşılar ve bunların, tarafların temel ve meşru haklarına dayanan, karşılıklı olarak kabul edilebilir bir siyasi çözüme serbestçe varılması amacıyla sürdürülmesini ister; 5. Bütün mültecilerin güven içinde evlerine dönmeleri gerektiğini düşünür ve ilgili tarafları bu amaçla ivedi önlemler almaya çağırır; 6. Gerekirse, işbu kararın hükümlerinin uygulanması amacıyla Birleşmiş Milletler çerçevesi içinde, müzakere dahil, daha ileri çabaların gösterilebileceği umudunu dile getirir; böylece Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlık, egemenlik ve toprak bütünlüğüne ilişkin temel hakkı güvence altına alınmış olacaktır; 7. Genel Sekreter'den, Kıbrıs nüfusunun bütün kesimlerine Birleşmiş Milletler insani yardımını sağlamayı sürdürmesini ister ve bütün Devletleri bu çabaya katkıda bulunmaya çağırır; 8. Bütün tarafları, gerekirse güçlendirilebilecek olan Birleşmiş Milletler Kıbrıs Barış Gücü ile tam işbirliğini sürdürmeye çağırır; 9. Genel Sekreter'den ilgili taraflara iyi niyet hizmetlerini sunmayı sürdürmesini ister; 10. Ayrıca Genel Sekreter'den işbu kararı Güvenlik Konseyi'nin bilgisine sunmasını ister"* (United Nations General Assembly [UNGA], 1974).

Efes'teki antik kent ile Selçuk Müzesi'ni ziyaret etmiştir (Tercüman, 11 Haziran 1976).

Başbakan Süleyman Demirel, o günün akşamında İzmir'deki Büyük Efes Oteli'nde Tito onuruna bir yemek vermiştir. Tito konuşmasında iki ülke arasında çözüm gerektiren ikili bir mesele bulunmadığını söylemiştir (Milliyet, 11 Haziran 1976).

Dört günlük resmî ziyaret 11 Haziran 1976'da Tito'nun Türkiye'den ayrılmasıyla tamamlanmıştır. Yugoslav Devlet Başkanı'nın Belgrad'a dönüşünün ardından yaptığı açıklamasında, görüşmelerin başlıca konuları arasında Lübnan'daki gelişmeleri ve Kıbrıs çerçevesindeki Türk-Yunan ilişkilerini saydığı bildirilmiştir (Milliyet, 12 Haziran 1976).

Ziyaretin sona erdiği 11 Haziran 1976'da Türk-Yugoslav ortak bildirisi de açıklanmıştır. Bildiride Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı'nın Nihai Senedi[5] ile yumuşama sürecinin önemi vurgulanmış, Balkan ülkeleri arasındaki iyi komşuluk ilişkileri; bölgesel istikrar ve Avrupa güvenliğinin unsurları arasında değerlendirilmiştir (Cumhuriyet, 12 Haziran 1976).

Lübnan'ın bağımsızlığı ile toprak bütünlüğünün korunması yönündeki beklentinin de ifade edildiği bildiride, Yugoslav tarafının Kolombo'da yapılacak Bağlantısızlar Konferansı'nın hazırlıkları hakkında Türk tarafını bilgilendirdiği kaydedilmiştir. Kıbrıs konusunda Ada'nın bağımsızlığı, egemenliği, toprak bütünlüğü ve bağlantısızlığına saygı ile iki toplumun haklarda eşitliğini esas alan görüşmelerin sürdürülmesi ortak yaklaşım olarak açıklanmış, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk ile Başbakan Süleyman Demirel'in Yugoslavya'ya davet edildikleri de belirtilmiştir (Cumhuriyet, 12 Haziran 1976).

[5] Bahsedilen senedin bir diğer adı da Helsinki Nihai Senedi'dir. 1973 yılında başlatılan ve 1975 yılında tamamlanan Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı sonucunda Türkiye'nin de dahil olduğu 33 Avrupa ülkesi ile ABD ve Kanada'nın, Finlandiya'nın Başkenti Helsinki'de imzaladıkları belgedir. Helsinki Nihai Senedi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da kurulan statükonun siyasi yönden kabul edilmesi ve Doğu-Batı ilişkilerinde yumuşamanın insani yönünün geliştirilmesi gerektiğinin kabul edilmesi esaslarına dayanmaktadır (Türe, 2021). 1 Ağustos 1975 tarihli bu senedi Türkiye adına Başbakan Süleyman Demirel imzalamıştır (Civelek, 2006).

SONUÇ

Josip Broz Tito'nun 8-11 Haziran 1976 tarihlerinde Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaret, 1970'li yılların ortalarında Türk-Yugoslav ilişkilerinde belirginleşen yakınlaşmanın önemli bir aşamasını oluşturmuştur. Bu yakınlaşmayı 1950'lerdeki Balkan ittifakı düzenine dönüş olarak değerlendirmemek gerekir. Zira Türkiye'nin Batı ittifakı içindeki yeri ile Yugoslavya'nın bağlantısız dış politika çizgisi farklılığını korurken, Balkanlar'da istikrarın sağlanması ve bölge ülkeleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi her iki taraf bakımından da ortak bir hareket alanı yaratmıştır. Ziyaretin tarihsel önemi, farklı dış politika konumlarına sahip iki devletin bu ortak çıkarlar temelinde doğrudan ve üst düzey bir diyalog kurabilmesinde yatmaktadır.

Durumu Yugoslavya açısından şu şekilde ifade etmek mümkündür. Ülke 1948'de Sovyet Bloku'ndan ayrılmıştı. Bağlantısızlar Hareketi'nin kurucusu olarak Sosyalist, bağlantısız bir Balkan ülkesiydi. Özellikle 1970'lerin ortalarına doğru Hırvatistan ve Karadağ'daki Adriyatik Limanları üzerinde Sovyet emellerinin varlığından endişe etmeye başlamıştı. Bundan dolayı Sovyetler'i tamamen karşısına almamak için bu ülkeyle başta ticaret, kredi ve sanayi olmak üzere enerji, bilim, teknik ve kültürel alanlarda iş birliğine gitmekte fakat diğer taraftan da Avrupa Topluluğu ile de ilişkiler kurarak Sovyet Bloku ile Batı Bloku arasında bir denge kurmaya çalışmaktaydı. Ancak mesele yine de tam çözülebilmiş değildi. Zira Balkanlar'da olası bir siyasi istikrarsızlık Sovyetler'in bölgeye ve dolayısıyla Yugoslavya'ya müdahalesine kapı aralayabilirdi. Aynı durum Ortadoğu için de geçerliydi. Zira bu bölgede Bağlantısız Hareketi'ne üye olan birçok ülke bulunmaktaydı ve Yugoslavya bu hareketin kurucu ülkelerinden biriydi. Dolayısıyla Sovyetlerin siyasi istikrarsızlığı bahane ederek bu ülkelerden birine müdahale etmesi Yugoslavya ile karşı karşıya gelmesine yol açabilirdi. Yugoslavya'nın Batı Avrupa ile ilişkileri de tabloya eklenince Yugoslavya açısından Sovyet tehdidini bertaraf edebilmek adına üç bölgedeki siyasi istikrar hayati bir önem taşıyordu. Bu bölgeler Balkanlar, Ortadoğu ve Batı Avrupa idi. İşte bu noktada Türkiye Balkanlar'da toprağının bulunması, Ortadoğu'daki konumu ve Batı ittifakında yer alması hasebiyle Yugoslavya için 1970'li yıllarda son derece stratejik bir ülke konumuna yükseltmişti. Ancak Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan Kıbrıs Sorunu her iki ülkenin Batı ittifakı içerisinde yer alması dolayısıyla

NATO'da çatlağa sebebiyet veriyor, Balkanlar'daki siyasi istikrarı da olumsuz etkiliyordu. Ayrıca 1974'te fiilen son bulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Bağlantısızlar içerisinde bulunması, Ada'nın Ortadoğu'ya olan yakınlığı, Ortadoğu'da birçok bağlantısız ülkenin varlığı, Yugoslavya'nın bu hareketin kurucu üyelerinden biri olması gibi faktörler bir araya gelince Kıbrıs Sorunu aynı zamanda Ortadoğu'daki siyasi istikrar açısından da Yugoslavya'yı endişelendiriyordu. Gelinen noktada Türk-Yunan uyuşmazlığının mümkün mertebe ortadan kaldırılması Yugoslav dış politikasının ana gündem maddelerinden birini oluşturuyordu ve Türkiye ile kurulacak yakın bir iş birliğinin sorunların çözümüne katkı sağlayacağı ümit ediliyordu.

Türkiye açısından da Kıbrıs Sorunu hakkında Yunanistan'ın Balkan ülkelerinde elde ettiği etkiyi dengeleyebilmek, yine bu sorun hakkında Bağlantısızlar nezdinde siyasi destek elde edebilmek ve bölgesel güvenlik gibi konular bağlamında Yugoslavya ile ilişkileri güçlendirmek faydalı bir gelişme olarak görülüyordu. Tüm bu yaklaşımlara rağmen Yugoslavya'nın Kıbrıs konusunda Yunan görüşlerine daha yakın bir duruş sergilemesinin ve Türkiye'nin yoğun isteklerine rağmen Kolombo'daki Bağlantısızlar Konferansı'na davet edilmeyişinin Türkiye tarafında, her ne kadar Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki yaklaşımlarından dolayı memnuniyetlerini belirten ifadeler kullansalar da konu hakkında somut bir adımın atılamamış olmasının da Yugoslavya tarafında hayal kırıklığı yarattığını belirtmek gerekir.

Tüm bunlara rağmen Tito'nun 1976 Türkiye ziyaretini Türk-Yugoslav yakınlaşmasının siyasi ve diplomatik bakımdan doruk noktalarından biri olarak görmek mümkündür. Ziyaretin başlıca kazanımı, mevcut uyuşmazlıkları kesin biçimde çözmekten çok iki ülke arasında güvene dayalı görüşme kanallarını açık tutması, ortak çıkar alanlarını belirginleştirmesi ve ilişkilerin sürdürülmesine yönelik iradeyi ortaya koymasıdır. Dolayısıyla bu temasların tarihsel niteliği, sonuçlandırdığı sorunlardan ziyade, farklı uluslararası konumlara sahip iki ülkenin bölgesel iş birliğini geliştirme arayışında elde ettiği diplomatik yakınlaşmayla değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, 5. Cilt, 16 Kasım 1955.

United Nations General Assembly. (1974, November 1). Question of Cyprus (Resolution 3212, UN Doc A/RES/3212). United Nations. https://undocs.org/A/RES/3212

Gazeteler

Cumhuriyet
Milliyet
Tercüman

Telif Eserler, Lisansüstü Tezler, Makaleler ve Bölümler

Armaoğlu, F. (1994). 20. Yüzyıl siyasi tarihi, I, (1914-1980). İş Bankası yayınları.

Aydın, M. (2022). Balkan Paktı (28 Şubat 1953). Atatürk Ansiklopedisi.

Batakoviđ, D. T. (2008). K. Karamanlis and Yugoslavia: Four visits to Tito's Yugoslavia. In K. Svolopoulos & K. E. Botsiou, Konstantinos Karamanlis in the twentieth century (Vol. 2). Konstantinos G. Karamanlis Foundation. 447-465.

Civelek, J. (2006). Helsinki Son Senedi, Paris Şartı ve Agit. Marmara Üniversitesi Avrupa araştırmaları dergisi, 14(1), 1-23.

Conert, H. (1982). Bedingungen und konsequenzen der weltmarktorientierung nachkapitalistischer volkswirtschaften. Prokla, 12(48), 91-118.

Çakmak, H. (2020). Atatürk Döneminde Türkiye-Yugoslavya İlişkileri. Atatürk Ansiklopedisi.

Demir, H. (2023). Yugoslavya-Sovyetler Birliği ya da Tito-Stalin Çatışması (1948). Vakanüvis, 8(2), 365-399.

Emek, D. (2021). Bağlantısızlar hareketi ve silahsızlanma. (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi).

Gökçen, S. (2016). Atatürk döneminde Türkiye-Yugoslavya ilişkileri ve Kral Alexander'ın Türkiye ziyareti. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(42), 667-682.

Jakovina, T. (2013). Neprijatelji ili samo loši susjedi? Jugoslavija i balkanske zemlje 1970-ih i 1980-ih [Enemies or just bad neighbours? Yugoslavia and the Balkan countries in the 1970s and 1980s]. In L. Duraković & A. Matošević, Socijalizam na

klupi: Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike. Srednja Europa. 49-73.
Kahramanyol, M. & Emgili F. (2016). Tito ve Balkan siyaseti. Avrasya Etüdleri, 50(2), 315-349.
Marković, N. (2025). Jugoslavija i kiparska kriza 1974. godine: Od puča grčkih oficira 15. jula do sredine avgusta. Istorija 20. veka, 43(1), 179-196.
Özgiray, A. (1999). Türkiye-Yugoslavya ilişkileri (1920-1938). Tarih İncelemeleri, 14(1), 11-24.
Sarı, F. (2007). Türkiye'nin Makedonya ve Bosna-Hersek siyaseti (1990-2000). (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi).
Sönmezoğlu, F. (Der.). (2010). Uluslararası ilişkiler sözlüğü. Der yayınları.
Turan, M. & Fedai, A. (2026). Türk Diplomatik Arşiv belgelerine göre Balkan Paktı ve Josip Broz Tito'nun Türkiye Ziyareti (1953-1954). Belgi, 32(2), 217-238.
Türe, E. (2021). Türk basınında Doğu-Batı ekseninde 1981 Polonya Darbesi. Vakanüvis, 6(1), 407-440.
Uzgel, İ. (2012). Balkanlarla ilişkiler. Türk dış politikası Kurtuluş Savaşı'ndan bugüne olgular, belgeler, yorumlar, II (1980-2001) B. Oran (Ed.). İletişim yayınları, 167-181.
Zaccaria, B. (2014). The European Community and Yugoslavia in the late cold war years, 1976-1989. In W. Loth & N. Păun, Disintegration and integration in East-Central Europe. Nomos. 264-282.

BÖLÜM 3

TÜRKİSTAN ELÇİSİNE GÖRE TURAN MEMLEKETLERİ: OSMANLI ARŞİVİNDEN BİR COĞRAFYA VE NÜFUS TASVİRİ

Dr. Vedat KANAT[1]

DOI: 10.5281/zenodo.23649017

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Adana, Türkiye. vkanat@atu.edu.tr – ORCID: 0000-0002-6529-9491

GİRİŞ

Türkistan kavramı tarihsel süreç içerisinde hem coğrafi hem de kültürel bir anlam ikiliğine sahip olmuştur. En geniş anlamıyla Orta Asya coğrafyasında Türk topluluklarının tarih boyunca yerleştiği sahayı ifade etmektedir. Bu bölgenin Çarlık Rusya tarafından işgali sonrasında Batı Türkistan ve Doğu Türkistan ayrımı belirginleşmiş; ilki Rus hâkimiyeti altındaki Orta Asya hanlıklarını, ikincisi ise Çin idaresindeki Tarım Havzası'nı ifade eder hâle gelmiştir. Osmanlı bürokratik metinlerinde ise Türkistan, kimi zaman daha geniş bir Turan idealinin parçası olarak, kimi zaman da somut siyasî sınırları olan bir coğrafya şeklinde ele alınmıştır. Bu kullanım, kavramın sadece bir yer adı olmadığını aynı zamanda tarihsel hafızayı ve jeopolitik ilgiyi bünyesinde barındıran çok boyutlu bir anlam dünyasına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

19. yüzyılın sonundan itibaren tarihteki büyük imparatorluklar çözülmeye başlamışlardır. Bu çözülme süreci paralelinde coğrafya, nüfus ve kimlik tasavvurları yeniden inşa edilmiştir. Bu bağlamda Turan kavramı, yalnızca kültürel ve tarihsel bir referans değil, aynı zamanda diplomatik yazışmalar, seyahat raporları ve layihalar aracılığıyla şekillenen bir siyasi coğrafya olarak da önem kazanmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde, Orta Asya ve çevresine ilişkin bilgi üretimi, hem panislamist hem de pantürkist yönelimlerle kesişmiş, bu bilgi üretimi arşiv belgelerine coğrafya ve nüfus tasvirleri şeklinde yansımıştır.

Bu çalışma, Osmanlı arşivinde yer alan ve bir Türkistan elçisi tarafından verilmiş bilgilerin kaleme alınarak raporlaştırılması üzerinden Turan memleketlerinin nasıl tasavvur edildiğini incelemektedir. Söz konusu belge, yalnızca bir diplomatik metin değil; aynı zamanda dönemin jeopolitik hassasiyetlerini, etnografik gözlemlerini ve demografik değerlendirmelerini içeren bir zihniyet haritasıdır. Elçinin coğrafi sınırları nasıl tanımladığı, nüfus bileşimini hangi kategorilerle ifade ettiği ve bölgeyi hangi siyasal-ideolojik çerçeve içinde konumlandırdığı, bu çalışmanın temel sorularını oluşturmaktadır.

Amaç, Osmanlı bürokratik dilinde "Turan memleketleri" kavramının somut içeriklerini ortaya koymak; coğrafya ve nüfus tasvirleri üzerinden merkezi idarenin Orta Asya'ya bakışını analiz etmektir. Bu çerçevede belge, klasik diplomasi tarihi yaklaşımının ötesinde, bilgi üretimi ve iktidar ilişkileri bağlamında okunacaktır. Coğrafi adlandırmalar, etnik/dini sınıflandırmalar ve nüfus tahminleri, yalnızca betimleyici

unsurlar olarak değil; aynı zamanda siyasî tahayyülün kurucu öğeleri olarak değerlendirilecektir.

1. YÖNTEM

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, 10 Ocak 1833 tarihli ve Osmanlı Arşivi'nde TS.MA.e 813-36 numarasıyla kayıtlı olan, Hokand Hanı Mehmed Ali Han'ın elçisi Abdurrahman Toksbay tarafından aktarılan bilgiler doğrultusunda, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı bürokratik düşüncesinde Turan memleketlerinin nasıl tasavvur edildiğini ortaya koymaktır. Bu çerçevede araştırmada, belgede yer alan coğrafi tanımlamalar, nüfus ve etnik yapı tasvirleri, ekonomik kaynaklar, askerî kapasite ve diplomatik ilişkiler hakkındaki bilgiler incelenerek Osmanlı Devleti'nin Türkistan coğrafyasına yönelik algısının tarihsel ve siyasi boyutlarının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca, elçinin sunduğu bilgilerin yalnızca betimleyici veriler olarak değil, temsil ettiği Hokand Hanlığı'nın siyasi gücünü ve meşruiyetini ortaya koyan diplomatik bir anlatı olarak nasıl şekillendiğinin analiz edilmesi hedeflenmektedir. Böylece çalışma, Türkistan ve Turan kavramlarının dönemin Osmanlı zihniyet dünyasındaki anlamını, diplomatik temaslar ve bilgi üretimi arasındaki ilişki çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

1.2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş; tarihsel belge incelemesi ve içerik analizi yöntemlerinden yararlanılmıştır. Çalışmanın temel kaynağını, Osmanlı Arşivi'nde TS.MA.e 813-36 numarasıyla kayıtlı 10 Ocak 1833 tarihli belge oluşturmakta; araştırmanın tarihsel bağlamını ortaya koymak amacıyla Türkistan tarihi ve Osmanlı-Türkistan ilişkileri üzerine yapılmış bilimsel çalışmalardan da yararlanılmaktadır. Arşiv belgesinde yer alan bilgiler, coğrafi tasvirler, nüfus ve etnik sınıflandırmalar, ekonomik faaliyetler, askerî kapasite ve diplomatik ilişkiler olmak üzere tematik başlıklar altında incelenmiştir. Elde edilen veriler, dönemin siyasi koşulları ve Osmanlı Devleti'nin Türkistan hanlıklarıyla ilişkileri dikkate alınarak tarihsel bağlam içerisinde değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, elçinin aktardığı bilgilerin yalnızca mevcut durumu betimleyen veriler olarak değil, temsil ettiği siyasi

otoritenin gücünü, meşruiyetini ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerini şekillendirmeye yönelik bir diplomatik söylem olarak taşıdığı anlam üzerinde durulmuştur. Bu yöntemsel çerçeve aracılığıyla belge, hem tarihsel bilgi kaynağı hem de dönemin siyasi coğrafya tasavvurunu ve diplomatik ilişkilerini yansıtan bir metin olarak analiz edilmiştir.

2. BULGULAR

2.1. Türkistan Kavramı ve Coğrafî Çerçevesi

Türkistan kavramı, tarihsel süreç içerisinde hem coğrafî bir bölgeyi hem de kültürel ve etnik bir aidiyeti ifade eden çok katmanlı bir terim olarak kullanılmıştır. Kelime etimolojik olarak, Farsça *–istan* ve *Türk* kelimelerinin birleşmesinden meydana gelip Türklerin yurdu anlamına gelmektedir (Togan, 1981). Bu bağlamda Türkistan, erken dönem İslam coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından Orta Asya'da Türk topluluklarının yoğun olarak yaşadığı geniş sahayı tanımlamak için kullanılan bir terim hâline gelmiştir. Coğrafî sınırları tarih boyunca sabit olmamış, siyasi hâkimiyet alanları ve idari bölünmeler doğrultusunda farklı şekillerde tanımlanmıştır. Ancak genel anlamda Türkistan olarak adlandırılan bu geniş coğrafya, batı sınırında Ural Dağları ile Volga (İdil) Nehri'nin Hazar Denizi'ne ulaştığı kesimden başlayarak doğuda Çin'in Tun-huang bölgesine ve Mançurya'nın batı kesimlerine kadar uzanmaktaydı. Güneyde İran'ın Horasan bölgesi ile Kuzey Afganistan'ı içine alan bu alan, Pamir ve Hindukuş Dağları'nın kuzey yamaçlarını takip ederek Moğolistan ve Güney Sibirya'nın tamamını da kapsayan oldukça geniş bir coğrafi bütünlük arz etmekteydi (Taşağıl, 2012).

Türk ve Moğol göçebelerinin bu bölgede yaşamalarından dolayı Türkistan, farklı kültürlerde Orta Asya ve İç Asya olarak da adlandırılmıştır. Buranın Asya'nın merkezinde bulunması, özel bir jeopolitik önem kazandırmıştır. Türkler, Orta Asya'da geniş bir coğrafyaya yayılıp farklı siyasi yapılar kurduklarından, komşu oldukları topluluklar da zamanla değişiklik göstermiştir. Bu durum, onların tarih boyunca çeşitli adlarla anılmasına yol açmıştır. Öte yandan Türkistan'da gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar, ilk dönemlerden itibaren bu bölgede ortak bir kültürel yapının varlığına işaret etmektedir. Ancak bu bölgenin sakinleri olan Türkler; tarih boyunca Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen gibi farklı isimlerle anılmışlardır (Bahar, 1994).

Uzun bir geçmişe sahip olan Türkistan'da, milattan önceki dönemlere ait pek çok eski kültürlerden kalıntılara rastlanılmıştır. Bu coğrafyada Müslüman olmuş ilk Türk devleti olarak kabul edilen Karahanlılar, yaklaşık dört asır boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdir. Daha sonraki süreçte Timurlular döneminde de bölge, büyük ölçüde siyasî bir birlik içerisinde kalmaya devam etmiştir. Ancak Timur'un vefatının ardından ortaya çıkan iktidar mücadeleleri ve taht kavgaları, bu bütünlüğün parçalanmasına yol açmıştır. Neticede ülke, çok sayıda hanlık, beylik ve emirlik arasında bölünmüş; bu da bölgenin dış müdahalelere açık hâle gelmesine neden olmuştur. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak 18. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan Çin hâkimiyetine girerken, 19. yüzyılın sonlarına doğru Batı Türkistan Rus egemenliği altına girmiştir (Artam, 1993). Bölgenin jeopolitik yapısında meydana gelen bu değişimler, Türkistan kavramının kullanımında da yeni ayrımların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Çarlık Rusyası'nın Orta Asya hanlıklarını hâkimiyeti altına almasıyla birlikte literatürde Batı Türkistan ve Doğu Türkistan şeklinde bir tasnif yaygınlaşmıştır. Buna göre Batı Türkistan, Rus hâkimiyeti altındaki Hokand, Buhara ve Hive gibi Orta Asya siyasi merkezlerini ve çevresini ifade ederken; Doğu Türkistan ise Çin idaresi altındaki Tarım Havzası ve Kaşgar merkezli bölge için kullanılmaya başlanmıştır (Grousset, 1980).

Bu çerçeveden bakıldığında Türkistan, farklı dönemlerde değişen siyasi sınırlar ve idari yapılar doğrultusunda yeniden tanımlanmış olsa da, tarihsel hafızada Türk dünyasının önemli merkezlerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Coğrafî genişliği, etnik çeşitliliği ve tarihsel rolü bakımından, Türkistan, Orta Asya'nın siyasi, sosyal ve kültürel gelişimini anlamada önemli bir kavramı teşkil etmektedir.

2.2. Osmanlı Dünyasında Türkistan ve Turan Tasavvuru

Osmanlı kaynaklarında Türkistan kavramı çoğu zaman tarihî ve kültürel bir bağlam içinde ele alınmış, bölge Türk ve Müslüman toplulukların yaşadığı uzak fakat tarihsel bakımdan önemli bir coğrafya olarak tasvir edilmiştir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında Orta Asya'ya dair diplomatik raporlar ve seyahatnamelerde Türkistan, daha geniş bir "Turan" tasavvurunun parçası olarak değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Türkistan ile ilişkileri, bu coğrafyadaki hanlıklarla olan ilişkilerine dayanmaktadır. Bu da ilk olarak 14. yüzyılda hanlıkların Timur etrafında birlik olmalarından sonra gerçekleşmiştir.

Ankara Savaşı sırasında hanlıkların, Osmanlı Devleti'nin karşısında bulunmaları ikili ilişkileri gölgelemişse de 16. yüzyılın sonlarına doğru ilişkiler düzelmiştir. Özellikle Timur Devleti'ne son veren Muhammed Şeybani döneminde iki ülke arasında siyasi ittifaklar kurulmuştur. Bu ittifakların arkasındaki temel saik, Türkistan'da hâkimiyet kurmuş olan Özbek hanlıkları ile Osmanlı Devleti'nin hasım olarak gördüğü Safeviler arasındaki köklü rekabet ve düşmanlıktı. Özbek hanlıkları ile kurulan ilişkiler, Safevilere karşı geliştirilen ortak siyasi tutum çerçevesinde önem kazanmıştır. Bu gelişmelerin ardından, Türkistan'daki bağımsız hanlıkların Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmalarıyla birlikte ilişkiler daha kurumsal bir nitelik kazanarak diplomatik bir düzleme taşınmıştır. Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasında karşılıklı elçi teatisi gerçekleşmiş; bu temaslar çoğunlukla dini meşruiyet, ticaret yollarının güvenliği ve siyasi dayanışma gibi konular etrafında şekillenmiştir (Barthold, 1990). Bununla birlikte bu ilişkiler süreklilik arz eden kurumsal bir diplomatik yapıdan çok, dönemsel ihtiyaçlara bağlı olarak gelişen sınırlı girişimler olarak kalmıştır. Çoğunlukla Safeviler ile yaşanan anlaşmazlıklar sırasında Osmanlı Devleti, hanlıklardan destek ve yardım talebinde bulunduğunda kendisine olumlu yanıtlar verilmiştir. Ancak, Osmanlı'nın çıkarları söz konusu olduğunda veya Safeviler ile barış yaptığı dönemlerde, Türkistan hanlarının yardım çağrılarına olumsuz cevaplar vererek, bu yakın ilişkileri geri planda tuttuğu görülmüştür (Saray, 2000).

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı-Türkistan ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde Orta Asya hanlıklarının, yayılmacı faaliyetler içerisinde olan Çarlık Rusyası karşısında zayıflaması ve bölgenin giderek Rus nüfuzu altına girmesi, Osmanlı Devleti'nin Türkistan'a yönelik ilgisini arttırmıştır. Rus Çarlığı, önceki tarihlerde Kazan ve Astrahan hanlıklarına son vererek Kırım Hanlığı'nı ele geçirmek üzere Karadeniz'e inmiştir. Bu sırada Kırım Hanlığı ise Osmanlı Devleti'nin himayesinde bulunmaktaydı. Rusya, burayı ele geçirmek üzere 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşını başlatmış ve Osmanlı Devleti'ni ağır bir mağlubiyete uğratmıştır. Savaş sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla da Rusya, Kırım'ı Osmanlı Devleti'nden özerk bir konuma getirmiştir. Daha sonra kendi taraftarı olan Şahin Giray'ın han olmasını sağlayarak Kırım'ın yönetimine el koymuştur (Roux, 2015). Bu durum, Karadeniz'in kuzeyine yerleşen Rusya'nın Osmanlı Devleti için önemli bir tehdit oluşturacağının göstergesi olmuştur. Hal böyle olunca Osmanlı Devleti, bu konuyu çözmek

adına müttefik arayışına girmiş ve kendisine yakınlık duyan Türkistan hanlıklarına yönelmiştir. Gerek I. Abdülhamid ve gerek III. Selim dönemlerinde Türkistan'daki hanlıklara elçiler gönderilerek Rusya'ya karşı destek talebinde bulunulmuştur (Saray, 1994).

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti, Rusya karşısında yaşamış olduğu güçlükler doğrultusunda hem genel siyasetini hem de Türkistan hanlıklarıyla olan ilişkilerini temkinli yürütmeye başlamıştır. Zira Türkistan hanlıkları bu yüzyılın ilk yarısı boyunca birbirleriyle mücadele içerisine girmişlerdir. Sınırlarının hemen ötesinde bulunan Rus işgallerine kayıtsız kalan hanlıkların kendi aralarındaki iç çekişmeleri Türkistan coğrafyasının en önemli talihsizliği olmuştur. Buhara ve Hokand arasındaki çatışmalar, hanlıkların birbirlerini tüketerek zayıf düşmelerine neden olmuş ve bölgedeki Rus işgal girişimini kolaylaştırmıştır (Macit, 2009). Buna rağmen Osmanlı Devleti, kuzeyde beliren ciddi tehdit karşısında mücadele etmeye devam etmiş ve bu doğrultuda Türkistan ile doğrudan bir ittifak kurma arayışına girmiştir. Bundan sonraki süreçte ikili ilişkiler iki temel eksen üzerinde şekillenmiştir. İlk olarak, Osmanlı Devleti büyük güçlerle yürüttüğü mücadelede Türkistan ile ittifak kurma arayışı içinde olmuştur. İkinci olarak ise dış baskı ve saldırılara maruz kalan Türkistan, Osmanlı Devleti'nden destek ve yardım talebinde bulunmuştur (Saray, 1994).

Dönemin devamında hilafet kurumunun ön plana çıkarılması, Osmanlı-Türkistan ilişkilerinde belirleyici bir unsur olmuştur. Osmanlı padişahlarının halife sıfatı, Orta Asya'daki Müslüman topluluklar nezdinde önemli bir meşruiyet kaynağı olarak görülmüş; bu durum, Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki sembolik etkisini güçlendirmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde yürütülen panislamist politikalar çerçevesinde Türkistan ile kurulan ilişkiler daha sistemli bir nitelik kazanmış; bölgeye yönelik istihbarat ve diplomatik faaliyetler yoğunlaşmıştır. Bu süreçte Türkistan'dan İstanbul'a gelen elçiler, ulema ve seyyahlar aracılığıyla karşılıklı bilgi ve fikir alışverişi sağlanmış; Osmanlı kamuoyunda Türkistan'a dair farkındalık artmıştır (Deringil, 2002).

20. yüzyılın ilk yıllarına bakıldığında ise yine II. Abdülhamid'in etkisini görmek mümkün. Dış politikasında önemli bir yeri dolduran Türkistan konusunda İslam'ın koruyucusu olduğu iddiasını pekiştirmiş ve bu düşünce üzerinden ilerlemeye çalışmıştır. Bu yüzden Müslümanları kollamak adına oluşturduğu bütçeler, devleti zor duruma düşürse de güvenini ve bir halife olarak nüfuzunu sağlamlaştırmayı başarmıştır

(Eraslan, 1992). Sultan Abdülhamid'in tahtta bulunduğu dönemde Osmanlı Devleti, İslam topraklarında yardıma ihtiyaç duyan herkese bir şekilde el uzatmış ve özellikle Türkistan konusunda daha özverili davranarak çok yönlü ilişkilerin oluşturulması için ciddi adımlar atmıştır.

Osmanlı-Türkistan ilişkilerinde bahsedilmesi gereken bir diğer önemli boyutunu ise kültürel ve ilmi etkileşim oluşturmaktadır. Türkistanlı âlimlerin Osmanlı medreselerinde eğitim görmeleri, tasavvufi ağlar aracılığıyla kurulan bağlantılar ve hac güzergâhları üzerinden gerçekleşen temaslar, iki bölge arasındaki ilişkilerin sürekliliğini sağlayan unsurlar arasında yer almıştır. Bu çerçevede Türkistan, Osmanlı entelektüel dünyasında yalnızca uzak bir coğrafya değil, aynı zamanda ilmi ve manevi bir referans alanı olarak da önem taşımaktadır (Ocak, 1998).

Sonuç olarak Osmanlı-Türkistan ilişkileri, doğrudan siyasi hakimiyetin ötesinde, dinî meşruiyet, kültürel bağlar ve jeopolitik gelişmeler çerçevesinde şekillenen çok boyutlu bir ilişki ağını temsil etmektedir. Özellikle 19. yüzyılda artan büyük güç rekabeti ve bölgenin Rus hakimiyeti altına girmesi, Osmanlı Devleti'nin Türkistan bölgesine yönelik ilgisini daha stratejik bir zemine taşımış, bu durum arşiv belgelerine coğrafya, nüfus ve siyaset eksenli tasvirler olarak yansımıştır.

2.3. Türkistan Elçisine Göre Turan Memleketleri

19. yüzyılın ilk yarısı, hem küresel ölçekte güç dengelerinin yeniden şekillendiği hem de bölgesel siyasal yapıların dış etkilere daha açık hâle geldiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti ile Türkistan'da bulunan hanlıkları arasındaki ilişkiler, klasik anlamda sürekli ve kurumsallaşmış diplomatik temsilciliklerden ziyade, daha çok belirli aralıklarla gönderilen elçilik heyetleri, bu heyetlerin sunduğu raporlar ve sözlü beyanlar üzerinden şekillenmiştir. Söz konusu ilişkiler ağı içerisinde, 10 Ocak 1833 (Hicri 18 Şaban 1248) tarihli ve "Türkistan hâkimi" olarak ifade edilen Mehmed Ali Han'ın elçisi Abdurrahman Toksbay tarafından Osmanlı merkezine sunulan bilgiler, dönemin Türkistan coğrafyasına dair siyasi, demografik ve iktisadî yapıyı yansıtması bakımından dikkat çekici bir kaynak niteliği taşımaktadır (BOA. TS.MA.e 813-36). Bu metin, siyasî yapıdan demografik özelliklere, ekonomik kapasiteden askerî güce kadar geniş bir yelpazede veri sunarken, aynı zamanda bu bilgilerin nasıl bir zihniyet dünyası içerisinde kurgulandığını da gözler önüne sermektedir.

Belgede adı geçen Mehmed Ali Han (Madali), Hokand Hanlığının (özellikle Fergana Vadisi merkezli Özbek Hanlığı) 1822–1842 yılları arasındaki hüküm sürmüş olan hanıdır. Tarihi kayıtlarda adı Muhammed Ali Han olarak geçiyorsa da söz konu elçisinin raporunda Mehmed Ali Han olarak ifade edilmiştir. Babası Muhammed Ömer Han'ın 1822 yılında ölmesi üzerine çok genç yaşta tahta çıkmış ve Hokand Hanlığı'nı en güçlü dönemine taşımıştır. Hanlığın topraklarını genişletmekle beraber, aşiretleri üzerindeki nüfuzunu arttırarak bölgesel bir güç olmuş; yönetimi sırasında Rus Çarlığı, Buhara Hanlığı ve Osmanlı Devleti gibi çevre güçlerle siyasi ilişkiler yürütmüştür (Konukçu, 1998). Özellikle Osmanlı Devleti ile temas arayışı, Osmanlı'nın İslam dünyasındaki sembolik liderliğinin hanlığına meşruiyet sağlamasına ve dış politikada bir dayanak oluşturmasına dayanmaktaydı.

Buhara Hanlığı'ndan ayrılarak teşekkül eden Hokand Hanlığı, başlangıçta Osmanlı Devleti tarafından Türkistan'daki siyasi birliği zedeleyebileceği düşüncesiyle temkinli karşılanmıştır. Osmanlı başkentine ulaşan bilgilerin büyük ölçüde Buharalı elçiler aracılığıyla iletilmesi de bu tutumu pekiştirmiş ve bu nedenle Osmanlı Devleti, Hokand Hanlığı'nı resmen tanımaktan geri durmuştur. Dolayısıyla Muhammed Ömer Han'ın İstanbul'a gönderdiği elçi vasıtasıyla hâkimiyetinin tanınması yönündeki talebi, Hokand'ın Buhara'ya bağlı olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Bu durum, bilgi akışının tek taraflı olması nedeniyle Hokand aleyhine bir diplomatik dengesizlik yaratmıştır. Ancak ilerleyen süreçte Osmanlı Devleti'nin Hokand Hanlığı ile ilişkilerinde yumuşama gözlemlenmiştir. Hokand Hanı Mehmed Ali Han'ın Osmanlı Devleti ile doğrudan ilişki kurma yönündeki çabaları, özellikle askeri alanda destek talebiyle daha somut bir hâl almıştır. 1837 yılında gönderilen elçilik heyeti aracılığıyla Osmanlı'dan askerî uzman ve teçhizat talep edilmesi, Hokand'ın yalnızca sembolik bir tanınma değil, aynı zamanda pratik iş birliği arayışında olduğunu göstermektedir. Bunu takip eden diğer elçilik heyetleriyle birlikte Osmanlı yönetimi Hokand'a daha fazla ilgi göstermeye başlamış; hanlığın durumuyla ilgili hazırlanan bir rapor padişaha sunulmuş ve Hokand hanının taleplerinin karşılanması yönünde girişimlerde bulunulmuştur (Konukçu, 1998). Bu çalışmaya konu olan rapor da Osmanlı yönetiminin Hokand Hanlığı'nı daha iyi tanımasına yönelik bir teşebbüs olarak kabul etmek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'ne raporu sunan elçi Abdurrahman Toksbay ise 19. yüzyılın ilk yarısında Hokand Hanlığı'nın Osmanlı Devleti nezdindeki

diplomatik temaslarını yürütmek üzere görevlendirilmiş bir elçi olarak, Osmanlı-Türkistan ilişkilerinin anlaşılması bakımından dikkat çekici bir şahsiyettir. Bu yüzyılda Hokand Hanlığı'ndan İstanbul'a özel diplomatik misyonla on iki elçilik gönderilmiştir (Mahmudov, 2025). Ancak Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki elçilikleri ve bu elçilerin profillerini inceleyen Sherzodhon Mahmudov'un çalışmasında kendisiyle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Hakkındaki biyografik verilerin sınırlı olması, onun tarihsel önemini azaltmamaktadır. Aksine Osmanlı arşiv kayıtlarında yer alan elçilik raporları ve mülakat metinleri, onun yalnızca bir haber taşıyıcısı değil, aynı zamanda temsil ettiği otoritenin meşruiyetini ve gücünü anlatma görevini üstlenen bilinçli bir diplomatik aktör olduğunu göstermektedir. Nitekim Toksbay'ın Osmanlı merkezinde verdiği bilgiler, Türkistan coğrafyasını tarihi, etnik ve ekonomik boyutlarıyla tasvir etmenin ötesinde, Mehmed Ali Han yönetiminin siyasî konumunu güçlendirmeye yönelik bir söylem içermektedir. Bu durum, onun klasik anlamda bir "sefir" olmanın yanı sıra, sözlü beyanları aracılığıyla bilgi üreten ve yönlendiren bir aracı figür olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Ayrıca Babıâli'deki kabulü sırasında sergilediği diplomatik üslup, Osmanlı protokolüne aşinalığını ve dönemin uluslararası ilişkilerinde geçerli olan temsil pratiklerini benimsediğini ortaya koymaktadır. Bu yönleriyle Abdurrahman Toksbay, yalnızca bir elçi değil, aynı zamanda Türkistan hanlıklarının Osmanlı ile kurduğu ilişkilerde zihniyet dünyasını ve diplomatik stratejilerini yansıtan önemli bir tarihsel aktör olarak değerlendirilebilir.

Bu çerçevede söz konusu elçi ile mülakat sonucu oluşturulan raporda, "Memâlik-i Turan" olarak adlandırılan coğrafyanın tarihî, etnik ve siyasî temellerine dair kapsamlı bir tasvir sunulmaktadır. Bu kavram, yalnızca bir bölgeyi ifade etmekle kalmayıp aynı zamanda ortak bir tarih, soy ve kültür anlayışını da içermektedir. Metinde ise Turan; Tataristan, Türkistan, Özbekistan ve Moğolistan gibi farklı isimlerle anılan, birden fazla siyasi oluşumu bünyesinde barındıran geniş bir coğrafya olarak tanımlanmakta ve bu adlandırmaların, bölgeye hâkim olan topluluklara nispetle ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Nitekim Turan isminin kökeni, klasik İran mitolojisine dayandırılarak Pişdadiyan hükümdarlarından Afrasyab'ın oğlu Türk ile ilişkilendirilmekte; buna paralel olarak bölge halkının Nuh Peygamber'in üç oğlundan biri olan Yafes'in soyundan gelen Türklerden oluştuğu vurgulanmaktadır. Bu anlatım, yalnızca coğrafî bir tanımlama sunmaktan ziyade, bölgeyi tarihsel ve soy temelli bir bütünlük

içerisinde ele alan zihniyet dünyasını yansıttığı gibi aynı zamanda bir kimlik inşası işlevi de görmektedir (BOA. TS.MA.e 813-36).

Raporun devamında verilen coğrafi tasvir oldukça detaylıdır. Memâlik-i Turan'ın coğrafî sınırları geniş bir perspektifle çizilmekte; doğuda Çin, güneyde Hindistan, Tibet ve İran, batıda Hazar Denizi ile Deşt-i Kıpçak sahaları ve kuzeyde yine bozkır alanları ile çevrili olduğu belirtilmektedir. Anlatı içerisinde yer alan şehirler ve merkezler, yalnızca idarî birimler olarak değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel odaklar olarak da tanımlanmaktadır. Bu geniş coğrafyanın yaklaşık elli kadar hükümet ve eyalete ayrıldığı, bunlar arasında Harezm, Maveraünnehir, Kaşgar ve Kurgan gibi önemli merkezlerin bulunduğu ifade edilmektedir. Metnin odak noktasını oluşturan Kurgan (Türk dilinde Andijan veya Antikan) bölgesi ise, stratejik konumu itibarıyla ayrıntılı biçimde tasvir edilmekte; doğusunda Kaşgar, güneyinde Maveraünnehir (yani Buhara), batısında ve kuzeyinde ise Deşt-i Kıpçak sahalarının yer aldığı belirtilmektedir. Bölgenin on iki büyük şehir ile çok sayıda kasaba ve köyü kapsadığı, bu şehirler arasında Türkistan (Hoca Ahmed Yesevî'nin türbesinin bulunduğu merkez), Taşkent ve Hokand'ın öne çıktığı görülmektedir. Özellikle Hokand şehri, yaklaşık altmış binlik nüfusuyla Mehmed Ali Han'ın hüküm sürdüğü siyasî merkez olarak ön plana çıkarılmaktadır (BOA. TS.MA.e 813-36). Bu durum, raporun merkezinde Hokand Hanlığı'nın bulunduğunu açıkça göstermektedir.

Ayrıca başkent Hokand'dan Kaşgar'a yaklaşık bir aylık mesafe bulunmakta olup, bu güzergâhta Kırgız toplulukların yaşadığı belirtilmektedir. Rusya'ya bağlı topraklarla olan mesafeler de detaylı şekilde verilmiş ve bu bölgelerde Kazakların yaşadığı belirtilmiştir. Buhara ile Hokand arasında yaklaşık yirmi günlük mesafe bulunduğu ve bazı şehirlerin sınır hattı işlevi gördüğü ifade edilmektedir (BOA. TS.MA.e 813-36).

Demografik açıdan raporda, bölge nüfusunun iki ile üç milyon arasında olduğu, bunun yanı sıra yaklaşık iki yüz bin kişilik kısmını göçebe toplulukların oluşturduğu ifade edilmektedir. Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Alan gibi farklı Türk ve bozkır topluluklarının varlığına dikkat çekilmekte; Hive'de ise yaklaşık iki yüz bin hanelik bir nüfusun bulunduğu belirtilmektedir. Burada bölgenin etnik çeşitliliğini ortaya koyarken, bu toplulukların Türk kimliği altında birleştirilmesi dikkat çekici bir söylem tercihi olarak dikkat çekmektedir. Nüfusun tamamına yakınının Sünnî Müslüman olduğu vurgusu ise, Osmanlı ile dinî ortaklık temelinde kurulan

ilişkiyi güçlendiren bir unsur olarak öne çıkmaktadır (BOA. TS.MA.e 813-36).

Ekonomik yapı bakımından metin, oldukça zengin bir tablo sunmakta ve bölgenin yüksek üretim kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir. Yıllık gelirin sekiz yüz bin altın seviyesinde olduğu, ayrıca devlet hazinesine her yıl yaklaşık iki yüz bin deve yükü miktarında zahirenin girdiği ifade edilmektedir. Bölgenin toprakları son derece verimli olup; tarımsal üretimde buğday, pirinç, arpa, darı, susam ve mercimek gibi ürünlerin yanı sıra pamuk ve ipek üretiminin de bulunduğu; meyveciliğin gelişmiş olduğu ve özellikle dağlık alanlarda çam fıstığı, ceviz ve incir gibi ürünlerin yetiştirildiği belirtilmektedir. Bunun yanında kâğıt üretimi gibi önemli sanayi faaliyetlerine de yer verilmekte, altın, gümüş, firuze, kükürt ve kurşun gibi madenlerin varlığına dikkat çekilmekle birlikte bu kaynakların yeterince işletilmediği ifade edilmektedir. Bölgenin ticareti ise Çin'e bağlı Kaşgar, Buhara ve Rusya ile yürütülmektedir. Bu durum, Türkistan'ın yalnızca yerel değil aynı zamanda geniş bir ticaret ağına entegre olduğunu da ortaya koymaktadır (BOA. TS.MA.e 813-36).

Askeri potansiyele ilişkin verilen bilgiler ise, Hokand Hanlığı'nın güç projeksiyonu açısından önemlidir. Metinde askerî açıdan bölgenin hatırı sayılır bir kapasiteye sahip olduğu vurgulanmakta; düzenli olarak elli bin civarında süvari askerin bulunduğu ve ihtiyaç hâlinde bu sayının doksan bine kadar çıkarılabileceği belirtilmektedir. Bu askerî yapının tamamen süvarilerden oluştuğunun özellikle ifade edilmesi, bozkır savaş geleneğinin devam ettiğini göstermektedir (BOA. TS.MA.e 813-36). Bu tür bilgiler, Osmanlı Devleti'ne yönelik olarak bir tür "güç gösterisi" işlevi de görmektedir. Zira diplomatik raporlar, yalnızca bilgi aktarmakla kalmaz, aynı zamanda karşı taraf üzerinde belirli bir algı oluşturmayı da hedefler.

Son olarak, raporun diplomatik boyutu, Osmanlı-Türkistan ilişkilerinin doğasını anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Metnin son kısmında doğrudan diplomatik ilişkilere yer verilmekte; Mehmed Ali Han'ın ve babasının Osmanlı padişahına gönderdikleri mektuplar aracılığıyla bağlılık ve saygılarını arz ettikleri belirtilmektedir. Bu bağlamda Abdurrahman Toksbay'ın elçi olarak İstanbul'a gönderildiği, Babıâli'de Osmanlı devlet erkânı ile görüştüğü ve diplomatik teamüllere uygun biçimde kabul edildiği ifade edilmektedir. Burada görüşmeye özellikle bir hadis okunarak başlandığı ve görüşme sonrası kendisine tahsis edilen konağa kadar eşlik edildiği anlatılmaktadır (BOA. TS.MA.e 813-

36). Elçinin kabulü sırasında uygulanan protokol, Osmanlı'nın bu tür temaslara verdiği önemi göstermektedir. Görüşmelerin dinî bir metinle başlaması ise, bu ilişkilerin yalnızca siyasî değil, aynı zamanda dinî bir zemin üzerinde de kurulduğunu ortaya koymaktadır. Bu anlatım, söz konusu raporun yalnızca bir coğrafya ve nüfus tasviri olmadığını, aynı zamanda Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasında tesis edilmeye çalışılan siyasî ve diplomatik ilişkinin bir parçası olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Çalışma, genel olarak Osmanlı arşivinde yer alan bir elçilik raporu üzerinden Turan memleketleri kavramının 19. yüzyıl Osmanlı zihniyet dünyasında nasıl kurgulandığını ortaya koymayı amaçlamıştır. İncelenen metin, yalnızca coğrafî ve demografik bir tasvir sunmakla kalmamakta; aynı zamanda dönemin jeopolitik dengeleri, diplomatik öncelikleri ve ideolojik yönelimleri hakkında da önemli ipuçları vermiştir. Bu yönüyle söz konusu rapor, klasik anlamda bir diplomatik belge olmanın ötesine geçerek, Osmanlı Devleti merkezinin Türkistan'a dair bilgi üretim süreçlerini ve bu bilginin nasıl anlamlandırıldığını gösteren bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Belgede "Memâlik-i Turan" kavramının büyük bir coğrafyayı kapsayacak şekilde ele alınması, Osmanlı bürokratik dilinde Türkistan'ın yalnızca sınırları belirli bir bölge olarak değil, tarihsel, etnik ve kültürel bağlarla örülü bir yapı olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Coğrafî sınırların Çin'den Hazar'a, Hindistan'dan bozkır sahalarına kadar uzanan geniş bir çerçevede tanımlanması, bu tasavvurun jeopolitik olduğu kadar zihinsel bir haritalamaya da dayandığını göstermektedir. Aynı şekilde nüfusun etnik ve dinî kategoriler üzerinden sınıflandırılması, Osmanlı'nın bölgeye yönelik algısında Sünnî İslam ortak paydasının belirleyici bir unsur olduğunu teyit etmektedir.

Raporun ekonomik ve askeri verileri içermesi ise, Osmanlı Devleti'nin Türkistan'ı yalnızca kültürel veya dinî bir hinterland olarak değil, aynı zamanda potansiyel bir stratejik müttefik olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Üretim kapasitesi, ticaret ağları ve askeri güç hakkında verilen detaylar, bu coğrafyanın büyük güç rekabeti bağlamında taşıdığı önemin Osmanlı bürokrasisi tarafından yakından takip

edildiğini göstermektedir. Nitekim Rusya'nın Orta Asya'daki ilerleyişi karşısında Türkistan hanlıklarıyla kurulan temaslar, bu ilginin somut bir siyasî zemine oturduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda elçi Abdurrahman Toksbay'ın sunduğu bilgiler, yalnızca temsil ettiği Hokand Hanlığı'nın durumunu aktarmakla kalmayıp, aynı zamanda Osmanlı merkezine yönelik bilinçli bir söylem üretimi içermektedir. Elçinin anlatımında Mehmed Ali Han yönetiminin gücünü, meşruiyetini ve Osmanlı ile olan dini-siyasi yakınlığını vurgulayan unsurların öne çıkması, bu tür raporların karşılıklı beklentiler doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu metin, yalnızca bir gözlem değil, aynı zamanda diplomatik bir inşa sürecinin ürünüdür.

Sonuç olarak, Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan bu tür raporlar, Türkistan ve Turan kavramlarının 19. yüzyıldaki anlam dünyasını çözümlemek açısından önemli bir imkân sunmaktadır. Coğrafya, nüfus ve ekonomi gibi unsurların birlikte ele alınması, Osmanlı'nın Orta Asya'ya yönelik bakışının çok boyutlu ve stratejik bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Bu çalışma, söz konusu belgenin sunduğu veriler üzerinden, Osmanlı-Türkistan ilişkilerinin yalnızca diplomatik temaslarla sınırlı olmadığını; aynı zamanda bilgi üretimi, ideolojik yönelimler ve jeopolitik kaygılar çerçevesinde şekillenen daha geniş bir zihniyet dünyasına dayandığını ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
BOA. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e) 813-36.

II. Araştırma ve İnceleme Eserler

Artam, A. (1993). *Türk Cumhuriyetleri'nin sosyo-ekonomik analizleri ve Türkiye ile ilişkileri*. Yıldız Yayınları.

Bahar, H. (1994). Türkistan'ın coğrafi konumu ve ilk çağ kaynaklarına göre tarihi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 233-244.

Barthold, V. (1990). *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Deringil, S. (2002). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876–1909).* Yapı Kredi Yayınları.

Eraslan, C. (1992). *II. Abdülhamid ve İslam Birliği.* Ötüken Neşriyat.

Grousset, R. (1980). *Bozkır imparatorluğu* (R. Uzmen, Çev.). Ötüken Yayınları.

Konukçu, E. (1998). Hokand Hanlığı. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 8, 215-216.

Macit, A. (2009). Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı münasebetleri. *İLEM Yıllık*, 4 (4), 67-81.

Mahmudov, S. (2025). Türkistan'ın Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilerinde elçi olarak seçilenler. E. Onay, (Yay. Haz.) *Cumhuriyet'in 100. Yılında Türk Dışişleri: Asırların Diplomasi Birikimi* (ss. 127-137). Türk Tarih Kurumu.

Ocak, A. Y. (1998). *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler.* Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Roux, J. P. (2015). *Türklerin tarihi; Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*. Kabalcı Yayınları.

Saray, M. (1994). *Rus işgali devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler (1775-1875).* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Saray, M. (2000). Hanlıklar döneminde Osmanlı Devleti'nin Türkistan siyaseti. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 14, 17-20.

Taşağıl, A. (2012). Türkistan. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 41, 556-560.

Togan, A. Z. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi*. 1, Enderun Yayınları.

BÖLÜM 4
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDEKİ FEMİNİZM TARTIŞMALARINA SOVYET FEMİNİZM MODELİNİ DÂHİL ETMEK

Dr. Şeyda ÖZÇELİK KANAT[1]

DOI: 10.5281/zenodo.23649036

[1] Öğr. Gör. Dr., Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Adana, Türkiye. sozcelik@atu.edu.tr – ORCID: 0000-0001-9421-4568.

GİRİŞ

Feminizm kavramı, tarihsel süreç içerisinde sözlüklerde farklı şekillerde tanımlanmış; düşünsel ve kuramsal boyutları bakımından da çeşitli yaklaşımlar çerçevesinde ele alınarak farklı anlamlar kazanmıştır. Kavramsal açıdan muğlaklaşan feminizm, günümüzde hem belirli bir düşünsel yaklaşımı ve politik duruşu hem de belirli bir yaşam biçimini ifade etmek için kullanılmaktadır (Schroeder, 2007).

Latince kadın anlamına gelen femine sözcüğünden türetilen feminizm, 1837'den sonra Fransızca'ya girmiş ve 1890'larda ise İngilizce'ye womanism ismini alarak dâhil olmuştur (Sevim, 2005). Bell Hooks (2009), feminizmi cinsiyetçiliği, cinsiyetçi sömürüyü ve baskıyı sona erdirmeyi amaçlayan bir hareket olarak tanımlamaktadır. Hooks, feminizmin erkekler gibi olmak isteyen öfkeli bir grup kadından ibaret olmadığını; aksine hem kadınları hem de erkekleri kapsayan**,** cinsiyetçiliğe karşı mücadeleyi esas alan bir hareket olduğunu vurgulamaktadır. Robert Sözlüğü ise feminizmi bir doktrin olarak tanımlamaktadır. Bu tanım, feminizmin yalnızca bir düşünce sisteminden ibaret olmadığını, aynı zamanda toplumsal dönüşümü hedefleyen eylem ve pratikleri de içermesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu sebeple feminist düşüncenin eylemden ayrılması olanaksızlaşmıştır. Kavram, Fransa'da oluşturulduğu günden bu yana, kadınların toplum içindeki geleneksel rollerini iyileştirip, değiştirmek ve haklarını genişletmek üzere bir dizi eyleme girişilmiştir (Michel, 1984).

Felsefi bir düşünce hareketi olarak feminizm, batıda Fransız Devrimi döneminde belirginlik kazanmıştır. Olympe de Gouges'un 1791 yılında kaleme aldığı *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne* (*Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Bildirgesi*) adlı eser, kadınların hak ve özgürlüklerini savunan önemli metinlerden biri olmuştur. Bu dönemde feminizm, devrimci düşünürlerin ve yazarların eserlerinde ele alınan konular arasında yer almış ve kadınların toplumsal, siyasal ve hukuki eşitliği taleplerinin ifade edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Fransa'da gelişen bu düşünsel hareket, zamanla diğer Avrupa ülkelerine de yayılmıştır. (Balkaya, 1996). Feminist hareketin kolektif bir şekil alması için de XIX. yüzyılın ikinci yarısını beklemek gerekmiştir. Bu yüzyılda, kadınlar ve erkekler arasındaki ilişkilerin doğal ve değişmez olmadığı, toplumsal koşullar çerçevesinde şekillendiği ve dolayısıyla siyasal mücadele yoluyla dönüştürülebileceği düşüncesine dayanan kadın

mücadelesinde (Hırate vd., 2015), ilk işbölümünde ortaya çıkan ezen ve ezilen ikilisinden, eşit hak mücadelesine kadar gidilen yolda feminizm, bütün kadınları birleştirerek kapsayıcı bir hal almıştır (Mitchell, 2006). Böylelikle feminizm, yalnızca kelime anlamıyla ifade edilen bir kavram olmaktan çıkmış, kendi felsefesini ve düşünsel temellerini oluşturarak bir kadın hareketi haline gelmiş ve toplumsal yaşamın pek çok alanında eşitlik mücadelesi veren bir düşünceye dönüşmüştür.

Zamanla feminist düşünce temelinde şekillenen kadın hareketi, içinde bulunduğu dönemin toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel koşullarına bağlı olarak farklı argümanlar geliştirmiş ve mücadele alanlarını çeşitlendirmiştir. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve aile içinde eşitlik, eğitim alma, meslek edinme ve siyasal yaşama katılma hakkı gibi temel haklar için mücadele eden feminist hareket sonradan "birinci dalga feminizm" olarak adlandırılmıştır. Bu dönemin feminizmi, ağırlıklı olarak liberal düşünceyle ilişkisi nedeniyle "liberal feminizm" ya da toplumsal tabanının niteliğine vurgu yapılarak "burjuva feminizmi" olarak da adlandırılmıştır. XX. yüzyılda yaşanan Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sırasında kadınların ulusal mücadelelere ve savaş çabalarına katılması, feminist hareketlerin gelişim sürecini etkilemiştir. Savaş dönemlerinde kadın hakları mücadelesi bütünüyle sona ermese de feminist hareketlerin faaliyetleri ve talepleri belirli ölçüde geri planda kalmıştır. 1960'lardan itibaren ABD ve Avrupa'da gelişen ikinci dalga feminizmin etkileri, özellikle 1970'li yıllarda belirginleşmiş; kadın haklarının hukuki düzenlemeler aracılığıyla güvence altına alınmasına yönelik girişimlerle birlikte toplumsal yaşamın farklı alanlarında daha görünür hâle gelmiştir (Tür & Koyuncu, 2010). İkinci dalga feminizmi birinci dalgadan ayıran temel özellik, kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmasını savunmanın ötesine geçerek erkek egemen toplumsal yapıların ve ataerkil ilişkilerin dönüştürülmesini amaçlamasıdır (Altınbaş, 2006). Bu dalganın gelişiminde, özellikle 1968 ve sonrasında etkisini artıran Yeni Sol hareketler önemli bir rol oynamıştır. İkinci dalga feminist tartışmalar, orta sınıftan meslek sahibi kadınların yanı sıra işçi sınıfından kadınların da karşılaştıkları eşitsizliklere odaklanmıştır. Bu kapsamda, kadınların ücretli çalışma yaşamındaki sorumluluklarının yanı sıra ev içi emek ve bakım faaliyetlerini de üstlenmeleri, başka bir ifadeyle hem evde hem de işte çalışmaları eleştirel bir perspektifle değerlendirilmiştir (Sancar, 2011). 1980'lerin sonlarından günümüze uzanan süreç ise üçüncü dalga feminizm olarak adlandırılmaktadır (Tekeli,

1989). Üçüncü dalga feminizm, kadınların deneyimlerinin ve kimliklerinin farklılıklarını dikkate alarak feminist hareketin kapsamını genişletmeyi amaçlamıştır. Bu dönemde kadınların toplumsal konumlarının yalnızca cinsiyet üzerinden açıklanamayacağı; sınıf, etnik köken ve diğer toplumsal farklılıkların da eşitsizlik deneyimlerini biçimlendirdiği yönündeki tartışmalar önem kazanmıştır (Tür & Koyuncu, 2010). Böylece feminist hareket içerisinde farklı kadınlık deneyimlerinin ve taleplerinin daha fazla görünürlük kazanması hedeflenmiştir.

Farklı tarihsel dönemlerde ortaya çıkan feminist dalgalar, kadınların karşılaştığı eşitsizliklerin nedenleri ve bu eşitsizliklerin giderilmesine yönelik çözüm önerileri konusunda farklı yaklaşımlar geliştirmiştir. Her ne kadar ortak bir düşünsel çerçeve etrafında bütünüyle birleşmeseler de kadın hakları mücadelesine farklı perspektifler kazandırmışlardır. Kadın haklarının sınırlandırılmasında etkili olduğu düşünülen ataerkil sistem, kapitalist üretim ilişkileri, cinsiyet temelli eşitsizlikler, toplumsal baskılar, dinî pratikler ile kültürel ve hukuki etmenler, feminist düşünce içerisinde çeşitli açılardan ele alınmıştır. Bununla birlikte, söz konusu etmenlerin etkisi tarihsel döneme, coğrafi koşullara ve toplumsal yapıya bağlı olarak farklılık göstermektedir.

1. YÖNTEM

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu kapsamda çalışma, Osmanlı Devleti'nin modernleşme döneminden erken Cumhuriyet'e kadar uzanan süreçteki feminizm anlayışlarını ele alırken, özellikle Sovyetler Birliği'nde şekillenen kadın politikaları ve Sovyet feminizmi modelinin Türkiye'deki kadın hareketi ve feminist tartışmalar üzerindeki yansımalarına odaklanmaktadır. Çalışmada dönemin Aydınlık dergisinde yayımlanan makaleler temel alınarak, Sovyet Rusya'daki gelişmelere ilişkin aktarımlar doğrultusunda, Sovyet feminizm modeli ortaya konacak ve söz konusu dönemde Türkiye'de nasıl bir kadınlık ve feminizm anlayışının önerildiği incelenecektir.

1.2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın tarihsel bir süreci ele alması nedeniyle çalışmada tarihsel yöntem benimsenmiştir. Bu yöntem doğrultusunda araştırma konusu belirlenmiş, araştırmanın kapsamı sınırlandırılmış, ilgili veriler

toplanarak sınıflandırılmış ve analiz edilmiştir. Böylece araştırma sürecinin sistematik bir biçimde yürütülmesi amaçlanmıştır. Ayrıca araştırmada nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde doküman incelemesi ve içerik analizi tekniklerinden yararlanılmıştır. Bu kapsamda, araştırma konusuyla ilgili yazılı kaynaklar incelenmiş, elde edilen veriler çözümlenerek sınıflandırılmış ve araştırmanın amacına uygun bulgulara dönüştürülmüştür. Böylece tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan gelişmelerin, düşüncelerin ve değişimlerin sistematik bir biçimde değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

2. BULGULAR

2.1. Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Feminizm Algısı

Osmanlı Türkiyesi'ndeki feminist hareket, az bir y gecikmeyle de olsa batıdaki feminist hareketle eş zamanlılık göstermiştir. Türkiye'deki feminist hareketlerin başlangıcının XIX. yüzyılın ortalarına dayandırılması, bu sürecin dünyadaki feminist hareketlerle eş zamanlı ilerlediğini göstermektedir. Birinci dalga feminizmin etkili olduğu dönem,

Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinden erken Cumhuriyet dönemlerine kadar uzanmakta ve 1869-1935 yıllarını kapsamaktadır.

Feminizm kavramının Osmanlı kültür ve düşün dünyasına girişi epey tartışmalı olmuştur. Kavramın Batı kökenli olması ve dönemin geleneksel, dini ve toplumsal yapısıyla çatışması, kavrama yönelik bir karşı koyuş, kafa karışıklığı ve entelektüel zorluk yaratmıştır. Doğunun toplumsal ve kültürel gelenekleriyle yaşayan Osmanlı kadınına veya erkeğine, batı düşüncesinde ortaya çıkan ve batının birikimiyle şekillenen feminizmi, batı diliyle anlatmak olanaklı olmamıştır. Söz konusu durumun etkisiyle, dönemin metinlerinde batı ve doğu toplumlarındaki feminist hareketler arasındaki farklılıklar sıklıkla vurgulanmıştır. Dönem dergilerinden biri olan Sebilürreşad (1919) feminizmle ilgili; batıda olduğu gibi sadece haklarda eşitliği savunan bir feminizm (nisailik), görevlerdeki eşitliği ve dengeleri hesaba katmadığı için kadını özgürleştirmek bir yana, temelinden sarsmaya hizmet edeceğini dile getirmiştir. Doğu ve Batı toplumlarında feminizmin farklı biçimlerde algılandığı ve farklı toplumsal koşullar çerçevesinde şekillendiği vurgulanmıştır. Kadın erkek eşitliğinin sağlanmasına yönelik amaç ve mücadele yöntemlerinin toplumdan

topluma farklılık gösterdiği belirtilerek bu farklılıkların ortaya çıkmasında toplumsal yapıların etkisine dikkat çekilmiştir. Nisaiye yani kadınlara ait kavramı, Mısır'da kullanılırken Osmanlı Müslüman feministleri kadın kelimesini kullanmayı tercih etmişler ancak bu feministler Avrupa, Amerika ve diğer ülkelerde gelişen feminist hareketlere ilişkin bilgi sahibi olmalarına karşın, söz konusu kadınlar kendilerini feminist kimliğiyle tanımlamayı tercih etmemişlerdir (Van Os, 2009). Bu titiz ve özel seçimin belli nedenleri vardı. Osmanlı Devleti'nde kadın konulu tartışmalarda; feminizm ile din arasındaki ilişki ön plana çıkmış, kadın hareketinin gelişimi, dinî değerler ve toplumsal kabuller çerçevesinde ele alınmıştır.

İslam coğrafyasında gelişen kadın hareketleri, Batı kökenli feminist yaklaşımlara yönelik farklı tutumlar sergilemiştir. Bu yaklaşımlardan bazıları, feminizmin Batı kaynaklı bir düşünce hareketi olması nedeniyle kavramı bütünüyle benimsememiştir. Bu tutumun temelinde, kadın ve erkek arasındaki ayrımdan ziyade bireyin Allah'a kulluğunu merkeze alan dinî anlayışın bulunduğu görülmektedir. "Kadınerkek yok, Rabb'ine kul olan Müslüman var" ifadesi (Zihnioğlu, 2009) bu yaklaşımın dinî referanslarını yansıtan bir söylem olarak değerlendirilebilir. Bu farklılıktan dolayı yapılacak ilk şey İslama uygun bir feminizmi ve İslam feminizminin beklentilerini Osmanlı kadınıyla paylaşmak olmuştur. Necmettin Sadık (1918) "Feminizm" isimli makalesinde; feminizm, Avrupa'daki anlamıyla kadınların siyasal ve medeni hakların tamamına sahip olmasını ifade eden bir düşünce akımı olarak tanımlandığını ve bu düşünce akımının ortaya çıkışından itibaren uzun bir zaman geçtiğini ifade etmiştir. Müfide Ferid (1919) Türk Kadını dergisindeki konferans notlarında feminizmi; kadınların medeni, toplumsal ve siyasal haklar bakımından erkeklerle eşit olmasını savunan bir düşünce ve mücadele anlayışı olarak tanımlamıştır. Müfide Ferid, feminizmi tanımlarken feminizmin amaçlarını; medeni, toplumsal ve siyasi haklar elde etmek olarak sıralamıştır. Daha sonraki yıllarda Rauf Ahmed "Musahabe: Bizde Feminizm" (Ahmed, 1921) isimli yazısında feminizmin batıda anlaşıldığını, ekonomik ve siyasi hayatta uygulandığını, doğuda ise henüz bu kavramın netleşmediğini dile getirmiştir.

Osmanlı bağlamında feminizmin anlamlandırılması, kadınların özgürleşmesinin erkeklerin öncülüğü ve müdahalesi üzerinden gerçekleşebileceği yönündeki varsayım nedeniyle daha karmaşık bir nitelik kazanmıştır. Örneğin Meşrutiyet Bayramı'nın beşinci yıl kutlamaları, kadınların ve erkeklerin birlikte yer aldığı bir ortamda

gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, erkeklere tanınan siyasal özgürlüklerin kadınlar için aynı ölçüde geçerli olmaması sorgulanmış; ancak bu sorgulama, kadınların özgürleşmesinde erkeklerin rolünü merkeze alan bir anlayış çerçevesinde şekillenmiştir. Mehpare Osman'ın (1913) "Erkeklerin Millî Bayramı" yazısında; kadınların özgürleşmesinin erkeklerin desteğiyle gerçekleşeceği yönündeki beklentisi, kadınların özgürlük mücadelesinde erkekleri kurtarıcı bir konuma yerleştiren anlayışın örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Başka bir bakış açısıyla ise dönemin kadın hareketi farklı özgürleşme anlayışlarına dikkat çekmiştir denilebilir. Nitekim Meşrutiyet döneminde bazı kadınlar, özgürleşme sürecinde erkeklerin desteğine önem verirken bazıları kadınların kendi örgütlenmeleri ve kolektif mücadeleleri aracılığıyla özgürleşmesini savunmuştur. Kadınların bağımsız örgütlenmesini ve toplumsal yaşama katılımını savunan isimlerden biri de Sabiha Zekeriya Sertel'dir. Sertel'e göre; "Her toplum, kendi genel gelişmişlik düzeyiyle orantılı olarak kadınlara haklar tanır. Biz de ülkenin genel gelişmişlik düzeyiyle ve özellikle kadınların düşünsel ve duygusal gelişimiyle orantılı bir biçimde haklarımızı talep edelim" (Sertel, 1919a) ifadeleriyle çözümü iktidar erkekte değil kadınlığın birlikteliğinde bulmuştur. Bu bağlamda, II. Meşrutiyet'in oluşturduğu görece özgürlük alanı, kadın örgütlenmesinin gelişimini hızlandırmış ve kadınların kamusal alandaki görünürlüğünü artırmıştır.

Fatmagül Berktay'a (2009) göre, Osmanlı'daki feminizm, ABD veya İngiltere'deki gibi kitlesel boyuttaki gerçek bir toplumsal hareket ile değil, batıdaki dini kurum ve bu kurum dışındaki hayır örgütleri ve özel kadın çevrelerinin oluşturduğu iletişim ağlarıyla karşılaştırılmalıdır. Batıdaki kadınların örgütlenme modelini örnek alan Osmanlı kadınlarının ilk defa mahrem dünyalarının dışına çıkarak dernek, cemiyet veya hayır kurumları kurmaya başlamaları onlara geleneksel cinsiyet düzeninin dışında tecrübeler kazandırmıştır. Nicole Van Os (2009), söz konusu faaliyetlerin başlangıçta doğrudan feminist bir hareket olarak değil, kadınların toplum içindeki konumlarının dönüşümüne katkı sağlayan girişimler olarak değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Van Os, Osmanlı'da ilk feminist sayılabilen faaliyetlerden birini Terakki gazetesinde üç kadının imzasının bulunduğu bir mektupta görmüştür. Nicole Van Os'a göre Osmanlılar feminizm sözcüğünü nadiren kullanmışlar, bu sözcük yerine kadın ve kadın hareketi kavramlarını tercih etmişlerdir. Osmanlı kadınları, dünya genelinde gelişen feminist hareketlerden haberdar olmalarına

rağmen kendilerini feminist olarak tanımlamaktan kaçınmışlardır. Bu durumun olası nedenlerinden biri, tutucu çevreler tarafından ahlaki açıdan olumsuz biçimde nitelendirilme kaygısıdır. Bu sebeple Osmanlı'daki kadın hareketi; toplumsal, dinsel ve geleneksel değerlerle örtüşen "Osmanlı Müslüman Feminizmi" olarak değerlendirilebilir.

Elif Akşit (2008) Osmanlı feminizmini üç tarz-ı feminizm olarak tarif ederken dönem dergileri ve bu dergilerdeki etkin isimlerin fikirlerini esas almıştır. İlk feminizm türü Fatma Aliye ve Hanımlara Mahsus Gazete, ikincisi Ulviye Mevlan ve Kadınlar Dünyası ve üçüncüsü Sabiha Sertel ve Kadınlık Duygusu'dur. Fatma Aliye'nin feminizm fikirleri tıpkı Yeni Osmanlılar gibi kadının her yönüyle ilerlemesine yöneliktir ancak bu ilerleme modeline; aile, toplumsal gelenekler ve İslami değerlere bağlılık eşlik etmiştir. Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı olması Fatma Aliye'ye doğuştan ve doğrudan seçkin ve burjuva kimliği yüklemiştir. Ulviye Mevlan ise özellikle Kadınlar Dünyası dergisinde kadın yazarların kalemine yer vermiş ve feminizm meselesi yalnızca okuryazar olan elit bir kadın grubunun yazınlarıyla tartışılmıştır. Üçüncü feminist tartışma şeklinde ise Sabiha Sertel kanadı (Baha Tevfik oldukça önemli) anarşist ve feminizm söylemleriyle dönem feminizmini aristokrasiden uzak kurgulamıştır. Sertel'e göre (1919b) Cihan Harbiyle feminizm yükselmiştir ancak Türk feminizmini batı formlarıyla gerçekleştirmek mümkün değildir. Çünkü Türkiye ve batı her anlamdan birbirinden farklıdır. Ancak yeni bir hayat vaadiyle yola çıkılırsa da bu hayatın içinde Türk kadınına erkeklerle eşit hak tanımak farz olmuştur.

Fatmagül Berktay (2009) Osmanlı feminizmini analiz ederken devletin bir İslam devleti olduğunu ve İslamın yalnızca dinsel alana değil fiziksel ve kültürel alanda da feminizme etkisine dikkat edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu analizlerden yola çıkıldığında Osmanlı'daki Müslüman kadın hareketinde kadının bireysel hak taleplerinden ziyade toplumsal çıkarların ön planda tutulduğu sonucuna varılabilir. Bu toplumsal çıkarın özellikle Osmanlı'daki feminizmi ile modernleşme dönemindeki eğitim hamlesi arasında doğal bir bağ oluşturduğunu tespit etmiştir.

Dünyada olduğu gibi Osmanlı Türkiye'sinde de topyekün savaşlar, toplumun bazı kesimlerine kendini ifade etme fırsatı ve şansı tanımıştır. Art arda yaşanan Balkan Savaşları ve Dünya Savaşı, Osmanlı kadınına ekonomik hayata dâhil olma fırsatı yaratmış ve kadına zorunlulukla olsa dahi ilk defa geleneksel ve dinsel mahrem alanını ihlal edebilme şansı

vermiştir. Bu fiziksel mekân değişimi kadınlara bir araya gelme, sohbet etme, fikir edinme, öğrenme ve örgütlenme imkânı getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından siyasal varlığını sürdüremeyen Osmanlı Devleti'nin yerini, Millî Mücadele sürecine giren bir toplum almıştır. Bu döneme ait tarihsel kayıtlarda kadınlar; cephede mücadele eden, cephe gerisinde çorap, yelek ve hırka gibi giysiler örerek savaşanların ihtiyaçlarını karşılayan, tarımsal üretime katkıda bulunan ve mitinglerde yaptıkları konuşmalarla toplumun vatanseverlik duygularını harekete geçiren aktörler olarak öne çıkmıştır. Böylece kadınlar, Millî Mücadele sürecinde hem cephede hem de cephe gerisinde üstlendikleri çeşitli sorumluluklarla toplumsal mücadelenin önemli bir parçası hâline gelmiştir.

Bağımsızlık Savaşı'nın ardından kurulan yeni devlet, cumhuriyet ideolojisi doğrultusunda kadınların toplumsal konumunu yeniden şekillendirmeyi amaçlamıştır. Bu süreçte kadınlar, Osmanlı toplumunun geleneksel yapısından farklılaşan yeni bir toplumsal düzenin parçası hâline getirilmiş ve Cumhuriyet'in modernleşme hedefleri doğrultusunda yeniden tanımlanmıştır. Cumhuriyet Türkiyesi, demokrasi ve bireylerin eşitliği ilkelerini benimserken kadınlara aynı zamanda "ulus devletin anneleri" rolünü yüklemiş ve onları ulusal kimliğin inşasında temel aktörlerden biri olarak konumlandırmıştır. Kadınların özellikle Bağımsızlık Savaşı yıllarında gösterdikleri katılım ve üstlendikleri sorumluluklar, yeni devletin kadın kimliğine ilişkin tasavvurunun şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu doğrultuda, vatanına, milletine ve devletine bağlı, cumhuriyetçi ve milliyetçi değerleri benimseyen modern bir kadın kimliği öne çıkarılmıştır. Kadınlardan yalnızca modernleşme sürecine katılmaları değil aynı zamanda cumhuriyetin ve ulus devletin değerlerini benimseyerek savunmaları da beklenmiştir. Sabiha Sertel, 1919 yılında yayımlanan "Kadınlığın Hukuki Bahsi" başlıklı makalesinde, siyasal iktidarın Anadolu kadın hareketine karşı bir sorumluluğu bulunduğuna dikkat çekmiş ve hürriyet ile ilerlemenin kadınlara siyasal katılım hakkının tanınmasıyla ilişkili olduğunu vurgulamıştır (Sertel, 1919c). Bu değerlendirme, kadınların Millî Mücadele sürecindeki katkılarının yanı sıra siyasal hak taleplerinin de dönemin düşünsel tartışmalarında önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Genç Cumhuriyet, modern kadın idealini oluştururken geleneksel kadınlık rollerini sorgulayan ve dış görünüşüne önem verdiği ya da geleneksel sorumluluklarını yerine getirmediği gerekçesiyle eleştirilen

kadın imgelerinden uzaklaşmıştır. Bunun yerine sade yaşam tarzıyla öne çıkan, namuslu, vatanı ve milleti uğruna fedakârlık yapmaya hazır, gerektiğinde yoksulluk ve ağır çalışma koşullarıyla mücadele eden Anadolu kadını imgesi ön plana çıkarılmıştır (Sirman, 2009). Bu yaklaşım, kadın kimliğinin bireysel tercihlerden ziyade ulusal aidiyet, fedakârlık ve toplumsal sorumluluklar üzerinden tanımlanmasına katkıda bulunmuştur. Halide Edip'in temsil ettiği "hanımefendilik" imgesi, yeni kadınlık anlayışının belirgin örneklerinden biri olarak öne çıkmıştır. Bu imge, Kemalist milliyetçi kadın kimliğinin şekillenmesinde etkili olmuş ve Cumhuriyet kadınının geleneksel Osmanlı kadınından farklılaştırılmasına hizmet etmiştir. Halide Edip, batıda toplumsal refah, eğitim ve sosyal yardım faaliyetlerine odaklanan kadın hareketleriyle daha fazla yakınlık kurarken, kadınların erkeklere karşı mücadelesini merkeze alan militan feminist eylemlere mesafeli yaklaşmıştır. Bu doğrultuda Halide Edip'in feminizmi, kadınların toplumsal yaşama katılımını milliyetçi hedeflerle ilişkilendiren popüler milliyetçi feminizm çerçevesinde değerlendirilmiştir (Durakbaşa, 2000). Halide Edip örneğinde milliyetçi feminizm, yeni devletin inşa etmeyi amaçladığı Türk kadını idealinin şekillenmesinde dönemin siyasal ve toplumsal koşullarıyla örtüşen bir düşünsel çerçeve sunmuştur.

Millî Mücadele'nin kolektif belleğinde kadınların bireysel katkıları her zaman aynı ölçüde görünür olmamışsa da kadın figürü, savaşı anan, anıt ve abidelerdeki millî söylem ve ikonografide yer bulmuştur. Savaşa katılarak onbaşı rütbesine yükselen Halide Edip gibi bazı kadın figürleri öne çıkarılırken kadınların daha geniş kapsamlı katkılarının tarihsel anlatılardaki görünürlüğü sınırlı kalmıştır (Saraçgil, 2005). Bu durum, kadınların Millî Mücadele'ye katılımı ile ulusal bellekte temsil edilme biçimleri arasındaki farklılığa işaret etmektedir. Milliyetçi ideoloji, vatanı korunması gereken bir değer olarak kadın imgesiyle ilişkilendirirken kadınları da büyük ölçüde güzellik, fedakârlık ve ahlaki değerler üzerinden temsil etmiştir. Bu çerçevede kadın, vatanın ve bayrağın güzelliğini simgeleyen sembolik bir figür hâline gelmiştir (Sirman, 2009). Böylece kadın, bir yandan ulusal bağımsızlığın ve modernleşmenin öznesi olarak konumlandırılırken diğer yandan millî kimliğin simgesel temsilcilerinden biri olarak tanımlanmıştır.

Bununla birlikte, dönemin kadın hareketindeki temel sorunlardan biri, kadınlar arasında ortak bir düşünsel zeminin oluşturulamamış olmasıdır. Fatma Aliye, Ulviye Mevlan, Halide Edip, Nezihe Muhiddin ve

Sabiha Sertel gibi öncü kadınlar, kadınlık meselesini kendi düşünsel yaklaşımları doğrultusunda ele almış; bu durum, ortak bir kuramsal çerçeve veya uygulama etrafında bütünleşmelerini güçleştirmiştir. Türkiye'de kadın tarihinin eksik ve parçalı bir biçimde ele alınmasının nedenlerinden biri, kadın hareketi içerisinde ortak bir çözüm yaklaşımının geliştirilememiş olması olabilir. Oluşturdukları hayır dernek ve cemiyetlerinde bile yalnızca kendi üyelerine hizmet ve yardım etmişlerdir (Van Os, 2009). Bu bağlamda kadınlar kendi aralarında siyasi, etnik ve dini ayrımlar yaparak, Türkiye kadını yaratmak için ortak bir bilinç kazanamamışlardır.

Görüldüğü üzere, Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde feminizm ve kadın hakları meselesi düşünce dünyasında, basında ve siyasal çevrelerde çeşitli yönleriyle tartışılmış; ancak bu tartışmalar kapsamlı ve nihai bir sonuca ulaşmamıştır. Özellikle feminizmin kavramsallaştırılması ve yorumlanması süreci oldukça karmaşık ve sancılı bir seyir izlediğinden, bu dönemde feminizme ilişkin sistematik bir çerçevenin ortaya konulması mümkün olmamıştır. Ancak yaşanan askerî ve toplumsal gelişmeler ülke içinde önemli dönüşümlere yol açmış; ulusal ve uluslararası ilişkilerin niteliğini ve boyutunu değiştirmiştir. Bu dönüşüm ortamında kadınların toplumsal ve siyasal konumuna ilişkin tartışmalar da yeni bir bağlam kazanmış ve feminizmin etki alanı giderek genişlemiştir. Feminizm alanına yeni boyut kazandıran gelişmelerden biri 1917 yılında Rusya'da yaşanan ve siyasal iktidarı tamamen değiştiren Sovyet Devrimi olmuştur. Devrimin siyasi etkisinin ötesinde dönüştürülen ve yeniden kurgulanan Sovyet sisteminde kadın konusu öncelikli alan oluşturmuş ve Sovyet modeli feminizm dönem Türkiye'sinde yakından izlenmiştir.

2.2. Aydınlık Dergisi ve Sovyet Rusya Modeli Feminizm

Sovyet modeli feminizmin Türkiye'deki anlatımını ve aktarımını Aydınlık dergisi yapmıştır. Çalışmanın örneklemini oluşturan Aydınlık dergisi 20 Eylül 1919 tarihinde kurulan Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın bağlantılı yayını olarak doğmuştur. İlk sayısını 1921 yılının Haziran ayında çıkaran derginin sorumlu müdürü Sadreddin Celal'dir. 31. Sayısı olan son sayısı 1925 yılında çıkarılmış ve Aydınlık dergisi Takrir-i Sükûn Kanunu ile kapatılmıştır. Nazım Hikmet, Leman Sadreddin, Vedat Nedim Tör derginin yazarlarındandır.

Aydınlık 1920'li yıllarda yayımlanan entelektüel dergilerin biri olmuş, Milli Mücadele ve ertesi yıllarda sola açılan yayımcılığın kemiğini oluşturmuştur. Türkiye'deki kadın ve feminizm konusunu farklı bir bakış açısıyla değerlendiren Aydınlık dergisi, dönemin yerleşik söyleminin ötesine geçmişti. Dergide kadın konusunda birçok yazıya yer verilmiş, feminizm; burjuva özentisi bir hareket olarak değerlendirilmiştir. (Toprak, 2016). Osmanlı'da parlayan II. Meşrutiyet Dönemi feminizminin kadının gerçek sorunlarına eğilmediğini dile getirmiş, hukuk alanında eşitliğe öncelik tanımanın "atın önüne arabayı" koşmak olduğunu belirtmiştir. Dergiye göre, kadın sorunu her şeyden önce ekonomiktir ve kadının her şeyden önce ekonomik yönden özgür olması gereklidir. Kadın, meslek kadını olarak kendini kanıtladığı oranda hukuk alanında kazanımlar elde edebilirdi (Toprak, 2018).

Dergi feminizm konusunda örnek alınması gereken gelişmelerin kuzeyde, Sovyet Rusya'daki kadın hareketinde aranması gerektiği vurgulanmıştı. Özellikle Rus devriminde kadınların gösterdikleri yararlılıklara dikkati çeken Aydınlık yazarları, Sovyet hükümetlerinin kadın erkek eşitliğini sağlayacak ekonomik ve sosyal önlemlerini yazıya dökmüşlerdir (Toprak, 2016). Dergi, böylelikle feminizm tartışmasına yeni bir boyut kazandırmış ve tartışmayı Sovyet modeli feminizm eksenine taşımıştır. Bu yaklaşımın temelinde ise kadın meselesinin yalnızca hukuki düzenlemeler ya da bireysel haklar çerçevesinde ele alınamayacağı, kadınların toplumsal konumunda kalıcı bir dönüşüm sağlanabilmesi için toplumsal devrimin gerekli olduğu düşüncesi yer almış ve toplumsal devrimin eylemsel boyutu 1917 Devrimi ile somutlaşmıştır. Bu devrimde

Bolşevikler, cinsiyetten bağımsız olarak tüm bireylerin eşitliği ilkesini temel alan yeni bir toplumsal düzen inşa etmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda, özgür Sovyet kadını idealinin oluşturulmasına yönelik politikalar geliştirilmiş; söz konusu politikalar çeşitli siyasal kampanyalar ve normatif düzenlemeler aracılığıyla hayata geçirilmeye çalışılmıştır (Gök & Kodaman, 2022).

Sovyet modeli feminizmde batı kökenli feminist hareketin limitleri zorlanmıştır. Batılı feminizmi burjuva özentisi ve yüzeysel gören Sovyet modeli, kadın konusunu kökten çözebilmenin yolunun toplumsal devrimden geçtiğini hatta bunun bir zorunluluk olduğunu iddia etmiştir. Aydınlık dergisi, feminizm hareketini liberalizmin bir uzantısı ve burjuvanın konumunu devam ettirme niteliğinde olduğu için lanetleyen Marx, Engel ve Lenin üçlüsüyle aynı fikirdedir. Ancak Aydınlık dergisi

Spartakist hareketten farklı bir yöndedir. Spartakist hareket, liberal kadın hareketlerinin savunduğu yasal eşitlik taleplerine karşı çıkmamakla birlikte, bu talepleri kadınların özgürleşme sürecinde önemli bir başlangıç noktası olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede yasal eşitlik, kadınların toplumsal konumlarına ilişkin farkındalıklarının gelişmesini sağlayan ve özgürleşme mücadelelerini destekleyen bir araç olarak ele alınmıştır. Bu noktada Aydınlık, Türkiye'deki feminist hareketleri faydasız olarak değerlendirmiş; kadınların yalnızca kendi haklarını talep etmelerine dayanan kadın hareketlerinin kalıcı bir sonuç üretmeyeceğini ileri sürmüştür. Derginin yaklaşımı, kadın sorununun temelinde özel mülkiyetçi toplum düzeninin bulunduğu ve sosyalist topluma geçişle birlikte bu sorunun da ortadan kalkacağı düşüncesine dayanmaktadır (Çolak, 2024).

2.2.1. Aydınlık'ta Türkiye Feminizmine Eleştiri

Rusya'da yüzyıllarca süren çarlık rejiminin ardından halk tabanından gelen büyük bir ivme ile son çar tahttan indirilmiş, kadınların toplumsal ve siyasal konumunda dönüşüm yaratmayı hedefleyen uygulamalar devrim sonrasında hayata geçirilmeye başlanmıştır. Çarlara karşı verilen mücadelede Vovno Perovskin, Aleksandra Kollontay, Lenin'in eşi olmanın ötesinde fikir ve esin kaynağı olan Nadizda Konstantinova, devrimi başlatan grevlerde dokuma işkolunda yoğunlaşan kadın işçiler kararlılıkları ve önerileriyle değişim sürecinin aktif lokomotifleri olmuşlardır. 18-19 Aralık 1917 kararnameleriyle medeni nikâhın kabul edilmiş, evlilik nikâh memuru tarafından tasdik olunan bir belge durumuna getirilmiş, 1926 Aile Yasası ile de kadın erkek arasında tam eşitlik sağlanmıştır (Bensadon, 1990). Kadının istediği mesleği yapabilmesi, soyadını kendi isteğine göre seçebilmesi, aile ihtiyaçlarının kadın erkek olanakları ölçüsünde beraber karşılanması, malların ortaklığı, çocuk bakımında iş eşitliği, boşanma konusunda tarafların fikir birliği gibi maddeleriyle Sovyet kadınına sosyalist rejimin yasal kazanımları verilmiştir. Bu kazanımda en çok önem atfedilen isim siyasi isim Lenin olmuştur. Zetkin (2010) Lenin'in Bütün Dünya Kadınlarına Vasiyeti'nde; milyonlarca emekçi kadın toplumun kökten değiştirilmesine bilinçli ve kararlı katılmadıkları sürece komünizmin gerçekleşmesinin olanaksız olduğunu dile getirmiş ve kadın olarak kapitalizme karşı savaşmak için Lenin'in bilgisinden faydalanılması gerektiğini vurgulamıştır. Zetkin'in amacı Lenin'in ölümün sonra da kadının mücadelesinin bitmemesi gerektiğidir. Fiilî feminist hareketin toplumsal bir hareket (bu hareket

hedefe yönelik sürdürülen kolektif eylemlerdir) olarak nitelendirilmesi, öncelikle hareketin süresi ve sürdürülebilirliği ile yakından ilişkilidir (Hırata vd., 2009). Lenin liderliğinde iyileştirilen ve yasalaştırılan kadın hakları Aydınlık dergisinde okuyucusuna sunulmuştur.

Aydınlık dergisinin ikinci sayısında Şefik Hüsnü "İctimaî İnkılâb ve Kadınlarımız" makalesinde 1908 Meşrutiyet Dönemi'nde başlayan feminizm tartışmalarına dönemin dili dışında kalan birkaç tespitte bulunmuştur. Hüsnü'ye göre (1921) tartışmacılar feminizm meselesinin yalnızca yüzeyinde dolaşmışlar ve meselenin temel taleplerini incelemekte geç kalmışlardır. XIX.yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da burjuva anlayışıyla şekillen feminizm kadının geri kalmışlığını yalnızca hukuksal eşitsizliğe bağlamış ve kadınları el ele vererek erkeklere karşı bir cinsiyet mücadelesi başlatmaya çağırmıştır. Burjuva partilerinin bu mücadeleye verdikleri açık destek ile hareket; yapay ve sermayedarların çıkarlarına hizmet eden bir burjuva feminizmine dönüşmüştür (Hüsnü, 1921). Şefik Hüsnü'nün değerlendirmesine göre burjuva feminizmi, kadınların gerçek anlamda özgürleşmesini sağlayabilecek bütünlüklü bir mücadele anlayışı geliştirememektedir. Bu doğrultuda yazar, Türkiye'deki feminist hareketi kapsam ve derinlik bakımından yetersiz bulmaktadır.

Buna karşılık, kadınların yaşam koşullarının iyileştirilmesi için devletin gerekli önlemleri almasını savunan burjuva ve liberal feminist yaklaşımlar, Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiyesi'nde gelişen "Müslüman feminizmi" ve "devlet feminizmi" anlayışlarıyla belirli noktalarda örtüşmüştür. Liberal feminizm, fırsat eşitliğini ve toplumsal statü bakımından eşitliği savunmuş; kadınların ev içi sorumluluklarını ve annelik rollerini yerine getirirken başarılı olabilmeleri için entelektüel gelişimlerini sürdürmeleri ve bilimsel bilgiyle donanmaları gerektiğini vurgulamıştır (Altınbaş, 2006). Bu fikirler tam anlamıyla Türkiye'de XX.yüzyıldaki feminist anlayışını açıklamaktadır.

2.2.2. Sovyet Feminizmi ve Toplumsal Devrim Örneği

Şefik Hüsnü'ye (1921) göre kadınların özgürleşme sorunu, sınıfsal ilişkilerden bağımsız biçimde ele alınıp, geçici ve etkisiz önlemlerle yüzeysel reformlar elde edilirse mücadele sınırlı kalır. Çünkü mesele ekonomiktir. Kadınlarla erkekler arasındaki hukuki eşitsizlik ile ekonomik yapı arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Bu ilişki de büyük sanayinin hızla gelişmesi, XX.yüzyılın başından itibaren her yıl artan bir biçimde kadınları fabrikalara ve imalathanelere çekilmesiyle oluşmuştur. Özellikle I. Dünya

Savaşı sürecinde kadınlar aleyhine oluşan eşitsiz çalışma şartları, burjuvazinin açgözlülüğü nedeniyle emeğinin karşılığını yeterince alamayan bir kadın işçi grubu doğurmuştur. Bu acı durumun yararlı tarafında kadınlar, hayatı ve içinde yaşadıkları toplumu hayalperest bir gözle değil olduğu gibi görme ve toplumsal meselelerle ilgilenme fırsatı bulmuşlardır. Böylece toplumları harekete geçiren büyük toplumsal çalkantılara karşı kayıtsız kalmamışlar ve tarihin kaydettiği büyük devrim hareketlerinin çoğunda etkili yardımda bulunmuşlardır. Kendisini Marksist olarak tanımlayan Şefik Hüsnü'ye göre kadın meselesinde gerçek eşitlik sağlanabilmesi için tam olarak bu şartlarda oluşan bir toplumsal devrime ihtiyaç vardır ve devrim, kapitalist düzen içinde mümkün olmayacaktır. Hüsnü'nün önerdiği toplumsal devrim örneği 1917 yılında Rusya'da kadınların büyük desteğiyle gerçekleşmiştir.

Sovyet Rusya'daki feminizm, Marksist geleneğe bağlıdır ve "Marksist feministlere göre çağdaş toplumun tanımlayıcı özelliği kapitalizmdir ve bu sistem içinde kadınlar özgül bir ezilmişlik ile karşılaşmışlardır" (Ecevit, 2011). Sınıf ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini temel alarak kadın haklarını savunan sosyalist feministler, Marksist düşünce geleneği doğrultusunda kadınların ezilmesini özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla ilişkilendirmiş ve kadınların özgürleşmesini özel mülkiyetin ortadan kaldırılması koşuluna bağlamışlardır (Arat, 1997). Dolayısıyla kendisini Marksist olarak tanımlayan Şefik Hüsnü'nün dile getirdiği feminizm tespitleri ve çözüm önerisi Sovyet Rusya modeli feminizmde olduğu gibi kapitalist sermayeye, özel mülkiyete karşıdır ve bağımsız bir kadın hareketinin ortaya çıkabilmesi Sovyet Rusya örneğinde olduğu gibi, örgütlü, kararlı ve bilinçli bir kadın kitlesinin oluşmasına bağlıdır. Bu bağlamda kadınların mücadelesi, kapitalist düzen karşısında ikincil bir konuma indirgenmeyen ve kadınların toplumsal ve ekonomik özgürleşmesini sınıfsal mücadeleyle birlikte ele alan bir feminizm anlayışı çerçevesinde yürütülmelidir. Özellikle kadın meselesinin çözümünde özel mülkiyet ve sınıf çatışmasının ortadan kalkması yönünde fikir beyan eden Şefik Hüsnü bu düşüncede yalnız değildir. Türkiye'de o yıllarda Sabiha Sertel, Suat Derviş gibi isimler kadın meselesini her şeyden önce ekonomik sebep ve durumlara bağlamışlardır (Zihnioğlu, 2008).

Muallime Melahat Nuri, "Kadınlarımız" başlıklı makalesinde (1921), Şefik Hüsnü'nün "İctimaî İnkılâb ve Kadınlarımız" başlıklı yazısında kadınların yaşadığı sorunlara ilişkin tespitlerinin gerçeği yansıttığını belirtmiştir. Melahat Nuri'ye göre; toplumdaki her şeyin

seçkinler ve varlıklı kesimler için olduğu düşüncesiyle yetişmiş bazı ayrıcalıklı kişiler, Şefik Hüsnü'nün değerlendirmelerini yüzeysel bir biçimde eleştirme eğiliminde olmuştur. Bununla birlikte Melahat Nuri, kadınları toplumsal ve ekonomik konumları bakımından iki gruba ayırmıştır. Birinci grupta okuma yazma bilen, piyano çalabilen ve ekonomik açıdan varlıklı kadınları; ikinci grupta ise esir durumda bulunan, eğitim imkânlarından yoksun ve temel geçim ihtiyaçlarını dahi karşılamakta zorlanan kadınları konumlandırmıştır. Melahat Nuri, benzer bir sınıfsal ayrımın erkekler açısından da geçerli olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, en medeni ülkelerde dahi toplumsal dönüşüm ve devrim süreçlerinde belirleyici rol üstlenenler, ikinci grupta yer alan köylü ve işçi kadınlar ile erkeklerdir. Bu yaklaşım, kadın meselesini yalnızca kadınların hukuki ve toplumsal hakları çerçevesinde ele almak yerine, sınıfsal eşitsizlikler ve toplumsal dönüşüm bağlamında değerlendirmesi bakımından Şefik Hüsnü'nün kadın sorununun toplumsal devrimle çözülebileceğine ilişkin yaklaşımıyla örtüşmektedir.

Kadın konusunda gerçekçi olmayan yüzeysel önlemler yerine kalıcı ve bütünsel bir uygulama gerçekleştirilmesini öneren Aydınlık dergisi, "Kadınların Kıyafeti" (1922) isimli yazıda ahlakın ve toplumsal hayatın emirlerle değil, toplumun gerçek koşullarının değiştirilmesiyle dönüştürülebileceğini savunmuştur. Yazıda kadınların kıyafetlerinin dini ya da ideolojik makamlarca belirlenmesi eleştirilmiş, vaaz ve nasihatlerle ahlakın düzeltilemeyeceği vurgulanmıştır. En sağlıklı ve kalıcı çözüm toplumsal devrimdir. Toplumsal devrim gerçekleştirildikten sonra kadının yaşam şartlarının erkekle aynı düzeye gelmesi için birtakım yasal düzenlemelere gidilmiştir. Aydınlık'ın 19.sayısında "Kadın Meselesi" başlığı altında yayınlanan yazıda Sovyet Rusya'da evlilik öncesi hazırlık ve önlemler ile bilgilere yer verilmiştir. Özellikle evliliğin resmi kayda bağlandığı Sovyet Rusya'da son zamanlarda tartışılan konulardan dikkat çekici olanı zührevi, bulaşıcı ve kalıtsal hastalıklarla mücadele etme meselesidir. Halk Sağlığı Bakanlığı tarafından hazırlanan projede, evlenmeden önce her iki taraftan da sağlıkları konusunda kesin güvence elde edilmeleri istenmiştir. Projenin asıl yararı, halk kitlelerinin evlilikte sağlık konusuna ve kadın ile erkeğin birbirlerine karşı taşıdıkları sorumluluklara dikkati çekmesidir (1923).

2.2.3. Kadın Erkek İşbirliği ve Birleşiniz Çağrısı

Aydınlık'ın bir başka makalesi "Kadınlık İçin"nde kadın önce doğanın sonra toplumun ve erkeğin kurbanıdır. Kadın kadın olduğu için bazı zorunlu görevlerini (çocuk doğurmak, emzirmek, bakmak, para kazanamamak vs) yerine getirirken aşağı çekilmiştir. Çağdaş kapitalist toplumlara gelindiğinde ise emek para karşılığı satılmış, paranın refah ve mutluluğun temel aracı olması dolayısıyla kadın, mutluluğunun bir bölümünden mahrum bırakılmış ve bu mahrumiyet farklı toplumsal sınıflarda farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır (Saadet, 1923). Saadet'e göre; kadını meta olmaktan çıkarmanın yolu kadın ve erkeğin birlikte mücadele etmesinden geçer. Ancak kadın ve erkeğin yol arkadaşlığı insanlığı mutluluğu kavuşturur.

Aydınlık'ın 16.sayısında "Kadınlar Aleminde: Kadınlar Halk Fırkası Münasebetiyle" ismiyle yayınlanan makalede Kadınlar Halk Fırkası ile ilgili fikirler paylaşılmış ve bu fırka eleştirilmiştir. Sin, Ha imzalı bu makalede yazar, sadece kadınlar oluşan bir partinin kurulmasını reddetmiştir. Yazara göre bu fırka ev yönetimi, çocuk yetiştirme, aile ve evlilik konusunda kadınları bilinçlendirme ve eğitme amacı dile getirse de bu hedeflerin hiçbirini gerçekleştiremeyecektir. Çünkü fırka henüz kendi mahiyetini açık ve kesin biçimde ortaya koymuş değildir; bunun yanı sıra böylesine büyük ve çeşitli işleri gerçekleştirebilecek gerekli araç ve imkânlardan da yoksundur. Türk kadının geri kalmasının nedeni ilgisiz ve gelişigüzel terbiyenin bir sonucu değildir. Genel yoksulluğu ve esareti, tek tek yapılan reformlarla, küçük girişimlerle, yarım önlemlerle veya başka ülkelerde niteliği çok iyi bilinen yardım kuruluşlarıyla ortadan kaldırmak mümkün değildir (S.H., 1923). Kadınların bulunduğu durumun değişimi sadece kadınlardan oluşturduğu bir partiyle mümkün olmayacaktır. Ancak kadınlar erkek devlet gücünü kullanarak ortak bir parti etrafında birleşip, bu meseleye çözüm getirebilirler. Yani kadın meselesi ancak Sovyet modeli feminizmin önerdiği her iki cinsin işbirliğiyle gerçekleştirilecek kapsamlı ve toplumsal reformlarla çözümlenebilirdi. Dolayısıyla yazar, bu makalede Nezihe Muhittin'in önerilerinden hareketle kadın meselesinin küçük girişimler ve yarım önlemlerle köklü ve kalıcı bir çözüme kavuşturulamayacağını belirtmiştir. Bununla birlikte, Nezihe Muhittin'in fikirlerinin bir noktada burjuva feminizmiyle örtüştüğünü düşünerek bu yaklaşımı gerçekçi bulmamış ve desteklememiştir. Nezihe Muhittin, Cumhuriyet'in öngördüğü toplumsal dönüşümün başarıya ulaşmasının

kadınların toplumsal ve siyasal yaşama etkin katılımıyla mümkün olacağını vurgulamış; kadınların sürece dâhil edilmesini Cumhuriyet inkılaplarının tamamlanması açısından önemli bir koşul olarak değerlendirmişse (Zihnioğlu, 2003) Aydınlık dergisinde yayınlanan makaleye göre eylemsel olarak bütüncül ciddi adımlar atamamış ve düşünsel olarak bir kuram geliştirememiştir.

Aydınlık yazarı Leman Sadrettin "Kadının Hakkı" (1923) başlıklı makalesinde Türkiye'deki kadınlık durumunun iyileştirilebilmesi için bir araya gelme, örgütlenme, birleşme ve mücadele etme zorunluluğunu dile getirmiştir. Makalede, kirlilikleri ve haksızlıkları gördüğü ve anladığı halde insanlık görevini yerine getirmeyen aydın kadınlara serzenişte bulunulmuş ve Türkiye'nin Louise Michel'leri, Rosa Luxemburg'ları, Clara Zetkin'leri, Kollontai'lere ihtiyaç duyduğunu dile getirilmiştir. İnsanlık için gerçek mutluluğu sosyalizmin kurulmasında gören Leman Sadrettin, 1 Mayıs ruhuyla, güç ve heyecanla bütün kadınlar hak, özgürlük ve kurtuluş mücadelesine atılsın diyerek kadınların birleşmesi çağrısında bulunmuştur.

2.2.4. Sovyet Feminizminde "Kadınsız İnkılap Olmaz" Söylemi

Sovyet feminizminin ana karakterini oluşturan "Kadınsız inkılap olmaz" söylemi Aydınlık dergisinin 19.sayısında Leman Sadrettin tarafından "İnkılap Kadınları" makale ile yazıya dökülmüştür. Fransız Devrimi'nin en önemli hatiplerinden biri olan Honoré Gabriel Riqueti de Mirabeau'ya ait "Hakiki inkılâb kadınsız olmaz" sözünü alıntılayan Leman Sadrettin'e (1923) göre özellikle ev hanımı ve işçiler devrime ilgisiz kalırsa toplum değişmez. 1917 Ekim Devrimi'ne kadınların kitleler halinde katılıp, askeri ve siyasi alanda yararlık gösterdiklerini dile getiren yazar; Anna Lebedeva**,** Mari Uskarovna**,** Gaya Timofeyevna,Stefani Doronina, Amet Çanko gibi Sovyet tarihindeki devrimci kadınların isimlerini anmıştır.

Kadınsız değişimin mümkün olamayacağı iddiası Lenin tarafından bizzat kuramsallaştırılmış uygulamaya geçilmiştir. Fevziye, Aydınlık dergisinin 26.sayısında "Lenin ve Kadınlık" (1924) makalesinde "Lenin yoldaş inkılâbçı Marksizm nazariyâtını kapitalizmin bugünkü şeraitine göre tatbik etmek çarelerini buldu" derken Lenin'in Marks'ın proleter dikdatoryası aracılığıyla sosyalizme doğru ilerlerken ihtiyaç duyulan müttefiklerin köylüler ve kadınlar olarak açıklamasını kadınlığa atfettiği önem olarak vurgulamıştır. Fevziye makalenin devamında Lenin'in

sosyalizmin mücadelesine davet ettiği kadınların işçi ve fakir olduklarını dillendirerek, kadınların katılmadığı mücadelenin kalıcı olmayacağı ve komünist bir toplum yaratılamayacağını belirtmiştir. Yazara göre; kadının yeni toplum modeline işlevsel olarak dâhil olabilmesi için eğitim, sağlık, kooperatif işlerine eksiksiz girmesi ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi gerekmektedir. Kadın sosyalist bir toplum için eve ve ev işine esir edilemeyecek kadar gerekli aktördür hatta bu uğurda eski aile düzenin değiştirilebilir. Eski aile düzeninde statüko ve ataerkil yapılanmayı koruma görevi Alexandra Kollontai'ye göre (1992) aile kurumunun ahlaki kurallarını koruma sorumluluğu ağırlıklı olarak soylu olmayan toplumsal kesimlere yüklenmiştir. Bu kesimler, ailenin bütünlüğünü korumak ve ailevi erdemleri güçlendirmek amacıyla çeşitli sorumluluklar üstlenmişlerdir. Buna karşılık, soylu sınıflar, aileye ilişkin ahlaki normların denetlenmesinde alt toplumsal kesimlerin bu tutumundan yararlanmıştır. Kollontai'nin değerlendirmesine göre, bu çabaların temelinde burjuva toplumunun iki önemli dayanağı olan özel mülkiyetin ve aile kurumunun sürekliliğini sağlama amacı bulunmaktadır. Bu noktada 1917 Devrimi eski düzeni tamamen değiştirme güdüsüyle yeni bir kadın tipi ortaya çıkarmıştır.

2.2.5. Devrimin Getirisi Kadın Himayesi

Devrim sonrasında Sovyet Rusya'da kadının toplumdaki ikincil konumu meselesi sık sık gündeme gelmiş ve bu soruna çözüm bulma düşüncesinde kararlı davranılmıştır. Aydınlık'ın Sovyetler Rusyası'nda Kadının Himayesi" (1923) başlıklı yazısında kadının geri kalmasındaki en büyük sebep; çalışma sahası ve sermayedarların bu saha içinde en ucuz ücreti kadına vermesidir. Siyasi olarak da kendini savunamayan kadın özellikle hamilelik döneminde en ağır ve ezici işlerde çalıştırılmaya devam etmiştir. İşçi bir anneden doğan 2000 çocuktan 350'si ölürken, burjuva tarafında bu ölüm oranının 90 olduğunu gösteren istatistikler vardır. Sovyet Rusyası, kadınlara doğumdan önce ve sonra sekizer hafta olmak üzere toplam on altı hafta izin veren tek ülke olmuş ve işleri düzenlemek adına bir sosyal yardım fonu oluşturulmuştur. Aynı fondan kadın her yeni doğan çocuk için sekiz rublelik ek bir yardım aldığı gibi, emzirme dönemi boyunca her ay yedi ruble daha almıştır. Bu iki yardım yalnızca fabrikalarda çalışan kadınlara değil, aynı zamanda ev işleriyle meşgul olan işçi kadınlara da verilmiştir. Gece çalışması ve sekiz saatten fazla mesai yapmak, hamile veya emziren annelere yasaklanmıştır. İşte bir işçi

hükümeti, en ağır ekonomik güçlükler içinde bile anneliğe ilişkin bu sosyal güvence sorununa bir çözüm bulmuştur. Dergiye göre, kapitalist burjuva hükümetleri, çok daha elverişli ekonomik koşullara sahip oldukları hâlde, böyle bir düzenlemeyi gerçekleştirmekten hâlâ çok uzaktırlar.

Bolşevik Devrimi'nden sonra Sovyet Rusya'daki Müslüman kadınların durumundaki değişme ve iyileşme "Rusya'da Müslüman Kadınlarının İçtimaî Vaziyetlerine İcmalî Bir Nazar" (1924) başlıklı makalede aktarılmıştır. Yazar Fevziye, Türkistan, Buhara, Hive ve Kuzey Kafkasya'daki kadınlar için 1917'den sonra yenileşme döneminin başladığını aktarmıştır. Yine devrimden sonra Azerbaycan'daki proletarya hareketinin etkisiyle işçi kadınlar ve kendi emeğiyle geçinen kadınlar arasında da bir bilinçlenme ortaya çıkmıştır. Burada kadınlar yalnızca sözde değil, gerçekte de kendi haklarına sahip olmuş, bütün erkek arkadaşlarıyla eşit konuma kavuşmuşlardır. 1924 yılında Azerbaycan Sovyeti Kurultayı'nın Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi seçimlerinde kadınlar da yönetim kuruluna seçilmişlerdir. Sovyet yönetiminden önce Azerbaycan'da, Tataristan'da, Buhara'da, Türkistan'da kadınlar tıpkı Türkiye'de olduğu gibi hoca ve molla korkusuyla tiyatroya gidemez, sahneye çıkamaz ve perdelerin arkasında yaşarlardı. Fakat Sovyet yönetimi, Rusya Müslüman kadınlarını da hayatın içine çekmiş ve kadınlara vaat ettiği hakları gerçekten vermiştir. Fevziye, Türkiye'deki kadınların Sovyet Rusya'daki kadınlar gibi eşit haklara sahip olmayışını büyük bir şanssızlık olarak görmüş ve kadının kurtuluşu yolunda Sovyet Rusya'nın örnek alınması gerektiğini dile getirmiştir. Fevziye bu konuya derginin bir sonraki sayısında devam etmiş ve "Rusya'daki Müslüman Kadınlarının içtimaî vaziyetlerine bir nazar 2" (1924) başlıklı yazısında Kırgız, Kırım ve Volga boylarındaki Müslüman kadınların iyileştirilen yaşam şartlarını ayrıntılandırmıştır. Fevziye'nin buradaki en önemli mesajı; Sovyet Rusya'da yeni kurulan toplumsal düzende sınıf, millet ve ekonomik durum gözetmeksizin bütün kadınlara aynı yaşam standartlarının uygulanmasıdır. Kadına eşit haklar sunulurken Müslüman olması, burjuvaya ya da işçi sınıfına mensup olması önemli değildir. Önemli olan 1917 Ekim Devrimi'nin toplumsal bir devrim niteliğe dönüşüp, kadına her türlü imkanı sağlaması ve kadınsız devrimin mümkün olamayacağı mottosunun ispatlanmış olmasıdır.

SONUÇ

Coğrafi ortaklıkları ve uzun süreye yayılan ilişkileri nedeniyle birbirine komşu olan Osmanlı Devleti ile Rusya, tarih boyunca siyasi, askerî ve ekonomik alanlarda karşılıklı olarak birbirlerini etkilemiş ya da birbirlerinden etkilenmişlerdir. Zaman içerisinde akıl, bilim, sanayi ve teknolojinin belirleyici hâle geldiği yeni bir dönem başlamış; iletişim ve etkileşim imkânlarının artmasıyla dünya giderek daha bütünleşik bir yapıya kavuşmuştur. Bu süreçte devletler ve toplumlar, yalnızca kendi iç dinamikleri doğrultusunda değil, aynı zamanda diğer devlet ve toplumlarda meydana gelen gelişmeleri takip ederek ve bunlara tepki vererek dönüşmeye başlamışlardır. Özellikle düşünce dünyasında ve toplumsal alanda yaşanan gelişim ve değişimlerin hızla yayılması, birtakım meselelerin ulusal sınırların ötesine taşınarak evrensel bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Kadın meselesi ve bu bağlamda şekillenen feminizm de söz konusu meselelerden biri hâline gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın uzun ve yıkıcı etkileriyle hem siyasi hem de toplumsal anlamda değişim geçiren ve artık Sovyet Rusya olarak anılmaya başlayan Rus coğrafyasında kadın konusu alışılagelmişin dışında seyretmiştir. Kadın ve erkek arasındaki eşitliğin ilk kez resmî ideolojinin temel aldığı uygulamalar aracılığıyla hayata geçirilmeye çalışıldığı bu süreçte, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, toplumsal devrimin tamamlanmasının temel koşullarından biri olarak görülmüştür. Türkiye'de o dönemde yayınlanan Aydınlık dergisi Sovyet Rusya'daki kadın meselesini ve feminizm algısı yakından takip etmiş ve bu gelişmelerin Cumhuriyet Türkiye'sinde uygulanabilirliği konusunda fikir geliştirmiştir.

Bu çalışma kapsamında, Aydınlık dergisinde yayımlanan makaleler incelenerek dönemin Sovyet modeli feminizmine ilişkin yaklaşımı, temel argümanları ve kadın meselesine bakışı ortaya konulmuştur. Aydınlık'taki makalelere göre; Sovyet modeli feminizmde kadınların aktif rol alacağı, Marksist ve sosyalist ideolojiye uygun bir toplumsal devrim gerçekleşmesi, kadın sorununu kökten çözecektir. Özellikle işçi/köylü kadınların devrime katılması arzulanmış, kapitalist düzende burjuva kadının zaten avantajlı olduğu vurgulanmıştır. Sovyet feminizminde kadın, erkek, işçi, köylü kısaca tolumun bütün kesiminin yer almadığı bir devrim uzun ömürlü ve toplumsal nitelik taşımamaktadır. Dolayısıyla 1917 Devrimi'nin başarısını alt sınıfların hayat standartlarındaki değişimine ve gelişime etkisi belirlemiştir. Bu bağlamda

Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde dillendirilen "bir milletin nisvânı, derece-i terakkisinin mizanıdır" söylemi toplumun gelişmişlik düzeyi dezavantajlı grupların şartlarının iyileştirilmesiyle bağlantılıdır. Türkiye'de cumhuriyetin ilan edilmesiyle yeni bir toplum yaratma sürecine girilmiş ve bu süreçte kadın, ulus devletin önemli bir taşıyıcısı ve vitrini haline getirilmiştir. Sovyet Rusya ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş ideolojileri farklı olsa da kadını hukuki açıdan erkekle denk tutmak ve kamusal alanda O'nu görünür kılmak feminizmi uygulama açısından benzerdir.

Aydınlık dergisi, Türkiye'deki feminizmi anlama ve algılama konusunda eksik görmüş ve uygulamaları yüzeysel bulmuştur. Türkiye feminizmini liberal/burjuva feminizmi olarak tanımlamış ve bu feminizmi batı taklitçisi olması sebebiyle eleştirmiştir. Aydınlık'a göre Sovyet Rusya'daki feminizm ideal olan feminizmdir ve bu feminizmde; sorunun kaynağı olarak görülen ekonomik duruma çözüm üretilmiş, sınıf ayrımı ortadan kaldırılmış ve bunları gerçekleştirirken de normatif bir yaklaşım geliştirilmiştir. Çıkarılan yasalarla kadının ücreti, mesaisi, hamilelik sürecindeki durumu, evlenme ve boşanma aşamasındaki hakları devlet garantisine alınmıştır. 1920'li yılların Türkiye'sinde gerçekleştirilen hukuki devrimlerle her ne kadar evlenme, boşanma, miras gibi konularda kadın korunmaya çalışılsa da kadının üzerinde bir batı ataerkilliği gözlenmiştir.

Sovyet Rusya'da kadınların 1917 Ekim Devrimi'ne katılımları sonrasında elde ettikleri kazanımlar ile Türkiye'de kadınların Kurtuluş Savaşı sırasında gösterdikleri fedakârlıkların karşılığında elde ettikleri haklar dikkate alındığında, her iki ülkede de kadın meselesinin devlet politikalarıyla doğrudan ilişkilendirildiği görülmektedir. Bu çerçevede, Sovyet Rusya ve Türkiye'deki ulusal kadın hareketlerinin belirli yönleriyle "devlet feminizmi" kavramı üzerinden değerlendirilmesi mümkündür.

KAYNAKÇA

Ahmed, R. (1921). Musahabe: bizde feminizm. *Hanım,* 1, 2.

Altınbaş, D. (2006). Feminist tartışmalarda liberal feminizm. *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 9, 21-52.

Arat, N. (1997). *Susmayan yazılar,* Say Yayınları.

Balkaya, İ.S. (1996). Afife Fikret'e göre feminizm. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4, 103-114.

Bensadon, N. (1990). *Başlangıcından günümüze kadın hakları* (Ş. Tekeli, Çev.). İletişim Yayınları.

Berktay, F (2009). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e feminizm. T.Bora, M. Gültekingil (Eds.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce Cumhuriyet'e devreden düşünce mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in birikimi cilt 1* içinde (ss. 348-361). İletişim Yayınları.

Çolak, F. N. (2024). Marksist düşüncede "kadın" imgesi: aydınlık dergisi örneği (1921-1925). *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 47-66.

Durakbaşa, A. (2012). *Halide Edip Türk modernleşmesi ve feminizm*, İletişim Yayınları.

Ecevit, Y. (2011). Toplumsal cinsiyet sosyolojisine başlangıç. Y. Ecevit, N. Karkıner (Eds.). *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi* içinde (4-5). Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.

Ferid, M. (1919). Konferans: feminizm, *Türk Kadını,* 20, 305- 308.

Fevziye (1924). Rusya'da Müslüman kadınlarının içtimaî vaziyetlerine icmalî bir nazar. *Aydınlık,* 23, 603-605.

Fevziye (1924). Rusya'daki Müslüman kadınlarının içtimaî vaziyetlerine bir nazar- 2. *Aydınlık,* 24, 637-638.

Fevziye, (1924). Lenin ve kadınlık. *Aydınlık,* 26, 685-686.

Gök, A., Kodaman, T. (2022). Sovyetler Birliği'nde kadın hakları ve cinsiyet eşitliği. *RUSAD 7,* 19-52.

Hırata (H)., Laborie, F., Le Doaré, & H. , Senotier, D. (2015). *Eleştirel feminizm sözlüğü* (G.A. Savran, Çev.). Dipnot Yayınları.

Hooks, B. (2009). *Feminizm herkes içindir* (A. Yıldırım, B. Kurt, E. Aydın, & Ş. Özgün, Çev.). Bgst Yayınları.

Hüsnü, Ş. (1921). İctimaî inkılâb ve kadınlarımız. *Aydınlık,* 2, 35-40.

Kadınlarda gaye-i hayat ne olmalıdır?. (1919). *Sebilü'r-Reşad (Sırat-ı Müstakim),* XVI/414-415, 225-226.

Kadınların kıyafeti (1922). *Aydınlık,* 7, 200.

Kollontai, A. (1992). *Marksizm ve cinsel devrim* (Belirtilmemiş, Çev.). Tüm Zamanlar Yayıncılık.

Michel, A. (1984). *Feminizm* (Ş. Tekeli, Çev.). Kadın Çevresi Yayınları.

Mitchell, J. (2006). *Kadınlar en uzun devrim* (G. İnal, G. Savran, Ş. Tekeli, F. Tınç, Ş. Torun, & Y. Zihnioğlu, Çev.). Agora Kitaplığı.
Nuri, M. (1921). Kadınlarımız. *Aydınlık*, 4, 110-111.
Osman, M. (1913). Erkeklerin milli bayramı. *Kadınlar Dünyası*, 98, 1.
Saadet, (1923). Kadınlık için. *Aydınlık*, 15, 396-398.
Sadreddin, L. (1923). Kadının hakkı. *Aydınlık*, 15, 394-395.
Sadreddin, L. (1923). İnkılab kadınları. *Aydınlık*, 19, 507-508.
Sancar, S. (2011). Türkiye'de kadın hareketinin politiği: tarihsel bağlam, politik gündem ve özgünlükler. S. Sancar, *Birkaç arpa boyu 21.yüzyıla girerken Türkiye'de feminist çalışmalar Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan cilt I* içinde (ss.53-109), Üniversitesi Yayınları, Koç Üniversitesi Yayınları.
Saraçgil, A. (2005). *Bukalemun erkek*. İletişim Yayınları.
Sâdık, N. (1918) İctimaiyat: bizde feminizm. *Türk Kadını*, 1, 2-4.
Schroeder, S.K. (2007). *Popüler feminizm Türkiye'de ve Briyanya'da kadın dergileri*. Bağlam Yayıncılık.
Sertel, S. (1919a). Kadınlığa dair: Türk kadınlığının terakkisi. *Büyük Mecmua*, 1, 12.
Sertel, S. (1919b). Türk feminizmi. *Büyük Mecmua*,4, 63.
Sertel, S. (1919c). Kadınlığa dair: kadınlığın hukuki bahsi. *Büyük Mecmua*, 2, 29.
Sevim, A. (2005). *Feminizm.* İnsan Yayınları.
Sin.Ha. (1923). Kadınlar aleminde: kadınlar halk fırkası münasebetiyle. *Aydınlık,* 16, 428-429.
Sirman, N. (2009). Kadınların milliyeti. T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce milliyetçilik cilt 4* içinde (ss.238-241). İletişim Yayınları.
Sovyetler Rusyası'nda kadının himayesi (1923). *Aydınlık,* 19, 512.
Tekeli, Ş. (1989) . 1980'lerde Türkiye'de kadınların kurtuluşu hareketinin gelişmesi. *Birikim*, 3, 34-41.
Toprak, Z. (2016/2). Aydınlık dergisi [1921-1925], marksizm ve feminizm. *Müteferrika*, 50, 3-50.
Toprak, Z. (2018). Ekim devrimi, Lenin ve Aydınlık'ta (1921-1925) marksist kadınlar. *Toplumsal Tarih*, 289, 28-37.
Tür, Ö. ve Koyuncu, A.Ç. (2010). Feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımı: temelleri, gelişimi, katkı ve sorunları. *Uluslararası İlişkiler*, 7/26, 3-24.
Van Os, N.A.N.M (2009). Osmanlı müslümanlarında feminizm. T.Bora, M.Gültekingil (Eds.). *Modern Türkiye'de siyasi düşünce Cumhuriyet'e devreden düşünce mirası: tanzimat ve meşrutiyet'in birikimi cilt: 1* içinde (ss.335-348). İletişim Yayınları.

Zihnioğlu, Y. (2003). *Kadınsız inkılâp.* Metis Yayınları.
Zihnioğlu, Y. (2008). Türkiye'de solun feminizme yaklaşımı. T.Bora, M.Gültekingil (Eds.). *Modern Türkiye'de siyasi düşünce sol cilt: 8* içinde (ss.805-817). İletişim Yayınları.
Zihnioğlu, Y. (2009). Kadın kurtuluşu hareketlerinin siyasal ideolojiler boyunca seyri (1908- 2008). T.Bora, M.Gültekingil (Eds.). *Modern Türkiye'de siyasi düşünce dönemler ve zihniyetler cilt: 9* içinde (ss.805-817). İletişim Yayınları.

BÖLÜM 5
CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ VE NÜFUS MÜBADELESİ

Dr. Koray ÖZTÜRK[1]

DOI: 10.5281/zenodo.23649055

[1] Dr., Trabzon, Türkiye. korayozturkko@hotmail.com – ORCID: 0000-0002-6852-4025

GİRİŞ

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk-Yunan ilişkilerinin şekillenmesinde zorunlu nüfus mübadelesi önemli bir rol oynamıştır. 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan sözleşme, mübadeleye tabi toplulukları belirleyerek nüfus değişiminin hukuki esaslarını düzenlemiştir. Sözleşmenin uygulanması ise nüfusun nakledilmesinden mübadillerin iskânına, geride bırakılan malların tasfiyesinden mübadele dışında tutulanların statüsünün belirlenmesine kadar uzanan idari, iktisadi ve hukuki sorunlar doğurmuştur. Anılan sorunların çözümüne yönelik girişimler, izleyen yıllarda iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin başlıca gündem maddeleri arasında yer almıştır. Mübadele kararının tarihsel temelleri, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Balkanlar'da yaşanan siyasi ve demografik dönüşümlere dayanmaktadır. Sınır değişiklikleri, uluslaşma politikaları ve savaşların yol açtığı göç hareketleri, nüfusun yer değiştirmesini Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin önemli meselelerinden biri haline getirmiştir. İki devlet arasında 1914 yılında yürütülen nüfus değişimi görüşmelerinde, göç edecek toplulukların belirlenmesi ve geride bırakılacak malların durumu birlikte ele alınmış; varılan anlaşma uygulamaya geçirilememiştir. Millî Mücadele'nin askerî zaferle sonuçlanması ve 1922 yılında yoğunlaşan göçler, barış görüşmelerinde ele alınacak nüfus ve mülkiyet meselelerinin kapsamını belirlemiştir. Lozan'da zorunlu mübadele kararına varılmasında, savaşın ardından ortaya çıkan fiilî durum ve tarafların nüfus meselesine ilişkin siyasi tercihleri etkili olmuştur.

İstanbul'da yerleşik Rumlar ile Batı Trakya'da yerleşik Müslümanların mübadele dışında tutulması, yerleşikliğin hangi ölçütlere göre belirleneceği konusunda Türkiye ile Yunanistan arasında yorum ayrılıklarına yol açmıştır. Yerleşiklik statüsü ve mülkiyet hakları üzerindeki uyuşmazlıklar, nüfusun naklinden sonra da diplomatik gündemde kalmış; çözüm arayışları 1926 ve 1930 antlaşmalarına kadar uzanmıştır.

Mübadillerin karşılaştığı güçlükler, yeni ülkelerine ulaşmalarının ardından da sürmüştür. Geçici barınma ihtiyaçlarının karşılanmasını, kalıcı konutların sağlanması, tarım arazilerinin dağıtılması ve geçim kaynaklarının oluşturulması izlemiştir. Savaşın yol açtığı yıkım, konut ve arazi yetersizliği ile farklı toplulukların aynı kaynaklara yönelik talepleri, her iki ülkede iskân faaliyetlerini güçleştirmiştir. Yerleştirme planlarında

mübadillerin meslekleri ve geldikleri bölgelerin özellikleri dikkate alınmış; planların uygulanabilirliği, kullanılabilir taşınmazların dağılımına ve yerel koşullara bağlı kalmıştır. Mübadillerin yeni yerleşimlerine uyumu ise aile ve hemşehrilik bağları, geçim faaliyetleri ve yerel halkla kurulan ilişkiler doğrultusunda zaman içinde gelişmiştir.

Bu bölüm, nüfus mübadelesinin Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki Türk-Yunan ilişkilerini nasıl şekillendirdiğini, tarihsel arka planı ve uygulamada ortaya çıkan sorunlar üzerinden incelemektedir. İncelemenin ağırlık noktasını, 1923 mübadele sözleşmesinden 1930 Antlaşması'na uzanan dönemde sevk ve iskân faaliyetleri ile yerleşiklik ve mülkiyet uyuşmazlıkları oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki göç hareketleri ve 1914 nüfus değişimi girişimi, Lozan'da alınan kararın tarihsel bağlamı içinde ele alınmaktadır. Türkiye ve Yunanistan'daki iskân faaliyetleri ile demografik değişimler ise mübadelenin toplumsal ve iktisadi sonuçları bakımından değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, mübadillerin yerleştirilmesi ve geride bırakılan malların tasfiyesi sırasında karşılaşılan güçlüklerin, iki devlet arasındaki diplomatik çözüm arayışlarıyla bağlantısı üzerinde durulmaktadır.

1. MÜBADELEYE GİDEN SÜREÇ VE LOZAN'DA ALINAN KARAR

1.1. Balkanlarda Uluslaşma ve Göç Hareketleri

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki hâkimiyetinin zayıflaması ve bağımsız devletlerin kurulması, bölgenin siyasi ve toplumsal yapısını değiştirmiştir. Yeni sınırların belirlenmesi, farklı dinî ve etnik toplulukların güvenliğini, mülkiyet haklarını ve yaşadıkları yerlerde kalma imkânlarını etkilemiştir. 1821 Mora İsyanı sonrasında Müslümanların bölgeden ayrılmak zorunda kalması, siyasi hâkimiyet değişiklikleriyle birlikte gelişen nüfus hareketlerinin erken örneklerinden biridir (Ağanoğlu, 2001). İzleyen dönemde uluslaşma politikaları ve savaşların yarattığı güvensizlik, Balkanlar'daki Müslüman nüfusun Anadolu'ya yönelen göçlerini hızlandırmış; Balkan Savaşları sırasında bu hareketler daha geniş boyutlara ulaşmıştır (Ladas, 1932). Can güvenliğine yönelik tehditlere, toprak ve konut kayıpları ile geçim kaynaklarına erişimin güçleşmesi eşlik etmiştir. Göç eden topluluklar, yeni yerleşimlerinde de barınma ve geçimlerini sağlama sorunlarıyla karşılaşmıştır. Göç hareketlerini devletler

arası anlaşmalarla düzenleme girişimleri, savaş koşullarının etkisiyle kesintiye uğramıştır. Bulgaristan ile 1913 İstanbul Antlaşması kapsamında başlayan nüfus değişiminin Birinci Dünya Savaşı nedeniyle tamamlanamaması, anlaşmaların uygulanmasında karşılaşılan güçlüklerin örneklerinden biridir (Türkgeldi, 1987; Pentzopoulos, 1919; Ladas, 1932). Romanya'nın Dobruca bölgesinde izlediği toprak politikaları ve Yugoslavya'da uygulanan toprak reformu, Müslüman toplulukların ekonomik koşullarını ağırlaştırarak Türkiye'ye yönelik göçlerde etkili olmuştur (Nabi, 1936). Farklı siyasi ve iktisadi nedenlerden kaynaklanan göçler, gelen nüfusun nakli, barındırılması ve üretime katılımının sağlanması bakımından benzer idari ihtiyaçlar doğurmuştur. Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında 1914 yılında yürütülen nüfus değişimi görüşmeleri, Balkan Savaşları sonrasında ortaya çıkan göç ve mülkiyet sorunlarını ikili bir anlaşmayla düzenleme girişimi olmuştur.

1.2. Türk-Yunan Nüfus Değişimine Yönelik 1914 Girişimi

Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında nüfus değişimine yönelik girişimler, Lozan Konferansı'ndan önce başlamıştır. Balkan Savaşları sonrasında değişen sınırlar, Makedonya'daki çatışmalar ve karşılıklı göç hareketleri, iki devleti nüfus meselesini bir anlaşmayla düzenlemeye yöneltmiştir. Göç edenlerin güvenliğinin sağlanması ve yeni yerleşimlerine nakledilmesi kadar geride bıraktıkları taşınmazların hukuki durumunun belirlenmesi de müzakerelerin önemli konuları arasında yer almıştır. 1914 yılında yürütülen görüşmeler, nüfusun naklini, mülkiyet haklarını ve iskân meselelerini birlikte düzenlemeyi amaçlamıştır (Vavouskos, 1973). Görüşmelerin başlangıcında Makedonya'daki Müslüman nüfus ile Aydın vilayetindeki Rum nüfusun karşılıklı değişimi üzerinde durulmuştur (Söylemezoğlu, 1955; Söylemezoğlu, 1946) Ayrılan toplulukların geride bırakacağı konut ve arazilerin, diğer ülkeden gelecek göçmenlerin iskânında kullanılması öngörülmüştür. Nüfus gruplarının yerleşim özellikleri, geçim faaliyetleri ve mülkleri arasındaki farklılıklar ise karşılıklı değişimin planlanmasını güçleştirmiştir.

Müzakereler ilerledikçe nüfus değişiminin coğrafi kapsamı genişlemiş ve Trakya'nın durumu da gündeme alınmıştır (Bayur, 1983; Cemal Paşa, 1977). Değişime tabi tutulacak kişilerin belirlenmesi ve geride bırakılacak malların değerlendirilmesi, anlaşmanın uygulanabilirliği açısından önem kazanmıştır. Göçmenlerin terk edecekleri mülkler ile yeni

yerleşimlerinde kendilerine sağlanacak imkânlar arasındaki ilişkinin düzenlenmesine ihtiyaç duyulmuştur. Taşınır ve taşınmaz mallara ilişkin hükümler, nüfus değişimi müzakerelerinin temel unsurları arasında yer almıştır (Bıyıklıoğlu, 1987). İki devlet arasında 1 Temmuz 1914 tarihinde nüfus değişimine ilişkin bir anlaşmaya varılmıştır. Aynı yıl Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, anlaşmanın uygulanmasını engellemiş; nüfusun nakli ve mülkiyet meselelerinin çözümü gerçekleştirilememiştir. Savaş koşulları, göç ve yerinden edilme sorunlarını ağırlaştırarak diplomatik çözüm arayışlarını kesintiye uğratmıştır. Uygulamaya geçirilemeyen 1914 girişimi, nüfus değişiminin Lozan'dan önce Türk-Yunan ilişkilerinde müzakere edildiğini göstermektedir. Makedonya, Aydın ve Trakya'ya ilişkin görüşmelerde nüfusun nakli ile mülkiyetin düzenlenmesi birlikte değerlendirilmiş; savaş ve izleyen göç hareketleri, çözümsüz kalan meselelerin farklı koşullar altında yeniden gündeme gelmesine yol açmıştır (Söylemezoğlu, 1939).

1.3. Savaş, İşgal ve Karşılıklı Nüfus Hareketleri

Türk-Yunan nüfus değişimine yönelik 1914 girişiminin uygulamaya geçirilememesi, iki ülke arasındaki nüfus meselesinin çözümsüz kalmasına neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı ve savaş sonrasında değişen siyasi koşullar, Anadolu ile Balkanlar'da yaşayan toplulukların geleceğini yeniden diplomatik tartışmaların gündemine taşımıştır. Yunanistan, Batı Anadolu üzerindeki taleplerini, bölgedeki Rum nüfusun varlığına ve güvenliğine ilişkin iddialara dayandırarak İtilaf Devletleri nezdinde savunmuştur (Meram, 1969; Tansel, 1965; Pallis, 1995; Smith, 2002). Nüfusun dağılımına ilişkin veriler, toprak taleplerinin gerekçelendirilmesinde kullanılmıştır. Osmanlı makamlarının, Patrikhanenin ve İtilaf Devletlerinin hazırladığı kayıtlar arasındaki farklılıklar, nüfus ve güvenlik iddialarının kaynakların niteliği ve hazırlanma amaçları gözetilerek incelenmesini gerektirmektedir (Coşar, 1919; Turan, 1999; Umar, 1974; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, t.y. Belge 993; Gökbilgin, 1959). Yunan birliklerinin 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'e çıkması, Batı Anadolu'daki siyasi gerilimin askerî çatışmaya dönüşmesinde önemli bir aşama oluşturmuştur (Adıvar, 1987). Osmanlı yönetimi işgali protesto ederek bölgenin statüsüne ve nüfus yapısına ilişkin itirazlarını bildirmiştir (Türkgeldi, 1948; Şahingöz, 2002). İzmir'de yaşanan olaylar ve işgal alanının sınırları, İtilaf Devletleri arasında görüş

ayrılıklarına yol açmış ve incelemelere konu olmuştur. İşgalin genişlemesi, yerel halkın can ve mal güvenliğine yönelik kaygılarını artırmış; bazı yerleşimlerde halkın evlerini terk etmesine neden olmuştur. Konutların, tarım alanlarının ve iş yerlerinin tahrip edilmesi, göç edenlerin geçim kaynaklarını daraltmış ve geri dönüş imkanlarını güçleştirmiştir (Orhonlu, 1973; Erhan, 1999; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, t.y. , S. 34, Belge 841; Sarısır, 2005; Cebesoy, 2000).

İşgal dönemindeki şiddet olayları, inceleme raporlarında, tanıklıklarda ve basın kayıtlarında yer almıştır. Menemen'de sivillere yönelik saldırıların ardından oluşturulan uluslararası inceleme heyeti, zarar gören yerleşimlerdeki durumu ve bölgeden kaçan köylülerin tanıklıklarını değerlendirmiştir (Süvari Yüzbaşı Ahmet, 1993). Aydın ve çevresinde köylerin yakılması, yağma ve can kayıpları, nüfusun başka bölgelere göç etmesine yol açmıştır (Yalazan, 1994). Basın temsilcilerinin Menemen, Manisa, Salihli, Turgutlu ve Alaşehir'de gerçekleştirdiği incelemelerde yangınlar ve yerleşimlerdeki tahribat kaydedilmiştir (Adıvar, 1970; *Anadolu'da Yunan Zulmü ve Vahşeti*, 1922; Turan, 1999). Güvenliğin sağlanamaması ve geçim kaynaklarının zarar görmesi, doğrudan saldırıya uğrayan ailelerin yanı sıra çevredeki yerleşimlerde yaşayanların da göç etmesine neden olmuştur. Batı Anadolu'daki savaş ve işgal sürerken Yunanistan sınırları içinde yaşayan Müslüman toplulukların güvenlik ve mülkiyet sorunlarına ilişkin şikâyetler de gündemde kalmıştır. Makedonya ve Midilli'de Müslümanlara yönelik şiddet olayları ile Drama çevresinde ailelerin evlerinden çıkarılması, dönemin kaynaklarına yansımıştır (*Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Ekim 1923). Makedonya'daki bazı yerleşimlerin can ve mal güvenliğine yönelik kaygılar nedeniyle terk edildiği bildirilmiştir (*Tanin*, 30 Aralık 1922). Batı Trakya ve Makedonya'dan gelen mülkiyet ve güvenlik şikâyetleri, diplomatik girişimlere konu olmuştur (*Tanin*, 4 Ocak 1923; Cumhuriyet Arşivi [BCA], 30.10.0/123.874.12). Farklı tarihlerde ve yerleşimlerde meydana gelen olayların değerlendirilmesinde, yerel koşullar ile kaynakların hazırlanma amaçlarının gözetilmesi önem taşımaktadır.

Savaş ve işgal döneminde Türkler ile Rumlar arasındaki ilişkiler, yerel koşullara göre farklılaşmıştır. Batı Anadolu'da şiddet ve zorla yerinden edilme olayları yaşanırken işgal görmeyen bazı yerleşimlerde yakın ilişkilerin sürdüğünü gösteren tanıklıklar kaydedilmiştir (Balta ve Milas, 1996). Komşuluk ve ticaret ilişkileri kimi yerlerde devam etmiş; askerî gelişmeler ve geleceğe yönelik belirsizlikler, toplulukların birlikte

yaşama koşullarını değiştirmiştir. Bu örnekler, savaş ve işgal sırasında Türkler ile Rumlar arasındaki gündelik ilişkilerin bütün yerleşimlerde aynı biçimde değişmediğini göstermektedir.

1922 yılında Türk ordusunun ilerlemesi ve Yunan ordusunun Anadolu'dan çekilmesi, nüfus hareketlerinin yönünü belirgin biçimde değiştirmiştir (Trikupis, 1339; Sotiriyu, 1991; Sarısır, 2005). Batı Anadolu'daki Rum nüfusun önemli bir bölümü Anadolu'dan ayrılmış; farklı topluluklara mensup kişiler de göç hareketine katılmıştır (Ambelas, 1943). Askerî çatışmaların sona ermesi, göçmenlerin barınma ve geçim sorunlarını ortadan kaldırmamıştır. Geride bırakılan taşınmazların hukuki durumu ve değerlendirilmesi de çözüm bekleyen meseleler arasında yer almıştır. Kitlesel göçlerin doğurduğu ihtiyaçlar, barış antlaşması sonuçlanmadan önce nüfus hareketlerinin düzenlenmesine yönelik girişimleri hızlandırmıştır.

Venizelos'un nüfus değişiminin barış antlaşmasından önce düzenlenmesini talep etmesi, göç meselesinin diplomatik müzakerelerde kazandığı önceliği göstermektedir (Ladas, 1932). Görüşmelerde göçmenlerin mevcut durumunun yanı sıra henüz yerlerinden ayrılmamış toplulukların statüsü, nüfus değişiminin kapsamı ve geride bırakılacak mülklerin değerlendirilmesi üzerinde durulmuştur. Batı Anadolu'daki savaş ve izleyen kitlesel göçler ise nüfus meselesinin kapsamını genişletmiştir (Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi [TİTE], Kutu 19, Belge 10). Türkiye ile Yunanistan, barış müzakerelerinde sınır ve egemenlik meselelerinin yanında göçmenlerin durumunu ve nüfus hareketlerinin doğurduğu mülkiyet ve iskân sorunlarını ele almıştır. Zorunlu nüfus mübadelesi, savaşın ardından çözüm bekleyen meselelerin düzenlenmesine yönelik diplomatik arayışlar sonucunda Lozan Konferansı'nın gündemine girmiştir.

1.4. Lozan'da Zorunlu Mübadele Kararı

Yunan ordusunun Anadolu'dan çekilmesinin ardından Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalanmış ve askerî çatışmaların sona ermesiyle barış müzakerelerinin yolu açılmıştır (İnönü, 1998). Savaşın sona ermesine rağmen göçmenlerin barınma ve geçim sorunları devam etmiştir. Anadolu'dan Yunanistan'a geçen Rumların iskânı ve Yunanistan'da yaşayan Müslümanların geleceği, barış görüşmelerinin önemli meseleleri arasında yer almıştır. Nüfus hareketlerinin ulaştığı

boyut, göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanmasını ve yer değiştirecek toplulukların hukuki durumunun belirlenmesini gerektirmiştir. Milletler Cemiyeti adına çalışmalar yürüten Fridtjof Nansen, nüfus değişiminin düzenlenmesi amacıyla taraflarla görüşmeler gerçekleştirmiştir (*Tanin*, 23 Ekim 1922). Nansen'in Kasım 1922 tarihli raporunda göçmenlerin barınma, beslenme ve sağlık ihtiyaçları değerlendirilmiştir (Foreign Office, 2003, FO 371/9139, E 13401/10524/44). Yunanistan'a ulaşan göçmenlerin yerleştirilmesi ve geçim kaynaklarına kavuşturulması için mali desteğe ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir (Foreign Office, 2003, FO 371/9139, E 13401/10524/44). Göçmenlerin içinde bulunduğu koşullar, nüfus değişimine yönelik diplomatik girişimlerin nakil, geçici barınma ve kalıcı iskân hazırlıklarıyla birlikte yürütülmesini gerekli kılmıştır.

Lozan'daki müzakerelerde nüfus değişiminin zorunlu olup olmayacağı, uygulamanın başlangıç tarihi ve kapsam dışında tutulacak topluluklar tartışılmıştır. Zorunluluk ilkesinin kabul edilmesi, sözleşmeye tabi kişilerin bireysel tercihlerinden bağımsız olarak yer değiştirmesini öngörmüştür. Mübadeleden muaf tutulacak toplulukların belirlenmesi, görüşmelerin temel konularından birini oluşturmuştur. İstanbul Rumları ile Batı Trakya Müslümanlarının statüsü, nüfus değişiminin kapsamına ilişkin tartışmalarda önemli bir yer tutmuştur (*Tanin*, 12 Ocak 1923; *Tanin*, 15 Ocak 1923). Müzakereler sonucunda Türk ve Rum Nüfuslarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol, 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanmıştır (Hâkimiyet-i Milliye; Akşam; Tanin, 30 Ocak 1923). Sözleşmenin birinci maddesi, Türkiye topraklarında yerleşik Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunanistan topraklarında yerleşik Müslüman dininden Yunan uyruklarının zorunlu mübadelesini öngörmüştür. Böylece mübadeleye tabi nüfusun belirlenmesinde din ve uyrukluk esas alınmış; uygulamanın başlangıç tarihi 1 Mayıs 1923 olarak belirlenmiştir. İkinci maddeyle İstanbul'da yerleşik Rumlar ve Batı Trakya'da yerleşik Müslümanlar, maddede belirtilen yerleşiklik koşulları çerçevesinde mübadele dışında tutulmuştur (Türk ve Rum Nüfuslarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol, 1923, md. 1–2).

Hükümlerin uygulanabilmesi, mübadeleye tabi kişiler ile istisnalardan yararlanacak kişilerin hukuki statülerinin belirlenmesine bağlı kalmıştır. Yerleşiklik ölçütlerinin bireysel durumlara uygulanması, sonraki dönemde ortaya çıkan uyuşmazlıkların başlıca nedenlerinden biri olmuştur. Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmıştır (*Hâkimiyet-i Milliye*; *Cumhuriyet*; *Akşam*, 24 Temmuz

1924). Nüfus değişimine ilişkin sözleşmenin barış antlaşmasından önce imzalanması, göç meselesinin konferans devam ederken ayrı bir hukuki düzenlemeyle ele alındığını göstermektedir. Sözleşme, başlamış olan nüfus hareketlerini düzenlemenin yanında henüz yaşadıkları yerlerden ayrılmamış kişileri de zorunlu değişimin kapsamına almıştır. Yer değiştirecek toplulukların belirlenmesiyle mübadelenin hukuki esasları oluşturulmuş; nakil, mülkiyet ve iskâna ilişkin meselelerin çözümü uygulama aşamasına kalmıştır. Lozan'da zorunlu mübadele kararının kabul edilmesi, nüfus değişiminden kaynaklanan sorunları sona erdirmemiştir. Yerleşiklik statüsünün yorumlanması, geride bırakılan malların hukuki durumunun belirlenmesi ve mübadillerin kalıcı yerleşimlerinin sağlanması, sözleşmenin ardından çözüm bekleyen meseleler olarak varlığını sürdürmüştür. Uygulama sırasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk-Yunan ilişkilerinin başlıca gündem maddeleri arasında yer almıştır.

2. MÜBADELENİN UYGULANMASINDA KARŞILAŞILAN MESELELER

Mübadele, çok sayıda insanın kısa süre içinde nakledilmesini, geçici barınma ihtiyaçlarının karşılanmasını ve kalıcı iskânlarının sağlanmasını gerektirmiştir (Tekeli, 1990). Osmanlı döneminde göçmenlerin iskânı amacıyla kurulan komisyon ve müdürlüklerin sağladığı kurumsal birikim Cumhuriyet yönetimine aktarılmış; mübadelenin ölçeği ise yeni bir idari teşkilatlanmaya ihtiyaç doğurmuştur (Eren, 1966). Nakil, sağlık, beslenme, konut ve arazi tahsisine yönelik hizmetlerin eş zamanlı yürütülmesi gerekmiş; iskâna elverişli taşınmazların yetersizliği, uygulamada karşılaşılan başlıca güçlüklerden birini oluşturmuştur.

2.1. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti

Mübadele resmen başlamadan önce liman ve iskelelerde göçmenlerin birikmesi üzerine Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti, Mübadele Talimatnamesi'ni yayımlamıştır. Talimatnamede komisyonların görevleri, göçmenlerin nakli, terk edilmiş taşınmazlara yerleştirilmesi ve ihtiyaç sahiplerine yapılacak yardımlar düzenlenmiştir (*Vatan*, 17 Temmuz 1923). İlk aşamada askerî makamların desteğinden yararlanılmıştır (Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi [ATASE], Kutu 8, Gömlek 46, Belge 46-1). Göçmenlerin artan ihtiyaçları, mübadele ve iskân hizmetlerini

tek merkezden yürütecek ayrı bir kurumun oluşturulmasını gündeme getirmiştir. İcra Vekilleri Başkanlığına bağlı bir genel müdürlük kurulması önerilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi [TBMMZC], 1961, Devre II, İçtima I, C. I; *Vakit*, 5 Eylül 1923). Tunalı Hilmi Bey, görevlerin ayrı bir vekâletin sorumluluğunda yürütülmesini savunmuştur (TBMMZC, 1961, C. I). Konunun TBMM'de yeniden görüşülmesinin ardından 13 Ekim 1923 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekâletinin kurulması kararlaştırılmıştır (TBMMZC, 1961, C. I; *Düstûr*, 1948, 3. Tertip, C. 5). Mustafa Necati Bey, 20 Ekim 1923 tarihinde vekil seçilmiştir (TBMMZC, t.y. Devre II, İçtima I, C. II; *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Ekim 1923).

Vekaletin merkez teşkilatı, 1 Kasım 1923 tarihli 366 sayılı kanunla ortak bir müsteşarlığa bağlı İmar Genel Müdürlüğü ile Mübadele ve İskan Genel Müdürlüğünden oluşacak şekilde düzenlenmiştir (*Düstur*, 1948, 3. Tertip, C. 5; TBMMZC, t.y. , C. III; *Hakimiyet-i Milliye*, 22 Ekim 1923). Taşra hizmetlerinin yürütülmesi mıntıka müdürlüklerine verilmiştir (*Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Kasım 1923; *Düstûr*, 1948, C. 5). Vekâletin görev ve yetkileri, 8 Kasım 1923 tarihinde kabul edilen Mübadele, İmar ve İskân Kanunu ile belirlenmiştir. Kanun, mübadillerin limanlardan iskan bölgelerine nakledilmesini, geçici barınmalarının sağlanmasını ve ilk aşamadaki beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasını vekaletin sorumluluğuna vermiştir (Düstûr, 1948, C. 5; TBMMZC, t.y. , C. III; Düstûr, 1948, C. 5). Terk edilmiş taşınmazların iskân amacıyla kullanılması ve savaşta zarar gören yerleşimlerin onarılması için de vekâlete yetki tanınmıştır (Düstûr, 1948, C. 5; Düstûr, 1948, C. 5 md. 10–15). Konutların mübadiller ile savaş nedeniyle evsiz kalan yerel halk arasında dağıtılması, Meclis görüşmelerinde tartışmalara yol açmıştır (TBMMZC, t.y. , Devre II, C. III; TBMMZC, t.y. , Devre II, C. VII). Vekalete 1923 yılı için yaklaşık 6,1 milyon lira ayrılmış; ödeneğin nakil, beslenme, konut onarımı ve üretim faaliyetlerine yönelik desteklerde kullanılması planlanmıştır (Düstûr, 1948, C. 5; TBMMZC, t.y. , C. III).

Mustafa Necati Bey'in görevinin Mart 1924'te sona ermesinin ardından vekâlet görevini Celal Bayar üstlenmiştir (*Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Mart 1924). Kurum, Aralık 1924'te kaldırılmış ve görevleri Dâhiliye Vekâletine devredilmiştir (*Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1924). Mübadillerin kalıcı iskânlarına kadar limanlarda ve sevk güzergâhlarında barındırılması amacıyla misafirhaneler hazırlanmıştır. Misafirhaneler Talimatnamesi'nde ailelerin mümkün olduğunca bir arada tutulması, yatak, ısınma, su ve temizlik ihtiyaçlarının karşılanması ile kimlik ve güzergâh bilgilerinin

kaydedilmesine ilişkin esaslar belirlenmiştir. Misafirhanelerde kalış süresinin kural olarak üç günü aşmaması öngörülmüştür (Cumhuriyet Arşivi [BCA], 272.12/40.42.3). Mevcut binaların onarılması ve uygun yapıların misafirhaneye dönüştürülmesi sonucunda 1924 yılında yaklaşık 11 bin yataklık kapasiteye ulaşılmıştır (BCA, 272.11/17.71.11, belge 2; *Hâkimiyet-i Milliye*, 4 Ocak 1924). Yerel düzeyde kayıt, taşınmaz tespiti ve yerleştirme işlemleri, vali ve kaymakamların başkanlığındaki komisyonlar tarafından yürütülmüştür. Vekâletin her bölgede yeterli personel görevlendirememesi, yerel komisyonların uygulamadaki sorumluluğunu artırmıştır (*Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Ekim 1923; *İskân Tarihçesi*, 1932). Mübadillerin mesleki deneyimleri ile iskân bölgelerinin üretim ihtiyaçları arasında uyum sağlanması ise her yerde mümkün olmamıştır. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, kısa faaliyet dönemi boyunca nüfusun nakli ve geçici barınmasından konutların onarılmasına ve arazi tahsisine kadar uzanan geniş bir görev alanında hizmet vermeye çalışmıştır.

2.2. Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Faaliyetleri

Mübadele kapsamında Türkiye'ye gelecek yüz binlerce kişinin sağlık, beslenme ve geçici barınma ihtiyaçlarının karşılanması, devlet kurumlarının çalışmalarına Hilal-i Ahmer Cemiyetinin de katılmasını gerektirmiştir. Cemiyet, Eylül 1923'te hazırladığı plan doğrultusunda Yunanistan'daki hareket noktalarında sağlık heyetleri görevlendirmeyi, vapurlarda doktor bulundurmayı ve Türkiye'deki iskelelerde tedavi hizmetleri sunmayı üstlenmiştir (*Vakit*, 27 Mart 1923). Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ile cemiyet arasındaki görev ve kaynak paylaşımı, 6 Mart 1924 tarihli anlaşmayla düzenlenmiştir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti, limanlarda, misafirhanelerde ve vapurlarda muayene, tedavi ve aşılama hizmetleri yürütmüş; ihtiyaç duyulan bölgelere yiyecek, giyecek, battaniye ve çadır sevk etmiştir. Kavala ve Drama çevresinde sağlık taramaları gerçekleştirilmiş; Selanik yakınlarında yaklaşık 5 bin kişilik bir kamp kurularak nakil bekleyen göçmenlerin barınma ve temiz su ihtiyaçları karşılanmıştır. Bulaşıcı hastalık şüphesi görülen durumlarda tecrit ve aşılama tedbirleri uygulanmıştır (*Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*, 15 Mart 1924). Cemiyetin sağlık ve yardım faaliyetleri, mübadillerin hareket noktalarından iskân bölgelerine uzanan yolculukları boyunca temel ihtiyaçlarının karşılanmasına önemli katkı sağlamıştır.

2.3. Mübadillerin Taşınması

Mübadele resmen başlamadan önce Batı Makedonya'daki Müslüman nüfus, Selanik ve Kavala gibi limanlarda toplanmaya başlamıştır. Bölgede gerçekleştirilen incelemeler, uzun süre nakil bekleyen göçmenlerin barınma, beslenme ve sağlık koşullarının ağırlaştığını ortaya koymuştur (BCA, 272.11/16.70.17). Kıyılarda bekleyenlere öncelik verilerek düzenli vapur seferleriyle aşamalı bir nakil gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Türkiye limanlarında ise gelen Müslüman mübadillerin kabul işlemleri ile ayrılmayı bekleyen Rumların sevk işlemlerinin eş zamanlı yürütülmesi gerekmiştir. Naklin ağırlıklı olarak deniz yoluyla gerçekleştirilmesi, yeterli sayıda geminin teminini ve yolcu, eşya ve hayvan taşıma ücretlerinin belirlenmesini gerektirmiştir. Gemi kapasitesinin yetersizliği ve bütçe sınırlılıkları, nakil hazırlıklarını güçleştirmiştir. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ile Türk vapur sahipleri arasında hazırlanan sözleşmede sefer güzergâhları, kapasite denetimi, sağlık koşulları ve tarafların sorumlulukları düzenlenmiştir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti, vapurlarda sağlık ve beslenme hizmetleri sunmuş; Türkiye içindeki sevklerde demiryollarından ve askerî lojistik imkânlarından yararlanılmıştır.

Mübadillerin resmî nakline 10 Kasım 1923 tarihinden itibaren başlanması kararlaştırılmıştır. Resmî sevkler öncesinde kendi imkânlarıyla Türkiye'ye ulaşan kafileler de olmuş; Midilli'den gelen ilk kafile Ekim 1923'te Ayvalık'a çıkmıştır. Kaynakta, 1923 yılı sonuna kadar yaklaşık 60 bin kişinin Türkiye'ye getirildiği belirtilmiştir. İzleyen ilkbahar ve yaz aylarında Anadolu'nun farklı limanlarına yönelik sevkler devam etmiştir. Varışlarının ardından mübadillerin mesleki deneyimlerine uygun iskân bölgelerine gönderilmesi amaçlanmıştır. Ailelerin farklı yerleşimlere dağıtılması ve bazı mübadillerin belirlenen iskân bölgelerine gitmek istememesi, yerleştirme işlemlerinde güçlükler doğurmuştur. Nakledilen nüfusun büyüklüğüne ilişkin veriler, dönem ve kapsam farklılıklarıyla birlikte dördüncü bölümde değerlendirilmektedir.

2.4. Emval-i Metrûke, Konut ve Yardım Meselesi

Mübadillerin iskânında karşılaşılan başlıca güçlüklerden biri, yerleşime elverişli konutların yetersizliği olmuştur. Rum ve Ermenilerden kalan taşınmazların iskân amacıyla kullanılması öngörülmüş; savaşın etkilediği bölgelerdeki konutların bir bölümünün hasarlı, yağmalanmış

veya başka kişilerin kullanımında olması yerleştirme imkânlarını sınırlandırmıştır. Taşınmazların sayısına ve durumuna ilişkin kayıtların yetersizliği, konut bulunamayan bölgelere gönderilen bazı ailelerin başka yerleşimlere sevk edilmesine neden olmuştur. Dağıtım işlemlerini düzenlemek amacıyla 16 Nisan 1924 tarihinde taşınmazların mübadillere tahsisine ilişkin kanun, ardından emlak ve arazi dağıtımını düzenleyen talimatname kabul edilmiştir (*Düstûr*, 1969, 3. Tertip, C. V). Mübadillerin Yunanistan'da bıraktıkları malların değerini belgelendirmeleri, mülkiyet işlemlerinde karşılaşılan diğer bir güçlüğü oluşturmuştur. Kıymet takdir komisyonlarının kurulması öngörülmesine rağmen malların değerinin tespiti ve beyanların doğrulanması konusunda anlaşmazlıklar devam etmiştir. Terk edilmiş konutların mübadiller, diğer göçmenler ve savaş nedeniyle evsiz kalan yerel halk arasında paylaştırılması da çözüm gerektiren meseleler arasında yer almıştır. Tahsis edilebilecek taşınmazların belirlenmesi amacıyla vilayetlerden istenen raporlar, kayıtlarda yer alan konutların önemli bir bölümünün onarıma ihtiyaç duyduğunu ortaya koymuştur.

Konut açığının giderilmesinde, küçük onarımlarla kullanılabilir duruma getirilebilecek yapılara öncelik verilmiştir. Kalıcı konutların tamamlanamadığı yerlerde barakalardan yararlanılmış; bölgenin iklim koşullarına ve mevcut yapı malzemelerine uygun evler inşa edilmiştir. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, tarıma elverişli alanlarda numune köyler kurulmasını da planlamıştır. Köylerin yer seçiminde su kaynaklarına, ulaşım yollarına ve verimli topraklara erişim esas alınmış; yerleşim planlarına konutların yanında okul ve cami gibi yapılar dâhil edilmiştir (TBMMZC, 1968, Devre II, İçtima II, C. VII-I). İskânın kalıcı hale gelmesi, ailelerin barınma ihtiyaçlarının karşılanmasına ve geçim kaynaklarına kavuşmasına bağlı olmuştur. Mübadillere yakacak ve yiyecek yardımı yapılmış; tarımsal üretime katılabilmeleri için tohumluk ve tarım araçları sağlanmıştır. 6 Temmuz 1924 tarihli talimatnameyle kurulan yerel komisyonlara, arazileri verimlilik, konum ve aile büyüklüğü ölçütlerine göre dağıtma görevi verilmiştir. Kaynakta, mübadillere yaklaşık 7,6 milyon kilogram tohumluk ve 41 bin tarım aracı sağlandığı belirtilmektedir (BCA, 30.18.1/10.33.20; Düstûr, 1948, 3. tertip, Cilt 5). Konut ve arazi tahsisi, ailelerin geçimlerini sağlayabilmelerine ve üretime başlayabilmelerine yönelik yardımlarla birlikte yürütülmüştür.

2.5. Mübadele Kapsamının Belirlenmesi ve Karma Komisyonun Rolü

30 Ocak 1923 tarihli Türk ve Rum Nüfuslarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol, nüfus değişiminin hukuki esaslarını belirlemiştir. Sözleşmenin uygulanması, kişilerin mübadeleye tabi olup olmadıklarının saptanmasını gerektirmiştir. İkamet yeri, önceki göç hareketleri ve mübadeleden muaf tutulan topluluklara mensubiyet, hukuki statünün belirlenmesinde incelenen başlıca unsurlar arasında yer almıştır. Sevk ve iskân işlemleri öncesinde kişilerin sözleşme hükümleri karşısındaki durumunun değerlendirilmesi, uygulamanın önemli bir idari ve hukuki aşamasını oluşturmuştur. İstanbul'da yerleşik Rumlar ile Batı Trakya'da yerleşik Müslümanların mübadele dışında tutulması, yerleşiklik ölçütlerinin belirlenmesini gerekli kılmıştır. Muafiyetten yararlanacak kişilerin tespitinde, sözleşmede tanımlanan coğrafi sınırlar ve yerleşikliğin niteliği esas alınmıştır. İstanbul'a farklı tarihlerde gelen Rumların durumu, istisna hükümlerinin bireysel başvurulara uygulanmasında güçlükler doğurmuştur. Sözleşmenin 11. maddesi, uygulamayı yürütmek üzere Karma Mübadele Komisyonunun oluşturulmasını öngörmüştür. Komisyonun görevleri, 12. maddede göç işlemlerini denetlemek ve kolaylaştırmak, sözleşme kapsamındaki taşınır ve taşınmaz malların tasfiyesini yürütmek ve uygulamadan doğan meseleleri karara bağlamak olarak belirlenmiştir. Kararların çoğunlukla alınması ve gerekli görülen yerlerde alt komisyonlar kurulabilmesi, uygulamanın işleyişine ilişkin diğer esasları oluşturmuştur (Türk ve Rum Nüfuslarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol, 1923, md. 11–12). Komisyon, yerleşiklik iddialarının değerlendirilmesinde resmî kayıtların ve diğer kanıtların kullanımına ilişkin esasları açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır.

Resmî kayıtlar ile kişilerin fiilî ikamet durumlarının her zaman örtüşmemesi, başvuruların sonuçlandırılmasını güçleştirmiştir. Önceki yerleşiminden ayrılan, sevk sırasında başka bir şehre ulaşan veya bir yerde geçici olarak kalan kişilerin statüsü değerlendirilirken geçici ikamet ile yerleşiklik arasında ayrım yapılması gerekmiştir. Sözleşmenin genel hükümlerinin farklı bireysel durumlara uygulanması, Komisyonun karşılaştığı başlıca hukuki sorunlardan biri olmuştur. Mübadeleden muafiyetin tanınması, kişilerin ikamet ve mülkiyet haklarının korunmasına ilişkin sorunları ortadan kaldırmamıştır. Batı Trakya'da mübadele dışında tutulan Müslümanların konutlarına göçmen yerleştirilmesi ve

taşınmazlarına yönelik müdahaleler hakkındaki şikâyetler, muafiyet hükümlerinin uygulamadaki sonuçlarını gündeme getirmiştir (BCA, Toprak İskân Müdürlüğü, 272.12/47.87.4). Terk edilmiş malların aidiyetine ve değerlendirilmesine ilişkin uyuşmazlıklar da idari incelemelere konu olmuştur. Yerleşiklik statüsünün tanınmasına rağmen konutların kullanımı ve taşınmazlar üzerindeki hakların korunması konusunda anlaşmazlıklar sürmüştür. Aile bağları ve dinî aidiyet, hukuki statünün belirlenmesinde karşılaşılan güçlükleri artırmıştır. Mübadeleye tabi olmayan kişilerle evlenen Ortodoks Rum kadınların durumu, evlilik ve din değiştirme işlemlerinin kayıtlara yansımasıyla birlikte değerlendirilmiştir. Mersin'deki Arap Ortodokslara ilişkin tartışmalar ise dinî aidiyet ile millî aidiyet arasındaki ayrımın mübadele kapsamının belirlenmesindeki önemini ortaya koymuştur. Genel topluluk tanımlarının bireysel durumlara uygulanması, kişilerin ailevi ve toplumsal koşullarının incelenmesini gerektirmiştir. Türkiye'ye gelen ve mübadele kapsamına girmeyen Balkan topluluklarının kabul ve iskân işlemlerinin, mübadillere yönelik işlemlerden ayrı yürütülmesi gerekmiştir (BCA, 30.18.1/8.39.9). Gayri mübadil kabul edilen Rumların hukuki durumu ve Anadolu'dan ayrılan kişilerin geri dönüş talepleri de ayrı incelemelere konu olmuştur. Mübadele kapsamının belirlenmesi, sözleşmede yer alan topluluk tanımlarının uygulanmasının yanında yerleşiklik, aile bağları, dinî aidiyet ve önceki göç hareketlerinin değerlendirilmesini gerektirmiştir. Kişisel koşullar ile sözleşme hükümleri arasındaki ilişkinin kurulması, nüfus değişiminin başlıca idari ve hukuki güçlüklerinden birini oluşturmuştur.

3. MÜBADİLLERİN İSKÂNI VE TOPLUMSAL UYUMU

3.1. Türkiye'de İskân Bölgelerinin Tespiti

Mübadillerin iskân edileceği bölgelerin belirlenmesinde, geldikleri yerlerin iklim özellikleri, mesleki ve tarımsal deneyimleri ile Türkiye'deki konut ve arazi imkânları esas alınmıştır. Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti, iskan planlarının hazırlanması amacıyla vilayetlerden boş konut, arsa ve iş yerlerine ilişkin dökümler istemiştir (TBMMZC, t.y. , Devre II, İçtima I, C. III). Göç hareketlerinin hızı ve kullanılabilir taşınmazların yetersizliği, planların uygulama sırasında değiştirilmesini gerektirmiştir. Başlangıçta sekiz iskân mıntıkası belirlenmiş; gelen nüfusun büyüklüğü, ulaşım koşulları ve taşınmazların dağılımı doğrultusunda mıntıka sayısı daha

sonra ona çıkarılmıştır (BCA, 272.12/20.102.17). İskân bölgelerinin sınırları ve öngörülen yerleştirme kapasiteleri, dönemin basınında da tartışmalara konu olmuştur.

3.2. Mübadillerin İskânı

Türkiye ve Yunanistan'da iskân faaliyetleri, gelen nüfusun barınma ihtiyaçlarının karşılanmasını ve geçim kaynaklarına erişebilecekleri bölgelere yerleştirilmesini gerektirmiştir. Konut ve arazi imkânlarının yanında aile bütünlüğünün korunması da yerleşim sürecinde önem taşımıştır. Bazı mübadiller, yakınlarının bulunduğu bölgelere gitmek amacıyla kendilerine tahsis edilen iskân yerlerinden ayrılmıştır. Yerleşim yerleri arasındaki hareketlilik, belirli bir tarihte kalıcı olarak iskân edilen nüfusun tespitini güçleştirmiştir (Kölemezli, 2002). Yunanistan'a göç eden Rumlar arasında da hemşehrileriyle aynı yerleşimlerde yaşama eğilimi görülmüştür.

3.2.1. Yunanistan'da İskân Faaliyeti

Anadolu ve Trakya'dan gelen Rumların barındırılması ve geçimlerini sürdürebilecekleri işlere yönlendirilmesi, Yunanistan'ın karşılaştığı başlıca iskân sorunlarından biri olmuştur. Rum nüfusun Anadolu'dan ayrılışı, mübadele sözleşmesinin imzalanmasından önce Yunan ordusunun çekilmesi sırasında hızlanmıştır. Eylül 1922'de ayrılanların sayısı yaklaşık 450 bin olarak tahmin edilmiş; izleyen aylarda yeni kafilelerin gelişiyle göçmen nüfus artmıştır. İlk kafilelerin ulaştığı adalarda barınma, beslenme ve sağlık hizmetlerinin yetersiz kalması üzerine Yunan yönetimi dış yardım talebinde bulunmuştur. İskân faaliyetleri, 1923 yılında kurulan Göçmen İskân Komisyonu tarafından yürütülmüştür. Komisyon, göçmenlerin tarımsal üretime katılmasını sağlamak amacıyla Makedonya ve Trakya'daki kırsal yerleşimlere öncelik vermiş; konut, arazi, tarım araçları ve altyapı ihtiyaçları için kaynak ayırmıştır. Nisan 1923 tarihli kayıtlarda yaklaşık 786 bin göçmen yer almıştır. Göç hareketlerinin devam etmesi nedeniyle anılan rakam, nihai toplamı yansıtmamaktadır. 1928 istatistiklerinde ise yaklaşık 1,22 milyon göçmen kaydedilmiş; yaklaşık 638 bin kişinin Makedonya'da, 306 bin kişinin Orta Yunanistan'da ve 108 bin kişinin Trakya'da yaşadığı belirtilmiştir. Kayıtların farklı tarihlerde hazırlanmış olması, göçmen

nüfusa ilişkin rakamların dönemsel kapsamları gözetilerek değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Makedonya, göçmen iskânının yoğunlaştığı başlıca bölge olmuştur. Göçmenlere devlet arazileri, bölgeden ayrılan Müslümanların bıraktığı taşınmazlar ve kamulaştırılan topraklar tahsis edilmiştir. Tarım parsellerinin dağınıklığı üretim faaliyetlerini güçleştirmiş; buna rağmen işlenen arazi miktarı artmıştır. Kaynakta, 1923–1924 döneminde yaklaşık 1,4 milyon dönüm olan işlenen alanın 1926–1927 döneminde yaklaşık 2,5 milyon dönüme ulaştığı belirtilmektedir. Tahıl üretimi, 1922'de yaklaşık 246 bin tondan 1928'de 450 bin tona yükselmiştir. Bununla birlikte, toplam üretimdeki artış tek başına birim alandan elde edilen verimin yükseldiğini göstermez; bu değerlendirme için ekili alan ve üretim miktarlarının aynı yıllar üzerinden karşılaştırılması gerekir.

İskân harcamaları kamu maliyesine ek yük getirirken yeni yerleşimlerin kurulması kırsal yerleşim düzenini de değiştirmiştir (Koçak, 2004; Yalçın, 1998).

3.2.2. Türkiye'de İskân Faaliyeti

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, Türkiye'ye yaklaşık 395 bin mübadilin geleceği öngörüsüyle iskân bölgeleri ve kullanılabilecek taşınmazlar hakkında raporlar hazırlamıştır. Tütüncü, çiftçi, bağcı ve zeytincilerin mesleklerini sürdürebilecekleri bölgelere yerleştirilmesi amaçlanmış; ancak sevk öncelikleri ve konutların hazır olmaması, planların uygulama sırasında değiştirilmesini gerektirmiştir (BCA, 30.10/123.876.12). Karadeniz'de Samsun ve çevresi, Drama ve Kavala'dan gelen tütüncülerin başlıca iskân alanlarından biri olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte konut yetersizliği ve taşınmazların diğer göçmenlere tahsisi yerleştirmeyi güçleştirmiştir. Amasya, Tokat ve Giresun'da konut eksikliği ve yapıların hasarlı durumu; Sinop'ta ise mübadillerin mesleki deneyimleriyle bölgenin ihtiyaçları arasındaki uyumsuzluk iskânı zorlaştırmıştır.

Batı Anadolu'da savaşın yol açtığı tahribat, konutların onarılmasını ve yeni yapıların inşasını gerektirmiştir. Manisa'da mübadillere konut, iş yeri ve tarım alanları tahsis edilmiş; Aydın'da Nazilli, Çine ve çevresi başta olmak üzere yaklaşık 8.300 kişi iskân edilmiştir. Denizli'de aileler merkez ve çevre ilçelere yönlendirilirken Muğla'ya kendi imkânlarıyla ulaşan göçmenler, geliş ve kalıcı iskân kayıtları arasında farklılıklar doğurmuştur. Marmara'da Bursa ve

Balıkesir, çiftçi, bağcı ve zeytincilerin başlıca yerleşim alanları olmuştur. Bursa'da konutların onarımı, Ayvalık'ta ise geçim kaynaklarının sağlanması için zeytinliklerin tahsisi önem taşımıştır. Antalya, Burdur ve Isparta'da tarımsal faaliyetlere uygun iskân planlanmış; Konya ve Aksaray'da konut ve arazi sorunları, Mersin'de farklı göçmen gruplarının barınma ihtiyacı uygulamayı güçleştirmiştir. İskân faaliyetleri, sevkin ardından konutların onarılması, arazilerin tahsisi ve ailelerin geçim kaynaklarına kavuşturulmasıyla sürdürülmüş; yerel koşullar nedeniyle her bölgede aynı hızda tamamlanamamıştır. Geliş, sevk ve kalıcı iskân aşamalarının farklı kaydedilmesi ise nüfus verilerinin tarih ve kapsamları gözetilerek karşılaştırılmasını gerektirmektedir (BCA, 272.11/21.107.23).

3.3. Türkiye'de Mübadillerin İskânının İktisadî ve Sosyal Sonuçları

Mübadillerin Türkiye'ye yerleştirilmesi, konut ve tarım arazilerinin yeniden dağıtılmasını ve gelen ailelerin üretim imkânlarına erişiminin sağlanmasını gerektirmiştir. Anadolu'dan ayrılan Rumların ticaret ve zanaat faaliyetlerinde bıraktığı boşluk ile savaşın yol açtığı yıkım, iskân çalışmalarını güçleştirmiştir. Türk heyetinin Lozan Konferansı'na sunduğu zarar hesaplamalarında, Batı Anadolu'da yaklaşık 73 bin konutun zarar gördüğü belirtilmiştir (BCA, 272.10/2.13.7; 272.10/2.13.2). Heyetin bu tespiti, iskân faaliyetlerinin savaşın yol açtığı geniş çaplı konut kayıplarıyla birlikte ele alınması gerektiğini göstermektedir. Kullanılabilir yapıların yetersizliği, mübadillerin iskânı ile savaş nedeniyle evsiz kalan yerel halkın barınma ihtiyaçlarının eş zamanlı karşılanmasını zorlaştırmıştır.

Cumhuriyet yönetimi, iskân politikalarını konut temini ve ekonomik hayata katılım hedefleri doğrultusunda yürütmüştür. Tarımla uğraşanlara arazi, hayvan, tohumluk ve tarım araçları sağlanması; esnaf ve zanaatkârlara sermaye desteği verilmesi, iskân politikalarının başlıca uygulamaları arasında yer almıştır (Geray, 1970; İpek, 2000). Ailelerin mesleklerini sürdürebilmeleri, uygun araziye erişmelerine, tahsis edilen yapıların kullanılabilir duruma getirilmesine ve gerekli üretim araçlarının teminine bağlı olmuştur. Konut ve arazilerin mübadiller ile diğer ihtiyaç sahipleri arasında dağıtılması ise bazı yerleşimlerde anlaşmazlıklar doğurmuştur. Devlet, konutların onarılması, yeni köylerin kurulması ve tarımsal üretimin desteklenmesi amacıyla kaynak ayırmıştır. 1923–1933

dönemine ilişkin kayıtlarda, göçmen ailelere yaklaşık 104 bin konut yardımı yapıldığı ve yaklaşık 158 bin aileye 6,3 milyon dekar tarım arazisi dağıtıldığı belirtilmektedir (Geray, 1970; İpek, 2000). Verilerin diğer göçmen gruplarını da kapsama ihtimali, toplam yardım miktarlarının doğrudan mübadillere atfedilmesini güçleştirmektedir. Kayıtlar, konut, arazi ve üretim desteklerinin ilk yerleştirme işlemlerinin ardından da sürdürüldüğünü göstermektedir.

Mübadillerin tarımsal deneyimleri, yerleştirildikleri bazı bölgelerde üretimin yeniden başlamasına katkı sağlamıştır. Tütün yetiştiriciliğiyle uğraşan ailelerin iskân edildiği yerlerde üretim artışı kaydedilmiştir. Bölgesel örnekler, mübadillerin üretime katkısını ortaya koymakla beraber ülke genelindeki tarımsal büyümede taşıdıkları payı belirlemek için yeterli değildir. Türkiye'de tahıl üretiminin 1925 yılında yaklaşık 3,5 milyon tondan 1926 yılında 4,9 milyon tona yükselmesi, ulusal ölçekteki üretim değişimini yansıtmaktadır (BİUM, 1928). Artışın yalnızca mübadeleden kaynaklandığı sonucuna varılamayacağı gibi tütün üretimindeki yıllık dalgalanmalar da mübadillerin etkisini bağımsız olarak ölçmeye imkân vermemektedir. İskânın sosyal sonuçları arasında konut ve arazi üzerindeki hak ve tahsis taleplerinin yeniden düzenlenmesi önemli bir yer tutmuştur. Mübadillerin bir bölümü, geride bıraktıkları mülklere karşılık tahsis edilen ev ve arazileri yetersiz bulmuştur. Mübadillerin, diğer göçmenlerin ve savaş nedeniyle evsiz kalan yerel halkın aynı taşınmazlara ihtiyaç duyması, dağıtım kararlarının yerel düzeyde tartışılmasına yol açmıştır. Bazı ailelerin mevcut yerleşimlere yerleştirilmesi ve diğerleri için yeni köylerin kurulması, yerleşim düzeninde değişiklikler meydana getirmiştir. İskânın iktisadi ve sosyal sonuçları, yerleştirilen aile sayısının yanında konut ve toprağın paylaşımı, geçim kaynaklarına erişim ve üretim faaliyetlerinin yeniden kurulması açısından değerlendirilmelidir.

3.4. Mübadillerin Uyum Deneyimleri ve Yerel Halkla İlişkileri

Mübadillerin yeni yerleşimlerine ulaşması, gündelik yaşamlarını yeniden kurmaları ve toplumsal çevreye uyum sağlamaları için yeterli olmamıştır. Aile bütünlüğünün korunması, mesleki faaliyetlerin sürdürülmesi ve yerel halkla ilişkilerin geliştirilmesi, uyum sürecinin temel unsurlarını oluşturmuştur. Ayrıldıkları yerlerle bağlarını sürdüren mübadillerin karşılaştığı koşullar, Türkiye ve Yunanistan'da bölgelere göre farklılaşmış; uyumun niteliği ve süresi de yerel koşullara bağlı olarak

değişmiştir. İdarenin belirlediği iskân bölgeleri ile mübadillerin yerleşim tercihleri her zaman örtüşmemiştir. Bazı aileler, akrabalarına yakın olmak ve yeni çevrede destek bulmak amacıyla kendilerine ayrılan yerlerden başka bölgelere yönelmiştir. Yunanistan'a gelen Rumlar arasında da hemşehrileriyle aynı yerleşimlerde yaşama eğilimi görülmüştür. Hemşehrilik bağları, karşılıklı yardımlaşmayı ve iş bulmayı kolaylaştırmıştır (Anagnostopulu, 2003). Ailelerin yerleşim tercihleri, fiilî iskân dağılımının başlangıçtaki planlardan farklılaşmasına yol açmıştır.

Türkiye'de mübadiller ile yerel halk arasındaki ilişkiler, iskân koşullarına göre şekillenmiştir. Konut ve arazi üzerindeki talepler bazı yerleşimlerde anlaşmazlıklara neden olurken döneme ilişkin tanıklıklar, yoksulluk ve barınma güçlüğü yaşayan ailelere yardım edildiğini de göstermektedir. Yerel ilişkilerde çatışma ve dayanışma bir arada görülmüştür. Mevcut köylere yerleştirilen mübadiller, yerel halkla ortak yaşam alanlarını paylaşmış; yeni köylere yerleşen aileler ise farklı bir toplumsal çevre oluşturmuştur. Ortak yerleşimlerde tarım araçları, üretim yöntemleri ve gündelik alışkanlıklar bakımından karşılıklı etkileşim gelişmiştir. Mübadillerin mesleki deneyimleri ve çevreleriyle kurdukları ilişkiler, yeni yaşamlarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Yunanistan'a yerleşen Rum mübadiller, ayrıldıkları yerlerin dillerini, yemeklerini ve gündelik alışkanlıklarını yeni yerleşimlerine taşımıştır. Bazı ailelerin aynı mahallelerde toplanması ve yerleşimlerine Anadolu şehirlerini hatırlatan adlar vermesi, önceki yaşamlarıyla bağlarını koruduklarını göstermektedir (Anagnostopulu, 2003). Ortak geçmişe dayanan ilişkiler, hemşehriler arasındaki yardımlaşmayı desteklemiştir. Kültürel alışkanlıkların sürdürülmesi, yeni çevrede toplumsal ilişkilerin geliştirilmesiyle birlikte devam etmiştir.

Anadolu'nun bazı bölgelerinden gelen Ortodoks mübadillerin ana dilinin Türkçe olması, Yunanistan'daki uyum deneyimlerinde önemli bir yer tutmuştur. Türkçe konuşmaları ve yerel halktan farklı görülen alışkanlıkları, kimi zaman dışlanmalarına neden olmuş; konut ve arazi üzerindeki rekabet de ilişkileri güçleştirmiştir. Yönetimin Yunanca öğretimine yönelik uygulamaları, dilin toplumsal yaşama katılımdaki önemini ortaya koymaktadır (Marantzidis, 2005). Konuşulan dil, dinî aidiyet ve etnik kimlik arasındaki ayrımın korunması, mübadillerin deneyimlerinin değerlendirilmesi açısından gereklidir. Türkçe konuşan Ortodoksların tanıklıkları, aile içinde sürdürülen dil ile kamusal yaşamın beklentileri arasındaki farklılıklara işaret etmektedir. Mübadillerin uyumu,

idari yerleştirme işlemlerinin ardından devam eden toplumsal bir süreç olmuştur. Aile ve hemşehrilik bağları, yerel halkla ilişkiler, dil ve gündelik alışkanlıklar, yeni yaşamın kurulmasında belirleyici rol oynamıştır. Türkiye ve Yunanistan'daki deneyimler farklılaşmış olsa da mübadiller, ayrıldıkları yerlerle bağlarını koruyarak yeni çevrelerinde toplumsal ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır.

4. MÜBADELE ÖNCESİ VE SONRASINDA NÜFUS YAPISI

Nüfus mübadelesi, Türkiye ve Yunanistan'da göç eden toplulukların yanında ayrıldıkları ve yerleştikleri bölgelerin demografik yapısını da etkilemiştir. Rum ve Müslüman nüfusun bölgelere eşit dağılmaması, mübadelenin yerel sonuçlarını farklılaştırmıştır. Bazı şehir ve kırsal yerleşimlerde yoğun nüfus hareketleri yaşanırken diğer bölgelerde değişim sınırlı kalmıştır. Konut ve arazilerin dağılımı ile mübadillerin geçim faaliyetleri, iskân bölgelerinin seçiminde ve nüfusun bölgesel dağılımında etkili olmuştur. Mübadele öncesindeki nüfus dağılımı, sonraki demografik değişimin değerlendirilmesinde temel bir hareket noktasıdır. Savaşlar ve sözleşme öncesinde başlayan göçler, nüfus yapısını değiştirmiş; sevk ve iskân işlemleri ise izleyen yıllara yayılmıştır. Dönemin verileri, hareketliliğin farklı aşamalarını yansıttığından limanlara ulaşan, başka bölgelere sevk edilen ve kalıcı olarak iskân edilen nüfusa ilişkin rakamlar farklılık göstermektedir. Osmanlı kayıtları, dönem tahminleri ve Cumhuriyet dönemi sayımları arasındaki tarih ve idari sınır farklılıkları da karşılaştırmaları etkilemektedir. Bölümde mübadele öncesindeki nüfus dağılımı, göç ve iskânın ölçeği ile iki ülkedeki bölgesel değişim, verilerin kapsamları gözetilerek incelenmektedir.

4.1. Mübadele Öncesinde İki Ülkenin Nüfus Yapısı

Mübadele öncesindeki nüfus yapısı, zorunlu yer değiştirmenin etkilediği toplulukların ve bölgelerin belirlenmesinde temel bir hareket noktasıdır. Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki savaşlar, toprak kayıpları ve göçler, nüfusun büyüklüğünü ve dağılımını değiştirmiştir. Batı Anadolu'daki tarım ve ticaret imkânları, farklı toplulukların kent ve kıyı yerleşimlerinde yoğunlaşmasına katkı sağlamış; nüfus dağılımı, toprak taleplerine ilişkin siyasi tartışmalarda da önem kazanmıştır. Dönemin verileri, Osmanlı istatistiklerine, vilayet salnamelerine, Patrikhane kayıtlarına ve araştırmacı tahminlerine dayanmaktadır. Kaynaklar

arasındaki farklılıklar, kayıt tarihleri, idari sınırlar ve nüfus kategorileriyle ilişkilidir. Osmanlı istatistiklerinde toplam nüfus, 1906 yılında yaklaşık 20,9 milyon, 1914 yılında 18,5 milyon olarak gösterilmiştir (Behar, 1996). Devlet sınırlarının değişmesi ve kayıt alanının daralması nedeniyle aradaki farkın doğrudan nüfus kaybı olarak değerlendirilmesi mümkün değildir.

Yunanistan'da mübadeleye tabi Müslüman nüfusun yoğunlaştığı başlıca bölge Makedonya olmuştur. 1911 Osmanlı verileri, Selanik ve Manastır vilayetlerinde Müslümanların, Yanya'da Rumların en büyük nüfus grupları arasında yer aldığını göstermektedir. Nüfus oranları sancak ve kazalara göre değişmiştir. Erken kayıtların Osmanlı sınırlarına, sonraki kayıtların farklı siyasi ve idari alanlara dayanması, karşılaştırmaları güçleştirmektedir. Selanik şehri ile vilayet toplamları da ayrı coğrafi kapsamları ifade etmektedir. 1913 Selanik şehir sayımında Yahudi, Müslüman, Yunan ve Bulgar nüfus ayrı kaydedilmiş; Balkan Savaşları sonrasındaki göçler, yerel dağılımı değiştirmiştir. Makedonya kayıtlarındaki "Müslüman" kategorisi, Türklerin yanında farklı dil ve toplumsal aidiyetlere sahip toplulukları da kapsamaktadır (Salname-i Vilayet-i Manastır, 1311). Florina, Kayalar ve Edessa gibi kazalarda Müslüman nüfusun payının farklılaşması, bölgesel toplamların yerel kayıtlarla birlikte incelenmesini gerektirmektedir. Anadolu'daki Rum nüfusuna ilişkin tahminler yaklaşık 1,6 milyon ile 2 milyon arasında değişmektedir. Hesaplama yöntemleri ve coğrafi kapsam farklılıkları, rakamların karşılaştırılmasını güçleştirmektedir. Bazı Batı Anadolu tahminlerine adaların dâhil edilmesi ve Soteriadis'in hesaplamalarıyla 1914 Osmanlı kayıtları arasında Aydın, Bursa ve Trabzon'da görülen ayrışmalar, kaynakların kapsadığı alanların belirlenmesini gerekli kılmaktadır.

Rum nüfus, bazı kıyı kent ve kazaları ile Trabzon çevresinde yoğunlaşmıştır. Soteriadis, Aydın vilayetinin 1912 yılındaki Rum nüfusunu yaklaşık 623 bin olarak tahmin etmiş; diğer kaynaklar daha düşük toplamlar vermiştir. Vilayet sınırları ve Menteşe gibi sancakların hesaplamaya katılıp katılmaması, farklılıkların değerlendirilmesinde önem taşımaktadır. Vilayet içinde Rumlar, İzmir ve kıyı kazalarında yoğunlaşmış; 1914 Osmanlı kayıtlarında Urla ve Foça'da Müslüman nüfustan fazla kaydedilmiştir. Manisa'da en büyük gayrimüslim topluluğu oluşturmalarına rağmen toplam nüfusta azınlıkta kalmışlardır. Aydın sancağında Söke ve merkez kazada yoğunlaşırken sancak genelinde Müslümanlar çoğunluğu oluşturmuştur. 1914 Osmanlı kayıtlarında

Denizli'de yaklaşık 3.700, Menteşe'de 20 bin Rum yer almıştır. Manisa'daki Rum nüfusunu sırasıyla yaklaşık 84 bin ve 58 bin, Aydın sancağındakini 55 bin ve 39 bin olarak hesaplamıştır. Hüdavendigâr vilayetinde Rum nüfus Bursa ve Balıkesir çevresinde yoğunlaşmıştır. 1908 vilayet salnamesinde nüfusun yaklaşık %85'i Müslüman, %10'u Rum olarak kaydedilirken Soteriadis'in 1912 yılı için verdiği yaklaşık 278 bin Rum tahmini, diğer araştırmacıların daha düşük hesaplamalarından ayrılmıştır. Kayıtlar, mübadeleye tabi toplulukların belirli bölgelerde yoğunlaştığını ve yerel dağılımlarının farklılaştığını göstermektedir. Verilerin yorumlanmasında tarih, idari sınır ve nüfus kategorileri arasındaki ayrımlar korunmalıdır. Osmanlı salnamelerindeki "Hıristiyan" nüfusun tamamı Rum olmadığı gibi Makedonya kayıtlarındaki "Müslüman" nüfus da yalnızca Türklerden oluşmamaktadır (Salname-i Vilayet-i Manastır, 1311).

4.2. Göç, Sevk ve İskân Sayılarının Değerlendirilmesi

Türk-Yunan nüfus mübadelesinin toplam büyüklüğünün belirlenmesi, kaynakların tarih ve kapsam bakımından farklılaşması nedeniyle güçlük taşımaktadır. Nüfus hareketleri 30 Ocak 1923 tarihli sözleşmeden önce başlamış; resmî sevkler farklı tarihlerde ve güzergâhlarda devam etmiştir. Resmî nakillerle taşınanlar ile kendi imkânlarıyla göç edenler, kayıtların tamamında birlikte yer almamaktadır. Aynı kişinin hareket noktasında, varış limanında ve iskân bölgesinde kaydedilmiş olması da mümkündür. Sayısal verilerin karşılaştırılmasında kayıtların kapsadığı nüfus grubunun ve göçün hangi aşamasını yansıttığının belirlenmesi gerekmektedir. Anadolu'dan Yunanistan'a yönelen göç, Yunan ordusunun çekilmesi sırasında hızlanmıştır. Eylül 1922'de göç edenlerin sayısı yaklaşık 450 bin olarak tahmin edilmiştir (USNA, 868.48/96). Aynı yılın sonuna kadar kıyı limanlarından gerçekleştirilen nakillere ilişkin başka bir kaynakta yaklaşık 263 bin kişi kaydedilmiştir. Göç tahmini ile liman nakil kaydının farklı kapsamları, rakamların toplanmasına veya aralarındaki farkın taşınmamış nüfus olarak yorumlanmasına imkân vermemektedir.

Yunanistan'da Nisan 1923 tarihli kayıtlarda yaklaşık 786 bin göçmen yer alırken 1928 sayımında yaklaşık 1,22 milyon kişi göçmen olarak kaydedilmiştir. Kayıt tarihleri ve kapsanan göçmen grupları arasındaki muhtemel farklılıklar nedeniyle aradaki fark, doğrudan

mübadele sözleşmesi uyarınca gelenlerin sayısını veya dönem içindeki nüfus kayıplarını göstermemektedir. Varış ve kalıcı iskân kayıtları da ayrı değerlendirilmelidir. İlk kafilelerin bir bölümü adalara ulaşmış; konut, su ve geçim imkânlarının yetersizliği nedeniyle daha sonra ana karaya geçmiştir. İlk varış noktaları ile kalıcı yerleşimlerin farklılaşması, nüfusun göçün her aşamasında farklı yerlerde kaydedilmesine yol açmıştır. Yunanistan'dan Türkiye'ye yönelik nüfus hareketlerinde de planlama tahminleri, gerçekleşen nakiller ve kalıcı iskân toplamları farklı göstergeler oluşturmaktadır. Mübadele, İmar ve İskân Vekâletinin yaklaşık 395 bin kişinin geleceğine ilişkin öngörüsü, iskân hazırlıklarına temel oluşturan bir tahmindir. Nakillerin başlamasıyla Selanik, Kavala ve adalardan hareket eden kafileler Türkiye'ye ulaşmıştır. Limanlarda bekleyenlerin koşulları ve gemi imkânları, sevklerin hızını belirlemiş; nakil işlemleri zamana yayılmıştır (BCA, 272.11/16.70.17). Nakil sürecine ilişkin ara toplamlar, kaynaklar arasında farklılık göstermektedir. Bir kaynakta 1923 yılı sonuna kadar yaklaşık 60 bin kişinin Türkiye'ye getirildiği belirtilmiştir. Selanik çıkışlı seferlere ilişkin başka bir kayıtta, Kasım 1923–Ocak 1924 döneminde yaklaşık 27 bin kişinin taşındığı bildirilmiştir. Belirli bir hareket noktası ve kısmen örtüşen bir tarih aralığına ait olan ikinci rakamın ilk toplama eklenmesi, mükerrer hesaplama riski taşımaktadır. Diğer bir kaynakta ise Şubat 1924 başına kadar çeşitli limanlardan taşınanların sayısı yaklaşık 57 bin olarak verilmiştir (*Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*, 15 Şubat 1924). Daha sonraki tarihe ait toplamın 1923 yılı sonu için belirtilen 60 bin kişinin altında kalması, kayıtların kapsamı ve hesaplama yöntemleri açıklığa kavuşturulmadan ardışık bir nakil serisi oluşturulamayacağını göstermektedir.

Türkiye'ye gelen nüfusa ilişkin uzun dönemli toplamlar da farklılaşmaktadır. Bir resmî kayıtta 1923–1924 dönemi için yaklaşık 392 bin kişi, Kızılay kayıtlarına dayanan bir çalışmada ise yaklaşık 210 bin kişi belirtilmiştir. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerinde, 1928 yılına kadar gelenlerin sayısı yaklaşık 464 bin olarak gösterilmiştir. Farklılıkların değerlendirilmesi, kayıtların tarih aralıklarının, kurumsal kapsamlarının ve içerdikleri göçmen gruplarının belirlenmesini gerektirmektedir. Kapsam farklılıkları incelenmeden rakamlar arasındaki ayrışmanın hesaplama hatasına bağlanması veya kesin bir toplamın benimsenmesi uygun değildir. Kalıcı iskânın tespitinde, sevk sonrasında gerçekleşen yer değiştirmeler de önem taşımaktadır. Bazı aileler yakınlarının bulunduğu bölgelere yönelmiş; konut veya işlenebilir arazi yetersizliği görülen yerleşimlerden

başka bölgelere sevk yapılmıştır. Yerel kayıtlarda gönderilen, ulaşan ve kalıcı olarak yerleşen nüfusun farklılaşması, iskân toplamlarının belirlenmesini güçleştirmiştir. Aynı bölgelere mübadele kapsamı dışında kalan göçmenlerin gelmesi de yerel göçmen toplamlarının bütünüyle mübadillere atfedilmesini engellemektedir (BCA, 272.12/51.114.8).

4.3. Mübadele Sonrasında Yunanistan ve Türkiye'de Bölgesel Dağılım

Mübadele sonrasındaki nüfus hareketleri, Türkiye ve Yunanistan'ın bölgesel yerleşim düzenini farklı biçimlerde etkilemiştir. Kullanılabilir konut ve araziler, ulaşım imkânları ve mübadillerin geçim faaliyetleri, iskân bölgelerinin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Bölgesel sonuçların değerlendirilmesinde, göçmen sayıları ile sayımlar arasındaki toplam nüfus değişiminin ayrı göstergeler olduğu dikkate alınmalıdır. Göçmen kayıtları belirli bir topluluğun yerleşimini, sayım sonuçları ise bölgedeki bütün nüfusun net değişimini yansıtmaktadır. Yunanistan'da göçmenlerin kalıcı iskânı Makedonya'da yoğunlaşmıştır. 1928 kayıtlarında yaklaşık 638 bin göçmenin Makedonya'da, 306 bin göçmenin Orta Yunanistan ve Eğriboz'da, 108 bin göçmenin Batı Trakya'da yaşadığı belirtilmiştir. Adalara ulaşan bazı ailelerin daha sonra ana karaya geçmesi, ilk varış noktaları ile kalıcı yerleşim alanlarının farklılaşmasına yol açmıştır. 1928 verileri, ilk göç güzergâhlarından ziyade izleyen yıllarda oluşan bölgesel dağılımı göstermektedir.

1920–1928 sayımları arasında Orta Yunanistan ve Eğriboz'un nüfusu yaklaşık 457 bin, Makedonya'nın nüfusu 334 bin, Batı Trakya'nın nüfusu 94 bin kişi artmıştır. Kiklat Adaları'ndaki artış ise yaklaşık 7 bin kişiyle sınırlı kalmıştır (Svonoros, 1936). Makedonya'da daha fazla göçmen kaydedilmesine rağmen toplam nüfus artışının Orta Yunanistan ve Eğriboz'da daha yüksek olması, göstergelerin kapsamlarının farklılığından kaynaklanmaktadır. Bölgesel nüfus artışları, göçmen iskânının yanında diğer nüfus hareketlerinin etkilerini de içermektedir. Makedonya'nın nüfus bileşimi de önemli ölçüde değişmiştir. Kullanılan kaynakta, 1912 yılında bölge nüfusunun yaklaşık %39'u Müslüman, %43'ü Yunan olarak gösterilmiştir. 1926 yılında Yunan nüfusun payı yaklaşık %89'a yükselirken Müslüman nüfusun payı %1'in altına düşmüştür. Demografik dönüşümün değerlendirilmesinde, mübadelenin yanında Balkan Savaşları ve diğer göç hareketlerinin etkileri de gözetilmelidir. Kayıtların farklı

tarihlere ve nüfus kategorilerine dayanması, değişimin tamamının 1923 sözleşmesine atfedilmesini güçleştirmektedir. Makedonya'daki iskân faaliyetlerinde, ayrılan Müslümanların bıraktığı köyler ve tarım arazileri kullanılmıştır. Taşınmazların boşalmış olması, doğrudan kullanıma elverişli oldukları anlamına gelmemiştir. Konutların durumu, toprağın niteliği ve ailelerin mesleki deneyimleri, yerleştirme kararlarını belirlemiştir. Bölgedeki dönüşüm, nüfus bileşiminin değişmesinin yanında köylerin ve tarım alanlarının yeniden kullanıma açılmasında da kendini göstermiştir.

Yunanistan'ın toplam nüfusu, 1920 yılında yaklaşık 5 milyondan 1928 yılında 6,2 milyona yükselmiştir. İki sayım arasındaki yaklaşık 1,19 milyon kişilik net artış, Türkiye'den gelen mübadillerin toplamını doğrudan yansıtmamaktadır (Svonoros, 1936). İki sayım arasındaki toplam nüfus değişimi, ülkeye gelen ve ülkeden ayrılan nüfusun yanı sıra doğum ve ölümler arasındaki farkı da içerir; karşılaştırmada sayımların kapsadığı coğrafi alanın aynı olup olmadığı da gözetilmelidir. Ulusal toplamlar ile göçmenlerin bölgesel dağılımına ilişkin kayıtların ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir. Türkiye'de mübadillerin iskânında Karadeniz, Marmara, Ege ve İç Anadolu öne çıkmıştır. Drama ve Kavala çevresinden gelen tütüncülerin Samsun'a, adalardan gelen çiftçi ve zeytincilerin Marmara ve Ege kıyılarına yönlendirilmesi, mesleki deneyim ile bölgesel üretim imkânları arasında uyum sağlama amacını yansıtmıştır (BCA, 30.10/123.873.18). Hasarlı konutlar, başka ailelerin kullanımındaki taşınmazlar ve akrabalarının bulunduğu bölgelere yönelen mübadiller, planlanan dağılımı değiştirmiştir. Sevk edilen nüfus ile kalıcı olarak yerleşen nüfus arasındaki farklılıklar, iskân kayıtlarının yorumlanmasında önem taşımaktadır. 1919 yılına ilişkin tahminlerde Marmara'nın nüfusu yaklaşık 1,7 milyon, Ege'nin nüfusu 2,6 milyon olarak verilirken 1927 sayımına dayanan bölgesel toplamlar sırasıyla yaklaşık 2,6 milyon ve 2,1 milyondur. Karadeniz, İç Anadolu ve Akdeniz için de 1927 toplamları, 1919 tahminlerinden yüksektir (Behar, 1996; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü [BİUM], 1931, C. 5). Ancak tahminlerle sayım sonuçlarının farklı yöntemlere dayanması nedeniyle bu farklar, bölgesel sınırların ve hesaplama esaslarının karşılaştırılabilirliği belirlenmeden kesin nüfus artışı veya azalışı olarak yorumlanmamalıdır.

5. MÜBADELEDEN DOĞAN UYUŞMAZLIKLAR VE DİPLOMATİK ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Nüfus mübadelesine ilişkin sözleşmenin imzalanması, Türkiye ile Yunanistan arasındaki anlaşmazlıkları sona erdirmemiştir. Mübadeleye tabi toplulukları belirleyen hükümlerin bireysel durumlara uygulanması, yeni yorum ayrılıkları doğurmuştur. İstanbul'da yerleşik Rumlar ile Batı Trakya'da yerleşik Müslümanların kapsam dışında tutulması, yerleşiklik statüsünün hangi ölçütlere göre belirleneceğini diplomatik gündemin önemli meselelerinden biri haline getirmiştir. Göç edenlerin bıraktığı taşınmazlar üzerindeki hak talepleri ve mübadeleden muaf toplulukların mülkiyetinin korunması da ikili ilişkileri etkilemiştir. Batı Trakya Türklerinin konutlarına göçmen yerleştirilmesine ilişkin şikâyetler diplomatik görüşmelere yansırken İstanbul Rumlarının statüsüne yönelik farklı yorumlar, Karma Mübadele Komisyonunun çalışmalarında uyuşmazlıklara neden olmuştur (Yılmaz, 1999; *Cumhuriyet*, 3 Ekim 1924). Taraflar, anlaşmazlıkları komisyon çalışmaları ve yeni antlaşmalar yoluyla çözmeye yönelmiştir. 1926 Atina Antlaşması mülkiyet meselelerini düzenlemiş; 10 Haziran 1930 Antlaşması, yerleşiklik statüsüne ilişkin uyuşmazlıkların çözümünde belirleyici rol oynamıştır.

5.1. İstanbul Rumları ve Batı Trakya Türklerinin Yerleşiklik Statüsü

30 Ocak 1923 tarihli mübadele sözleşmesi, İstanbul'da yerleşik Rumlar ile Batı Trakya'da yerleşik Müslümanları zorunlu nüfus değişiminin dışında tutmuştur. Lozan görüşmelerinde Türk heyetinin İstanbul Rumlarının mübadele edilmesine yönelik ilk talebinden vazgeçmesi, istisna hükmünün kabulünü sağlamıştır. Sözleşmede yerleşikliği ifade eden "etabli[2]" kavramının nasıl yorumlanacağı konusunda ortaya çıkan görüş ayrılıkları, kimlerin mübadeleden muaf tutulacağını diplomatik bir uyuşmazlık konusu hâline getirmiştir. Karma Mübadele Komisyonunun Türk üyeleri, 30 Ekim 1918'den önce İstanbul'a gelen kişilerin statüsünün nüfus kayıtları ve Türk hukuku esas alınarak belirlenmesini savunmuştur. Diğer üyeler, sürekli ikamet, mülk edinme ve İstanbul'da yaşamını sürdürme gibi fiilî göstergelerin de değerlendirilmesini istemiştir (Yılmaz, 1999; *Cumhuriyet*, 3 Ekim 1924).

[2] "Etabli", sözleşmede "yerleşik" anlamında kullanılan ve mübadeleden muaf tutulacak kişilerin belirlenmesinde esas alınan bir kavramdır.

Yaklaşımlar arasındaki farklılık, kişilerin mübadeleye tabi olup olmadıklarının belirlenmesini güçleştirmiştir. Tartışma, başvurularda kullanılacak kanıtların niteliğinin yanında istisna hükmünün kapsamını da ilgilendirmiştir.

Komisyondaki görüş ayrılığının giderilememesi üzerine *etabli* kavramının yorumu Uluslararası Daimî Adalet Divanına taşınmıştır. Divan, 21 Şubat 1925 tarihli danışma görüşünde yerleşikliği, uzun süreli ikamete dayanan fiilî bir durum olarak değerlendirmiştir. İstanbul Rumlarının mübadeleden muaf tutulabilmesi için 1912 tarihli düzenlemeyle belirlenen İstanbul vilayeti sınırları içinde ikamet etmeleri, 30 Ekim 1918'den önce İstanbul'a gelmiş olmaları ve anılan tarihten önce uzun süreli oturma niyeti taşımaları gerektiğini belirtmiştir. Danışma görüşü, yerleşikliğin genel ölçütlerini açıklığa kavuşturmuş; kişilerin koşulları taşıyıp taşımadığının belirlenmesi ise bireysel incelemelere bağlı kalmıştır. Sözleşmenin diğer istisna grubunu Batı Trakya'da yerleşik Müslümanlar oluşturmuştur (BCA, Toprak İskân Müdürlüğü, 272.12/47.87.4). İstanbul Rumlarının statüsüne ilişkin anlaşmazlıklar sürerken Batı Trakya Türklerinin konut ve mülkiyet sorunları, iki topluluğun haklarının karşılıklı olarak diplomatik gündemde ele alınmasına yol açmıştır. Konutlara göçmen yerleştirilmesi ve taşınmazlara ilişkin şikâyetler, mübadeleden muafiyetin ikamet ve mülkiyet haklarının korunmasıyla birlikte değerlendirilmesini gerektirmiştir. İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türklerinin mübadele dışında tutulması konusunda anlaşmaya varılmış olmasına rağmen yerleşiklik statüsünün belirlenmesi ve mülkiyet haklarının korunması üzerindeki uyuşmazlıklar devam etmiştir (Yılmaz, 1999). Divanın danışma görüşü hukuki yorum için temel oluşturmuş; uygulamadaki anlaşmazlıkların çözümü sonraki diplomatik görüşmelere ve antlaşmalara uzanmıştır.

5.2. Mülkiyet Anlaşmazlıkları ve 1926 Atina Antlaşması

Nüfus mübadelesi, mübadillerin geride bıraktıkları malların yanında mübadeleden muaf tutulan veya hukuki statüsü tartışmalı kişilerin taşınmazlarına ilişkin uyuşmazlıklar da doğurmuştur. Malların sahiplerine iadesi, başka kişilerin kullanımındaki taşınmazların değerlendirilmesi ve elde edilen gelirler üzerindeki hakların belirlenmesi, uygulama sırasında çözüm bekleyen meseleler arasında yer almıştır. Mülkiyet sorunları, iki ülkenin iskân politikalarını etkilemiş ve karşılıklı hak talepleri üzerinden

diplomatik ilişkilere yansımıştır. Türkiye'ye gelen mübadillerin Yunanistan'da bıraktıkları malları belgelendirmeleri ve değerlerini tespit ettirmeleri, kayıt eksiklikleri ve beyanların doğrulanmasındaki güçlükler nedeniyle tartışmalara yol açmıştır. Bazı mübadiller, kendilerine tahsis edilen konut ve arazileri geride bıraktıkları mülklerin karşılığı olarak yetersiz bulmuştur. İki devlet arasındaki mülkiyet uyuşmazlıkları ise iskân sırasında karşılaşılan tahsis sorunlarından daha geniş bir hukuki alanı kapsamıştır. Mübadeleye tabi olmayan kişilerin taşınmazları üzerindeki haklarının korunması, ayrı bir düzenlemeyi gerektirmiştir. Batı Trakya Türklerinin konutlarına göçmen yerleştirilmesine ve mülkiyet haklarının zedelenmesine ilişkin şikâyetler, uyuşmazlığın önemli bir yönünü oluşturmuştur (*Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1924). Türkiye'deki bazı taşınmazların sahiplerine iadesi veya mevcut kullanımlarının sürdürülmesi de karşılıklı görüşmelerde ele alınmıştır. Mübadeleden muafiyet, taşınmazların sahiplerinin kullanımında kalmasını fiilen güvence altına alamamış; yerleşiklik tartışmaları, mülklerin tasarrufu ve iadesiyle bağlantılı olarak sürmüştür.

Diplomatik görüşmeler sonucunda 1 Aralık 1926 tarihinde Atina Antlaşması imzalanmıştır (*Akşam*, 3 Aralık 1926; *Cumhuriyet*, 1 Aralık 1926). Antlaşmada, sahiplerine iade edilecek taşınmazlar ile mevcut kullanımları nedeniyle iadesi güçleşen ve ilgili devletçe edinilecek mallar arasında ayrım yapılmıştır. Yunanistan'da mübadele uygulanan bölgelerde, antlaşmada tanımlanan kişilere ait olup göçmenlerin veya köylülerin yerleşmesi nedeniyle iade edilemeyen taşınmazların Yunan hükümetince edinilmesi öngörülmüştür. Bazı kent taşınmazları, ormanlar ve yazlık otlakların ise kural olarak sahiplerine iadesi benimsenmiştir. Türkiye'deki belirli taşınmazların devletçe edinilmesi, karşılıklı değer hesabına bağlı olarak düzenlenmiştir. Devletlerce edinilecek malların değerinin belirlenmesi ve karşılıklı alacakların hesaplanması için ortak esaslar kabul edilmiştir. İlgili kişilere değerleme işlemlerine doğrudan veya temsilcileri aracılığıyla katılma hakkı tanınmıştır. Taşınmazların türlerine göre değerlendirilmesi; kent ve kır mallarında piyasa değerinin, karşılaştırılabilir satışların ve kira bilgilerinin dikkate alınması öngörülmüştür. Değerleme heyetlerinin Türk ve Yunan uzmanlardan oluşması ve üçüncü bir devlet vatandaşının başkanlığında çalışması öngörülmüştür.

İadesi kararlaştırılan mallar üzerindeki yüklerin kaldırılması, istisnai tedbirlerin sona erdirilmesi ve taşınmazlardan elde edilen gelirlerin

hesaplamaya katılması da antlaşmada düzenlenmiştir. Mülkiyet uyuşmazlıkları, aidiyetin yanında fiilî kullanım, değerleme ve gelir talepleri yönünden ele alınmıştır (*Düstûr*, t.y. , 3. tertip, C. VIII). Kabul edilen esaslar, taşınmazların derhal iadesini veya bütün hak taleplerinin sonuçlandırılmasını sağlayamamış; uygulamadaki anlaşmazlıklar diplomatik görüşmelerde gündemde kalmıştır. 1926 Atina Antlaşması, iade, devletçe edinme, değerleme ve mahsup işlemlerini ortak kurallara bağlayarak mülkiyet uyuşmazlıklarına çözüm getirmeyi amaçlamıştır. Antlaşmanın bütün anlaşmazlıkları gidererememesi, 1930 yılında yeni bir uzlaşmaya ihtiyaç duyulmasının nedenlerinden birini oluşturmuştur (*Cumhuriyet*, 1 Aralık 1926; *Düstûr*, t.y. , 3. tertip, C. VIII).

5.3. 10 Haziran 1930 Ankara Antlaşması ve Mübadele Uyuşmazlıklarının Çözümü

1926 Atina Antlaşması, mülkiyet uyuşmazlıklarının çözümü için iade, değerleme ve karşılıklı hesaplaşma esasları getirmiş; mübadele hükümlerinin uygulanmasından doğan sorunları bütünüyle gidererememiştir. İstanbul Rumları ile Batı Trakya Müslümanlarının yerleşiklik statüsü, mübadeleden muaf kişilerin taşınmazları ve malların fiilî kullanımına ilişkin talepler, diplomatik görüşmelerin gündeminde kalmıştır (*Cumhuriyet*, 1 Aralık 1926; *Düstûr*, t.y. , 3. tertip, C. VIII). Yerleşiklik ve mülkiyet meselelerinin birlikte çözümlenmesi ihtiyacı, tarafları yeni bir uzlaşmaya yöneltmiştir. 10 Haziran 1930 tarihinde Ankara'da imzalanan antlaşma, yerleşiklik konusundaki yorum ayrılıklarını gidermeye yönelik karşılıklı kabuller içermiştir. Türkiye, mübadeleden muaf tutulan İstanbul bölgesinde antlaşma tarihinde bulunan Türk vatandaşı Rum Ortodoksları, geliş tarihleri ve doğum yerlerinden bağımsız olarak *etabli* saymayı kabul etmiştir. Yunanistan, Batı Trakya'daki istisna bölgesinde bulunan Yunan vatandaşı Müslümanlar için aynı ilkeyi benimsemiştir. Antlaşmada tanımlanan kişiler açısından geliş tarihi ve doğum yeri, yerleşiklik statüsünün belirlenmesinde esas alınan ölçütler olmaktan çıkarılmıştır.

Yetkili makamların verdiği pasaportlarla İstanbul veya Batı Trakya'dan ayrılan gayri mübadillerin yerleşik statüsü de tanınmış; belirli aile üyelerinin yakınlarının yanına dönmesine ilişkin hükümler kabul edilmiştir. Geri dönüş hakkı, antlaşmada belirtilen koşullara bağlanmış; yerleşiklik belgelerinin düzenlenmesi Karma Mübadele Komisyonunun

tarafsız üyelerine bırakılmıştır. Yerleşik kabul edilen kişilerin evlenme, taşınmaz edinme ve satma ile serbestçe dolaşma haklarını güçleştiren kısıtlamaların, belgelerin dağıtılması beklenmeden kaldırılması kararlaştırılmıştır. İstanbul'daki yerleşik Rumların ve Batı Trakya'daki yerleşik Müslümanların istisna bölgelerinde bulunan malları üzerindeki mülkiyet hakları karşılıklı olarak korunmuştur. El koyma ve benzeri tedbirlerin kaldırılması öngörülmüş; belirli istisnai taşınmazların devlet mülkiyetine geçmesine ilişkin hükümler de kabul edilmiştir. Mülkiyet düzenlemesi, bütün taşınmazların sahiplerine iadesi yerine farklı mal grupları için ayrı hukuki esaslar getirmiştir.

Mübadillerin geride bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malların hukuki durumu da antlaşmayla düzenlenmiştir. Yunanistan'da mübadil Müslümanların bıraktıkları malların tam mülkiyetinin Yunan hükümetine, Türkiye'de mübadil Rumların bıraktıkları malların tam mülkiyetinin ise Türk hükümetine geçmesi öngörülmüştür. Banka mevduatına yönelik kısıtlamaların kaldırılması, malların tasfiyesine ilişkin bazı meselelerde Karma Komisyonun tarafsız üyelerinin görüşünün alınması ve karşılıklı gelir talepleri ile belirli tazminat konularının düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. 1930 Antlaşması, yerleşiklik statüsü ve mülkiyet meselelerinde uzlaşma sağlayarak iki devlet arasındaki taleplerin tasfiyesine yönelik hukuki esaslar oluşturmuştur. Bireysel kayıpların giderilmesi ve kararların uygulanması ise ayrı işlemler gerektirmiştir. Antlaşma, 1923 sözleşmesi ile 1926 Atina Antlaşması'nın uygulanmasından doğan diplomatik uyuşmazlıkların çözümünde belirleyici olmuş; mübadelenin toplumsal sonuçları daha uzun süre devam etmiştir.

SONUÇ

Türk-Yunan nüfus mübadelesi, Balkanlar'daki uluslaşma süreçleri, savaşlar ve göç hareketlerinin etkisiyle şekillenmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki toprak kayıpları ve nüfus hareketleri, bölgenin demografik yapısını değiştirmiş ve nüfusun devlet sınırları içinde yeniden düzenlenmesi düşüncesini gündeme taşımıştır. Uygulanamayan 1914 girişimi ile Batı Anadolu'daki savaşın ardından 1922 yılında yoğunlaşan göçler, Lozan'da kabul edilen zorunlu mübadele kararının tarihsel zeminini oluşturmuştur. 30 Ocak 1923 tarihli sözleşme, nüfus

değişiminin hukuki esaslarını belirlemiş; uygulamanın sonuçları, devletlerin idari ve mali imkânları ile yerel koşullara bağlı olarak gelişmiştir. Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluş dönemine rastlayan mübadele, savaşta zarar gören yerleşimlerin onarılması ve üretimin yeniden canlandırılması çabalarıyla birlikte yürütülmüştür. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve yerel komisyonlar, nakil ve iskân hizmetlerinde önemli görevler üstlenmiştir. Konut yetersizliği, taşınmaz kayıtlarındaki eksiklikler ve mülkler üzerindeki farklı talepler ise yerleştirme planlarının uygulanmasını güçleştirmiştir.

İskân politikalarında mübadillerin mesleki deneyimleri ile yerleşim bölgelerinin üretim imkânları arasında uyum sağlanması amaçlanmıştır. Kullanılabilir konut ve arazilerin dağılımı, ulaşım koşulları ve ailelerin tercihleri, hedefin her bölgede gerçekleştirilmesini engellemiştir. Konut ve arazi tahsisine eşlik eden tohumluk ve tarım aracı yardımları, ailelerin geçim kaynaklarına kavuşmasını desteklemiştir. İskânın başarısı, sevk edilen nüfusun büyüklüğünün yanında barınma ihtiyaçlarının karşılanmasına ve üretime katılımın sağlanmasına bağlı olmuştur. Mübadillerin yerleşim tercihleri ve toplumsal ilişkileri, idari planların ötesinde gelişmiştir. Akrabalık ve hemşehrilik bağları, bazı ailelerin ilk iskân yerlerinden ayrılmasına yol açarken yardımlaşmayı ve geçim imkânlarına erişimi kolaylaştırmıştır. Yerel halkla ilişkilerde konut ve arazi taleplerinden kaynaklanan anlaşmazlıkların yanında dayanışma da görülmüştür. Türkiye ve Yunanistan'daki mübadiller, ayrıldıkları yerlerin dillerini, alışkanlıklarını ve hatıralarını koruyarak yeni çevrelerinde yaşamlarını yeniden kurmaya çalışmıştır. Toplumsal uyum, idari yerleştirme işlemlerinin tamamlanmasının ardından da devam etmiştir.

Mübadelenin demografik etkileri, her iki ülkede belirli bölgelerde yoğunlaşmıştır. Yunanistan'da Makedonya'nın nüfus bileşimi ve yerleşim düzeni değişmiş; Türkiye'de mübadiller, konut, arazi ve üretim imkânları doğrultusunda farklı bölgelere yerleştirilmiştir. Sözleşme öncesindeki göçler, resmî nakiller ve kalıcı iskân kayıtları arasındaki kapsam farklılıkları, kesin nüfus toplamlarının belirlenmesini güçleştirmektedir. Demografik sonuçların değerlendirilmesinde savaşların, diğer göçlerin ve kayıt yöntemlerinin etkilerinin gözetilmesi gerekmektedir. Yerleşiklik ve mülkiyet uyuşmazlıkları, mübadelenin Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk-Yunan ilişkilerinin başlıca meselelerinden biri olarak kalmasına neden olmuştur. İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türklerinin statüsü ve geride bırakılan mallar üzerindeki hak talepleri, Karma Mübadele Komisyonunun

çalışmalarında ve diplomatik görüşmelerde ele alınmıştır. 1926 Atina Antlaşması, mülkiyet sorunlarını iade, değerleme ve karşılıklı hesaplaşma esaslarıyla düzenlemeyi amaçlamış; 1930 Antlaşması, yerleşiklik ve mülkiyet meselelerinde daha kapsamlı bir uzlaşma sağlamıştır. Mübadele, Cumhuriyet yönetiminin savaş sonrasında karşı karşıya kaldığı yeniden imar, iskân ve üretimi canlandırma meselelerini Türk-Yunan ilişkileriyle doğrudan bağlantılı hâle getirmiştir. Mübadillerin yerleştirilmesi için konut ve araziye duyulan ihtiyaç, geride bırakılan malların tasfiyesi ve mübadeleden muaf toplulukların mülkiyet haklarıyla birlikte ele alınmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle mübadeleden doğan sorunların çözümü, Türkiye'deki idari düzenlemelerin yanında Yunanistan'la yürütülen müzakerelere de bağlı olmuştur. 1930'da sağlanan uzlaşma, devletler arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde belirleyici bir aşama oluşturmuş; mübadillerin geçim kaynaklarını ve toplumsal ilişkilerini yeniden kurmaları ise daha uzun bir zamana yayılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv kaynakları

Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi [ATASE]. (t.y.).
Cumhuriyet Arşivi [BCA]. (t.y.).
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi [TİTE]. (t.y.).
USNA. (t.y.).

Gazeteler

Akşam. (1923, 1924, 1926).
Cumhuriyet. (1923, 1924, 1926).
Hâkimiyet-i Milliye. (1923, 1924).
İstiklal Harbi gazetesi. (1919, 16 Mayıs).
Tanin. (1922, 1923).
Vakit. (1923).
Vatan. (1923).

Resmî yayınlar ve diğer süreli yayınlar

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü. (1928-1931).
Düstûr (3. tertip, C. 5). (1948).
Düstûr (3. tertip, C. 5). (1969).
Düstûr (3. tertip, C. 8). (t.y.).
Foreign Office. (2003).
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi. (t.y.).
İskân tarihçesi. (1932).
İstatistik yıllığı (Cilt 1). (1928).
Salnâme-i Vilayet-i Manastır. (1311).
TBMM zabıt ceridesi [TBMMZC]. (t.y., 1961, 1968).
Türk ve Rum nüfuslarının mübadelesine ilişkin sözleşme ve protokol. (1923).
Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası. (1924).

Kitaplar, makaleler ve diğer çalışmalar

Adıvar, H. E. (1970). *Yunan mezalimi*. Atlas Yayınevi.
Adıvar, H. E. (1987). *Türk'ün ateşle imtihanı*. Atlas Yayınevi.
Ağanoğlu, H. Y. (2001). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın makus talihi: Göç*. Kum Saati Yayınları.
Ambelas, D. T. (1943). *Yeni Onbinlerin inişi* (E. Çobanoğlu, Çev.). Matbaa-i Askeriye.
Anadolu'da Yunan zulmü ve vahşeti. (1922).
Anagnostopulu, A. (2003). Tanzimât ve Rum milletinin kurumsal çerçevesi. *19. yüzyıl İstanbul'unda gayrimüslimler* içinde (ss. 1–36). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Balta, A., & Milas, H. (1996). 1923 mübadelesinin tarihsel sorunları: Bir destan ve sözlü tarih. *Tarih ve Toplum, 25*(149), 265–266.
Bayur, Y. H. (1983). *Türk inkılâbı tarihi* (Cilt 2–3). Türk Tarih Kurumu.
Behar, C. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin nüfusu (1500–1927)* (Cilt 2). Devlet İstatistik Enstitüsü.
Bıyıklıoğlu, T. (1987). *Trakya'da millî mücadele* (Cilt 1). Türk Tarih Kurumu.
Cebesoy, A. F. (2000). *Millî mücadele hatıraları*. Temel Yayınları.
Cemal Paşa. (1977). *Hatıralar* (B. Cemal, Haz.). Çağdaş Yayınları.
Eren, A. C. (1966). *Türkiye'de göç ve göçmenler meselesi: Tanzimat devri, ilk kurulan göçmen komisyonu, çıkarılan tüzükler*. Nurgök Matbaası.
Erhan, Ç. (1999). *American document on Greek occupation of Anatolia*. Publish Centre of Strategy Research.
Geray, C. (1970). Türkiye'de göçmen hareketleri ve göçmenlerin yerleştirilmesi. *Amme İdaresi Dergisi, 3*.
Gökbilgin, M. T. (1959). *Millî mücadele başlarken* (Cilt 1). Türkiye İş Bankası Yayınları.
İnönü, İ. (1998). *İsmet İnönü'nün hatıraları (1923–1938)* (Cilt 2). Cumhuriyet Yayınları.
İpek, N. (2000). *Mübadele ve Samsun*. Türk Tarih Kurumu.
Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı nüfusu: Demografik ve sosyal özellikleri (1830–1914)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Koçak, M. L. (2004). *Alanya'dan Nea Ionia'ya mübadele ile gelen ayrılıklar ve bitmeyen özlem*.
Kölemezli, M. (2002). *Elveda Rumeli*. Ege Üniversitesi Ege Meslek Yüksekokulu Basımevi.
Ladas, S. (1932). *The exchange of minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*. Macmillan Company.
Marantzidis, N. (2005). Yunanistan'da Türkçe konuşan Pontuslular ve uyum sorunları. M. Pekin (Ed.), *Yeniden kurulan yaşamlar: 1923 Türk-Yunan zorunlu nüfus mübadelesi* içinde. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Meram, A. K. (1969). *Belgelerle Türk-İngiliz ilişkileri tarihi*. Kitaş Yayınları.
Orhonlu, C. (1973). Yunan işgalinin meydana getirdiği göç ve Yunanlıların yaptıkları "tehcir"in sonuçları hakkında bazı düşünceler. *Belleten, 37*(148).
Pallis, A. A. (1995). Racial migrations in the Balkans during the years 1912–1924. *The Geographical Journal, 66*(4), 322–324.
Pentzopoulos, D. (1919). *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*. Publication of the Social Sciences Center Athens.

Sarısır, S. (2005). *Yunanistan'ın uyguladığı Türk sürgünleri (1919–1923)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
Smith, M. L. (2002). *Yunan düşü* (H. İnal, Çev.). Ayraç Yayınları.
Soteriadis, G. (1918). *An ethnological map illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*. Edward Stanford.
Sotiriyu, D. (1991). *Benden selam söyle Anadolu'ya* (A. Tokatlı, Çev.).
Söylemezoğlu, G. K. (1939). *Başımıza gelenler 1918–1922*. Kanaat Kitabevi.
Söylemezoğlu, G. K. (1946). *Canlı tarihler*. Türkiye Yayınevi.
Söylemezoğlu, G. K. (1955). *Hariciye hizmetinde 30 sene: 1892–1922*.
Süvari Yüzbaşı Ahmet. (1993). *Türk İstiklal Harbi'nin başında Millî Mücadele* (İ. Aka, V. Günay, & C. Telci, Yay. haz.).
Svonoros, N. J. (1936). *Yunanistan nüfusu ve Yunanistan nüfus sayımları* (M. Galip, Çev.; Yayın No. 64). Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü.
Şahingöz, M. (2002). Millî Mücadele'de protesto ve mitingler. *Türkler* (Cilt 15) içinde. Yeni Türkiye Yayınları.
Tansel, S. (1965). *Atatürk ve Kurtuluş Savaşı*. Ajans-Türk Matbaacılık.
Tansel, S. (1969). *Atatürk ve Kurtuluş Savaşı*. Ajans-Türk Matbaacılık.
Tekeli, İ. (1990). Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze nüfusun zorunlu yer değiştirmesi ve iskân sorunu. *Toplum ve Bilim*.
Trikupis, N. (1339). *General Trikupis'in hatıraları*. Matbaa-i Askeriye.
Turan, Ş. (1999). Geçmişten günümüze Ege adaları sorunu, boyutlar, taraflar. *Türk-Yunan ilişkileri: Üçüncü askerî tarih semineri* içinde.
Türkgeldi, A. (1948). *Mondros ve Mudanya mütarekelerinin tarihi*. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü.
Türkgeldi, A. F. (1987). *Görüp işittiklerim*. Türk Tarih Kurumu.
Umar, B. (1974). *İzmir'de Yunanlıların son günleri*.
Vavouskos, C. A. (1973). *Greek Macedonias struggle for freedom*. Institute for Balkan Studies.
Yalazan. (1994). *Türkiye'de Yunan vahşeti ve soykırım girişimi* (Cilt 1). Genelkurmay Basımevi.
Yalçın, K. (1998). *Emanet çeyiz: Mübadele insanları*. Doğan Yayınları.
Yılmaz, T. (1999, Şubat). Türkiye-Yunanistan arasındaki mübadele sorunu ve Batı Trakya Türklerinin azınlık haklarını koruyan antlaşmalar (Lozan Barış Antlaşması ve sonrası). *Askeri Tarih Bülteni*, (46).

BÖLÜM 6

AZERBAYCAN'IN SOVYETLEŞME SÜRECİNDE MİLLÎ MÜCADELE'NİN GAYRİRESMÎ BİR TEMSİLCİSİ OLARAK HALİL (KUT) PAŞA

Dr. Gürkan Fırat SAYLAN[1]

DOI: 10.5281/zenodo.23649092

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Giresun, Türkiye.
gurkan.firat.saylan@giresun.edu.tr – ORCID: 0000-0001-8335-9948

GİRİŞ

İttihat ve Terakki'nin önde gelen şahsiyetlerinden Enver Paşa'nın amcası olan Halil (Kut) Paşa[2] 1902 yılında Mekteb-i Harbiye'den, üç yıl sonra da Erkân-ı Harbiye'den mezun olarak ordu saflarına katılmıştır. Ordudaki ilk görevi III. Ordu'ya bağlı 4. Avcı Taburu 1. Bölük Komutanlığı olan Halil Paşa bu görevi esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmış, Birinci Dünya Savaşı'nda üstlendiği VI. Ordu Komutanlığının ardından son görevi ise yine aynı savaş sırasında 13 Haziran 1918 günü atandığı Şark Orduları Grup Komutanlığı olmuştur. Ancak bu görevi uzun sürmemiş, Osmanlı Devleti'nin mütareke arayışlarına girip, savaştan çekilmek istemesi nedeniyle, kendisi de İstanbul'daki vaziyeti yakından görmek ve alınacak tedbirleri müzakere etmek üzere 1918 yılının ekim ayında İstanbul'a gelmiştir (Toker & Aslan, 2009; Çifci, 2018; Sorgun, 2010; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 2002; Dinç, 2021). Nitekim Osmanlı Devleti ile İtilâf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmış, yer yer başlayan işgallerle birlikte aynı zamanda mütareke döneminin kendine özgü siyasal atmosferi içerisinde ülkedeki ittihatçılık aleyhtarlığı da her geçen gün artan bir şiddette kendisini göstermeye başlamıştı. Bu aleyhtarlık 13 Kasım 1918'de başkent İstanbul'u işgal eden ve konunun bir diğer tarafını oluşturan İtilâf güçlerinin temsilcilerinde de yoğun olarak görüldü. Kendilerine göre sıra; Osmanlı Devleti'ni savaşa iştirak ettirerek savaşın daha fazla uzamasının ve haliyle daha fazla can ve mal kaybına uğramalarının ayrıca ortaya attıkları asılsız Ermeni katliamlarının sorumluları olarak gördükleri ittihatçıların cezalandırılmasına gelmişti.

Ortaya çıkan bu siyasi atmosfer içerisinde Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti de 14 Aralık 1918'de Divân-ı Harb-i Örfî'nin kurulması kararını almış, kurulan bu sıkıyönetim mahkemesinde seferberlik sırasında

[2] Halil Paşa'nın babası Hafız Kâmil Bey, annesi ise Hasena Hanım'dır. Şevket Süreyya Aydemir'in verdiği bilgilere göre Halil Paşa'nın beşinci kuşaktan dedesi Abdullah Killi Bey Hıristiyan Gagavuzlardan olup sonradan İslamiyet'i kabul etmiştir. Kırım Hanlığı soyundan veya hanlık sarayından bir kadınla evlenen Abdullah Bey'in Kocaağa adında bir oğlu dünyaya gelmiş, babası gibi Killi lakabını alan Kocaağa Bey'in Kahraman Ağa, Kahraman Ağa'nın Killioğlu Hüseyin Ağa, Killioğlu Hüseyin Ağa'nın da Hacı Mustafa Kaptan adlarında çocukları olmuştur. Bu son isim Halil Paşa'nın dedesidir. Halil Paşa dışında Hafız Kâmil Bey'in Melek, Hacı Ahmet Paşa, Fuzuli, Halim ve Şükriye isminde beş çocuğu daha olmuştur ki bu isimlerden Hacı Ahmet Paşa, Enver Paşa'nın babasıdır (Süreyya, 2013). Aile, Kahraman Ağa zamanında Kırım'dan ayrılıp Anadolu'ya gelerek Kastamonu'nun Abana Limanı yakınındaki Perşembepazarı Köyü'ne, Hacı Mustafa Kaptan zamanında ise İstanbul'a yerleşmiştir (Dinç, 2021).

uygulanan geçici sevk ve iskân uygulamasından istifade ederek, ihtilal gayesiyle işlenen haksızlıklarda ve tecavüze ait suçlarda dahli olanların layık oldukları kanuni cezaya çarptırılacakları vurgulanmıştı (Ata, 2005). Kararın ardından ittihatçıların tutuklanmalarına başlanmış, 20 Şubat 1919 tarihli irade-i seniyye ile hakkında tutuklama emri çıkarılanlardan biri de Halil Paşa olmuştu (BOA, İ. DUİT: 175/112). Bundan sonraki süreçte Halil Paşa tutuklanmamak için kaçak bir hayat sürmeye başlayarak İstanbul'da çeşitli yerlerde saklanmış ancak 2 Nisan 1919 günü son olarak saklandığı Horoz Ali Paşa Köşkü'nde İngiliz güçlerince tutuklanarak Kadıköy İnzibat Kumandanlığındaki bir haftalık sorgusunun ardından Bekirağa Bölüğü'ne sevk edilmiştir (Alemdar 3 Nisan 1919; Sabah 3 Nisan 1919; Sorgun, 2010; Semiz & Akdağ, 2011).

1. HALİL PAŞA'NIN AZERBAYCAN'A GİDİŞİ VE ÜLKEDE KARŞILAŞTIĞI SİYASİ DURUM

Halil Paşa'nın Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluluk günleri uzun sürmemiştir. Kendisi Millî Mücadele'nin ilk teşkilatı olan Karakol Cemiyeti vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'dan Anadolu'ya geçmesi yönünde bir emir alınca, hapishaneden firar etmeye karar vermiş, yine aynı cemiyetin yardımları sayesinde 7 Ağustos 1919 Perşembe gününü 8 Ağustos'a bağlayan gece bu firar hadisesi gerçekleşmiştir. Halil Paşa hapishaneden birlikte firar ettiği İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nden Küçük Talat (Muşkara) Bey ile birlikte İstanbul Çamlıca, Tavşancıl, Karamürsel, Yenişehir, Bilecik ve Eskişehir üzerinden 11 Eylül 1919 günü Ankara'ya ulaşmış, ardından yine eylül ayı içerisinde Sivas'a gelmişti.[3] Halil Paşa Sivas'ta yaklaşık on gün kadar kalmış, burada Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa ile gerçekleştirdiği görüşmelerin ardından kendisinin Millî Mücadele'ye askeri ve ekonomik yardım sağlaması amacıyla Azerbaycan ile Rusya'ya gitmesine karar verilmiştir (Cebesoy, 1982; Kinross, 1990; Kansu, 2009; Bıyıklıoğlu, 2000).[4]

Esasında bu amaçla Anadolu'dan Azerbaycan'a gönderilen ilk kişi Halil Paşa değildi. Yine bugünlerde İstanbul'daki Karakol Cemiyeti tarafından Baha Sait Bey Bolşeviklerle temas sağlamak üzere Bakü'ye

[3] Halil Paşa'nın Bekirağa Bölüğü'nden firarının ve Sivas'a uzanan yolculuğunun detayları için Bkz. (Sorgun, 2010; Semiz & Akdağ 2011; Dinç, 2021; Çolak, Basım Tarihi Yok; Çifci, 2018; Saylan, 2025).

[4] Azerbaycan 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti adıyla bağımsızlığını ilan etmişti (Mehmetzade, 1991; Baykara, 1975).

gönderilmişti (Aslan, 1997; Aslan, 2004; Aslan, 2002). Ayrıca toplanacak olan kongre dolayısıyla o sıralarda Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal Paşa ile Hüseyin Rauf (Orbay) Bey'in, XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa ile yaptıkları görüşmeler neticesinde Bolşeviklerle kurulacak temasın kendisi vasıtasıyla yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Bu amaçla Kâzım Karabekir Paşa da Ömer Lütfi adında bir doktoru Bakü'ye ve o sıralarda Erzurum'da yine doktor olarak görev yapan Fuat Sabit Bey'i de Moskova'ya (Fuat Sabit Bey önce Bakü'ye gidecektir) göndermiştir (Karabekir, 2014; Gürün, 1991; Kandemir, 1966; Erdem, 2009). Benzeri bir görevle Küçük Talat Bey ile birlikte Sivas'tan ayrılan Halil Paşa da Erzurum'a uğrayarak Kâzım Karabekir Paşa ile görüşmüş ve kendisi tarafından Demir Ali Bey müstear adıyla 23 Eylül 1919'da Nahçıvan'a doğru yola çıkarılmıştır (Karabekir, 2014; Karabekir, 2023).

O sıralarda Nahçıvan her ne kadar 1919 yılının mayıs ayının ikinci haftası Ermenilerce işgal edilmişse de bölgedeki Türk milislerinin 20 Temmuz 1919'da başlattıkları harekât sonucunda bir hafta içerisinde Ermenilerden kurtarılmıştı (Atnur, 2001). Halil Paşa bölgeye geldikten sonra bahsedilen askerî harekâtı yürüten Nahçıvan Havalisi Kumandanı Piyade Yüzbaşı Halil Bey'in evinde bir ay kadar misafir olmuş ve bu süre zarfında Türk Milis Teşkilatı'nın talimleriyle ilgilenmiştir (Sorgun, 2010).[5] Ancak aynı yılın Kasım ayında Nahçıvan hudutlarındaki Türk köylerine karşı başlayan Ermeni saldırıları bölgedeki çarpışmaları yeniden alevlendirmiş, Ermeni güçlerine karşı verilen mücadelede bu kez Hacı Mehmet Ali Bey müstear adıyla yer alan Halil Paşa (Karabekir, 2009) aralık ayı içerisinde çarpışmaların durması üzerine Aras Nehri boyunca ilerleyerek Ordubad üzerinden yine Küçük Talat Bey ile birlikte Bakü'ye geçmiştir (Sorgun, 2010; Atnur, 2001; Cebesoy, 1982).

Halil Paşa'nın Azerbaycan'a geldiği bugünlerde ülkenin parlamentosu Müsavat, İttihat, Ahrar gibi partilerden, Tarafsız Demokrat Grubu, Sosyalist, Bağımsız, Rus ve Ermeni olarak adlandırılan fraksiyonlardan ayrıca hepsi birer sandalyeye sahip olmak üzere Yahudi, Alman, Gürcü ve Polonyalı milletvekillerinden oluşuyordu. Müsavat Partisi parlamentoda en çok sandalyeye sahip olmasına karşın hükümeti kurmak adına yeterli sayıda milletvekiline sahip olmadığından o sıralarda Parti mensuplarından Yusufbeyli Nesib Bey başkanlığında 14 Nisan 1919'da kurulmuş olan bir koalisyon hükümeti iş başındaydı

[5] Yüzbaşı Halil Bey Nahçıvan'daki harekâtı idare etmek üzere XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından görevlendirilmiştir (Karabekir, 2014).

(Mehmetzade, 1991; Neciyev, 2010). Ancak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye yardımının sağlanması göreviyle Bakü'ye gelmiş olan Halil Paşa (Karabekir, 2014) gerek Müsavat Partisi'nin gerekse bu partinin çoğunluğu teşkil ettiği Hükümet'in politikalarına sıcak bakmamakta, kendilerini İngilizlere karşı fazlaca iltifatkâr bir tutum içerisinde görmekteydi. Bu kanaatler içerisinde olan Halil Paşa Hükümet'e, Rusların Bakü'deki akaryakıttan yararlanmaya yönelik taleplerinin karşılanmasını tavsiye etmiş, ancak bu tavsiyeleri dikkate almayan Azerbaycan Hükümeti 10 Ocak 1920 tarihinden beri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını "de facto" bile olsa tanıyan Müttefik Devletlerden İngiltere ile olan ilişkilerini daha da geliştirme yoluna gitmişti (Sorgun, 2010).[6]

Yaşanan rahatsızlığın nedeni Azerbaycan Hükümeti'nin İngilizlerden yana takip ettiği bu politikanın Heyet-i Temsiliye'nin yaklaşımlarına tezat bir durum oluşturmasıydı. Zira Millî Mücadele en başta, Türkiye'yi parçalama projesinin baş mimarı olan İngilizlere karşı yürütülecekti ve bu mücadelenin Sovyet yardımına da şiddetle ihtiyacı vardı (Sorgun, 2010).[7] Öyle ki durumun farkında olan İngilizler Bakü petrollerini Anadolu'daki millî hareketin etkisinden uzak tutmak istediklerinden Halil Paşa ile Küçük Talat Bey gibi milliyetçilerin Azerbaycan'daki varlıklarından rahatsızlık duymuşlar, Azerbaycan Hükümeti'nden bu kişilerin tutuklanmalarını veya en azından ülke dışına çıkarılmalarını talep etmişlerdi. Her ne kadar bu talepler Hükümet tarafından reddedilmişse de (Coşkun, 2021; Karabekir, 2014) sonuç olarak ortada bir Azerbaycan-İngiltere yakınlaşması vardı ve bu yakınlaşma Millî Mücadele önderleri tarafından İngilizlerin, Anadolu'nun Rusya ile Azerbaycan arasına çektikleri bir set olarak görülüyordu. Konuyla ilgili

[6] Azerbaycan ile Gürcistan'ın "de facto" olarak bağımsızlıklarının tanınması Paris Barış Konferansı'nda İngiliz Dışişleri Bakanı Lord George Nathaniel Curzon, İtalyan Dışişleri Bakanı Vittorio Scialoja, Amerika Birleşik Devletleri'nin Fransa Büyükelçisi Hugh Campbell Wallace, Fransa'nın İngiltere Büyükelçisi Paul Cambon ve Japonya'nın Fransa Büyükelçisi Matsui Keishiro'nun katıldığı 10 Ocak 1920'deki öğlen toplantısında kararlaştırılmıştır. Bkz. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Volume IX. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv09/d51 (2026, 29 Haziran) (Gökay, 1998). Ermenistan'ın bağımsızlığının tanınmasına ise bu devletin nihai hudutlarını önceden belirlememesi koşuluyla 19 Ocak 1920 tarihli toplantıda karar verilmiştir. Bkz. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Volume IX. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv09/d48 (2026, 29 Haziran).

[7] Sovyet yardımı konusunda Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e yazdığı ilk mektup için Bkz. (Meram, 1969).

olarak Küçük Talat Bey'in gözlemlerine bakılacak olursa Müsavatçı Hükümet'in İngilizlerden yana politika takip etmesinde Anadolu harekâtının maceraperest bir girişim olarak görülmesi ve harekâtın faydalı bir neticeye ulaşacağına dair duyulan güvensizlik de rol oynuyordu (Hâkimiyet-i Millîye 3 Ağustos 1926; Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 1956).

Müsavatçılar Ruslara da güven duymuyor, bu güvensizlik de İngilizlerle yakınlaşmalarında rol oynayan bir diğer faktörü oluşturuyordu. Zira 19. yüzyıl başlarında Çarlık dönemindeki Rus akınlarının ardından başlayan ve bir asrı aşan Rus egemenliği yeni son bulmuş ve Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanının üzerinden henüz iki yıl bile geçmemişti. Rusya'da Sovyet yönetiminin kurulması da bu endişeleri gideremedi. Nitekim 5 Ekim 1917'deki Kızıl Devrim'in ardından Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşevikler, 15 Ocak ve 22 Nisan 1918 tarihlerinde aldıkları kararlarla askeri bir güç de oluşturmaya başlamışlar, Kızıl Ordu adını alan bu birlikler, Bolşeviklik karşıtı Beyaz Rus Ordusu'ndan General Nikolay Nikolayeviç Yudeniç'e karşı Batı Cephesi'nde, General Yevgeni Miller'a karşı Kuzey Cephesi'nde, Amiral Aleksandr Vasiliyeviç Kolçak'a karşı Doğu Cephesi'nde, General Pyotr Wrangel'e karşı Güney Cephesi'nde ve Amiral Anton İvanoviç Denikin komutasındaki birliklere karşı da Güneydoğu Cephesi'nde olmak üzere toplam beş cephede savaşmıştır (Sadıgov, 2020). Güneydoğu Cephesi'ndeki Denikin güçlerinin mağlup edilmesi durumunda Kızıl Ordu'nun hedeflerinden biri de kuvvetle muhtemel Azerbaycan olacaktı. Öyle ki yine Müsavat Partisi'ne mensup olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Başkanı Mehmet Emin Resulzade 1918 yılının aralık ayında parlamentoda yaptığı bir konuşmada Volgograd (eski adıyla Tsaritsyn) ve çevresinin Kızıl Ordu'nun hâkimiyetine girmesinden olsa gerek;

"… Kuzeyden gelen tehlikenin darbesini ilk olarak duyan Kuzey Kafkasyalı kardeşlerimizle daha sıkı bir münasebette bulunmalıyız. Unutmamalıyız ki, sabah yemeğini onlarda yiyen Ruslar, öğle yemeğini bizde yiyebilirler. Bunun için lazım gelen tedbirler alınmalıdır. Ecnebi devletlerle canlı münasebat tesisi Hükümet'in vazifelerinden biri olmalıdır…" demişti (Mehmetzade, 1991).

Azerbaycan Yönetimi bu şekilde bir taraftan Rus tehdidinden dolayı endişe ederken, diğer taraftan İngilizlerin kendilerine besledikleri sempatiden dolayı değil menfaatleri dolayısıyla bu yaklaşımı sergilediklerinin de farkındaydılar. Nitekim Mehmet Emin Resulzade Bey,

hatıralarında İngilizlerin Azerbaycan'a yönelik politikalarının siyasi ve iktisadi çıkarlarından kaynaklandığının, Bakü petrollerinin Kafkasyalı müstakil bir hükümetin elinde bulunmasının İngilizlerin işine geldiğinin altını çizmişti (Resulzade, 1990). Bu arada kendisinin Ruslarla ilgili öngörüleri de gerçekleşmeye başlamış, 1919 yılının Ekim ayına gelindiğinde Güney ve Güneydoğu Cephelerinde gerçekleştirilecek askerî harekât için Sovyet yönetimi yoğun bir hazırlık dönemine girmişti. Yapılan toplantıların ardından 17 Ekim 1919'da alınan bir kararla 12. Kızıl Ordu'nun Güney, 11. Kızıl Ordu ile Volga-Hazar Donanması'nın da Güneydoğu Cephesi'ne nakli kararlaştırılmış, iki gün sonra Güney Cephesi'ndeki harekât başlayarak; 20 Ekim'de Oryol, 24 Ekim günü Voronej, daha sonra Çernigov ve Kursk, 12 Aralık'ta Harkov ve ardından Poltava, 15 Aralık'ta Kiev, Kupyansk, Boguçar ve Pereyaslavl, 24 Aralık'ta Lugansk, 30 Aralık'ta Dnipro (eski adıyla Yekaterinoslav) şehirleri ve Donbass Bölgesi, 7 Ocak 1920'de Taganrog, 10 Ocak'ta Rostov, 17 Mart'ta Krasnodar (eski adıyla Ekaterinodar), 22 Mart'ta Maykop ve 27 Mart'ta Novorossiysk 12. Kızıl Ordu birlikleri tarafından ele geçirilmiştir. Güneydoğu yönünde ise 28 Kasım 1919'da 9., 10. ve 11. Kızıl Ordular topyekûn taarruza geçerek; 30 Haziran 1919'da Beyaz Rus ordularının eline geçen Volgograd'ı 3 Ocak 1920'de geri almışlardır (Sadıgov, 2020).

Kızıl Ordu bu şekilde ilerlerken, Kafkasya'yı Sovyetleştirmek amacıyla aralarında Filipp Makharadze, Anastas Mikoyan ve Mamia Orakhelashvili gibi politikacıların bulunduğu gizli bir Güney Kafkasya Bölge Komitesi kurulmuştu (Aralov, 1985). Bunlardan Mikoyan; komitenin Bakü bürosunun üyesiydi ve Azerbaycan'da Sovyet idaresinin kurulması için ülkedeki Bolşevik taraftarları bu büronun önderliğinde hazırlıklar yapmaya başlayarak, Rusya'dan para ve silah talebinde bulunmuşlardı (Neciyev 2010). Sovyet idareciler bu gelişmeleri fırsat bilerek Azerbaycan üzerinde siyasi baskı da kurmaya başladılar. Öyle ki Sovyet Dışişleri Komiseri Georgiy Vasilyeviç Çiçerin 2 Ocak 1920'de Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski'ye gönderdiği bir notada; Azerbaycan'ı Denikin Ordularına karşı Bolşevik Ordusu'yla birlikte savaşmaya davet etti. Diplomatik iletişimden ziyade Azerbaycan proletaryasına seslenmeyi hedefleyen bu notaya Müttefik Devletlerin Azerbaycan'ı "de facto" olarak tanımalarının da verdiği cesaretle; Han Hoyski tarafından verilen cevapta Azerbaycan Hükümeti'nin ilke olarak Rusya'nın içişlerine müdahale etmek istemediği bildirildi (Swietochowski,

1988; Mahmudov, 2020). Bu cevap Rusya tarafında, Azerbaycan'ın Denikin'e karşı mücadele etmek istemediği şeklinde yorumlandı (Hasanlı, 2013) ve Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi Bürosu'nun gelişmeleri ele aldığı 17-18 Ocak 1920'deki toplantılarda Çiçerin'in raporu ve Sovyet Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Vladimir Ilyic Ulyanov'un (Lenin) da önerisiyle Azerbaycan'ın içişlerine müdahale edilmesi yönünde sert bir politika takip edilmesi kararlaştırıldı. Alınan kararda şu ifadeler yer alıyordu:

> Azerbaycan Hükümeti'nin Denikin'e karşı ortak askerî harekât teklifimizi reddetmesi ve Hazar Denizi'nde bize karşı faaliyet gösteren İngiliz askeri güçlerine hizmet etmesi nedeniyle, Dışişleri Halk Komiserliği'ne Azerbaycan Hükümeti'ne karşı azami ölçüde itidal ve güvensizlik politikası izlemesi talimatı verilmesi. Her ulusun emekçi kitlelerinin kendi kaderini tayin etme hakkını sarsılmaz bir şekilde tanıdığımızı tam bir açıklıkla vurgularken, Dışişleri Halk Komiserliği, Azerbaycan Hükümeti'nin bu davranışını kararlı bir şekilde protesto etmelidir (Mahmudov, 2020).

Nitekim Çiçerin 23 Ocak 1920 günü gönderdiği ikinci bir notada Azerbaycan'ı Denikin'e karşı ortak mücadeleye katılmamakla suçlayarak; askeri ittifak önerisini yinelerken, Han Hoyski de bu kez 1 Şubat'ta verdiği cevapta suçlamalara karşı çıkarak her türlü görüşmeden önce Sovyetlerin Azerbaycan'ın egemenliğini koşulsuz olarak tanıması şartını ileri sürdü (Swietochowski, 1988; Hasanlı, 2013).

Rusların tüm bu askeri ve siyasi baskıları Azerbaycan'ın geleceği hakkında Yusufbeyli Nesib Bey kabinesinin endişelerini daha da artırdı. İlk etapta bir önlem olarak; Sovyetlerle siyasi ilişkilerin kurulmasına taraftar olan Mehmet Hasan Hacinski, kendisinin bir numaralı rakibi olan Han Hoyski'nin de baskısıyla İçişleri Bakanlığı görevinden alınarak Ticaret ve Sanayi Bakanlığına atandı. İçişleri Bakanlığına da Mustafa Bey Vekilov[8] getirildi. Vekilov'un bakanlığı döneminde Azerbaycan'daki Bolşevik taraftarları baskı altına alınmaya çalışılarak; bazılarının hapse gönderilmesi ve Bolşevik yanlısı gazetelerin kapatılması parlamentodaki sosyalist fraksiyonun kabineyi desteklemekten vazgeçmesine, beraberinde de ülkede idari bir çalkantının ortaya çıkmasına sebebiyet verdi. Bu

[8] Tadeusz Swietochowski bu kişinin ismini Rüstembekov olarak vermektedir. Bkz. (Swietochowski, 1988).

nedenle Bolşevik faaliyetler kontrol altına alınamamış, bu eğilimde olan örgütler 11 Şubat 1920 tarihinde gerçekleştirdikleri gizli bir kurultayla Azerbaycan Komünist Partisi'ni kurmuşlardı. Gelişmeler karşısında hükümet, yeni bir kabine oluşturması için Mehmet Hasan Hacinski'yi görevlendirdi. Kendisi Bolşevikler de dâhil olmak üzere sol güçlerin katılımıyla geniş bir koalisyon hükümeti kurmayı düşünmekteydi. Fakat ülkedeki Bolşevikler rejim değişikliği için hazırlıklara başlamış bulunduklarından kendileriyle yürütülen müzakerelerden herhangi bir sonuç çıkmadı (Neciyev, 2010; Swietochowski, 1988; Dadaşov, 2007).

2. KIZIL ORDU'NUN AZERBAYCAN'A İLERLEYİŞİ VE ANKARA'NIN TUTUMU

Sovyet Ordularının yukarıda sıralanan askeri başarılarına Azerbaycan'daki siyasi gelişmeler de eklenince Lenin 17 Mart 1920'de Kafkasya Cephesi Askeri Devrim Komitesi Başkanı Grigoriy Konstantinoviç Ordzhonikidze'ye gönderdiği telgrafla Bakü'nün mutlaka ele geçirilmesi emrini vermiş ve bunun kendileri için çok önemli olduğunu bildirmişti (Hasanlı, 2013; Yılmaz, 2000). Böylece Rusların da asıl hedeflerinin Bakü petrolleri olduğu üstü kapalı da olsa resmî bir ağızdan dile getiriliyordu.[9] Harekâtı 17 Ekim 1919'da alındığını belirttiğimiz karar doğrultusunda Volga-Hazar Donanması ile Mikhail Karlovich Lewandowski[10] komutasındaki 11. Kızıl Ordu gerçekleştirecekti (Hasanlı, 2013). Gelinen noktada Hacinski de yeni bir hükümet kurmanın mantıksız olacağını düşünmeye başladı. Nisan ayı başlarında ülkedeki siyasi kriz iyice derinleşti (Neciyev, 2010).

Yaşanan bir diğer sorun da Ermenilerin Zengezur ve Karabağ'daki Türklere yönelik saldırılarıydı. Bu durumda Azerbaycan Hükümeti her iki bölgeye ve Ermenistan sınırına kırk bin kişilik bir kuvvet sevk etmek zorunda kalmıştı (Niftaliyev, 2014; Ağayev, 2008). Nitekim Şuşa, Hankenti ve Cebrail kazalarında Ermenilerle Azerbaycan Ordusu arasında başlayan ve Ermenilerin püskürtüldüğü muharebeler (Mehmetzade, 1991) sırasında Halil Paşa da Karabağ ahalisinin daveti üzerine 1 Nisan 1920

[9] Rusya'da petrol bulunmuyordu ve Bolşevikler Bakü petrollerine yoğun bir ihtiyaç hissediyorlardı. Konu dönemin Rus basınına da yansımıştı. Öyle ki Dalnyevostochnoye Obozryenie (Uzakdoğu İncelemesi) Gazetesi 1 Ocak 1920 tarihli nüshasında şimdiye kadar akaryakıtın Bolşevik karşıtı bölgelerden temin edildiğini ve birçok sanayi dalının yeniden kurulmak zorunda olunduğunu belirtmekteydi (Soviet Russia 13 March 1920).

[10] Mikhail Karlovich Lewandowski'nin Sovyetler'deki askeri ve siyasi faaliyetleri hakkında Bkz. (Levytsky, 1974).

günü bölgeye gelerek Ermenilere karşı hareket eden kuvvetleri düzenlemiş (Karabekir, 2014; Tevetoğlu, 1967) sonrasında tekrar Bakü'ye dönmüştür.

Ermenilerin bu saldırıları Moskova'nın desteğiyle gerçekleştirilmiş, yapılan taşkınlıklar 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan topraklarına müdahalesini kolaylaştırmayı amaçlayan plan doğrultusunda uygulamaya konulmuştu. Ermenistan Hükümeti, Karabağ İhtilâl Komitesi ve 11. Kızıl Ordu arasında iş birliği yapılarak Azerbaycan birliklerinin Karabağ'a çekilmesi sağlanmış, bu sayede ülkenin kuzey sınırları savunmasız bırakılarak Sovyet birliklerinin Bakü'yü ele geçirmelerinin önü açılmaya çalışılmıştır (Neciyev, 2010). Tüm bu gelişmelerle birlikte 11. Kızıl Ordu da Güneydoğu yönündeki ilerleyişine hız vermiştir. Vladikavkaz, Caharkale (eski adıyla Grozni), Derbend ve Buynaksk'ın (eski adıyla Temirhan Şura) da ele geçirilmesinin ardından General Ordzhonikidze 2 Nisan 1920 günü Lenin'e gönderdiği mektupta; tüm Kuzey Kafkasya, Terek, Kuban ve Dağıstan'ın muhalif askerlerden temizlendiğini haber vermekteydi (Sadıgov 2020). Artık bir sonraki durak Azerbaycan'dı. Öyle ki Han Hoyski'nin Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ın kuzey sınırlarına yakın bölgelerde yoğunlaşmasının sebeplerini Çiçerin'e sorduğu 15 Nisan 1920'deki telgrafına cevap bile verilmedi (Demirli, 2025). Nitekim 18 Nisan 1920 tarihine gelindiğinde 11. Kızıl Ordu Azerbaycan'ın kuzey sınırında toplanmaya başladı. Kafkas Cephesi Devrimci Askeri Konsey Başkanlığı da 21 Nisan günü 11. Kızıl Ordu'ya verdiği emirle 27 Nisan'da Azerbaycan sınırının geçilmesini ve beş gün içinde Bakü-Yalama[11] operasyonunun tamamlanmasını talep etti (Hasanlı, 2013).

Gelişmeler Anadolu'dan da dikkatle takip ediliyordu. Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa 12 Ocak 1920'de XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya ilettiği şifre ile Bolşeviklerin başarılarına dair verilen bilgi için teşekkür edip, durumun Anadolu lehine geliştiğini ifade ediyor, (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 1955; Karabekir, 2014) 5 Şubat 1920'de Kolordu Kumandanlıklarına gönderdiği bir yazıda ise İngilizlerin Türkiye ile Bolşevikler arasına Kafkasya'da bir set çekmeyi planladıklarını fakat bu işi kendi güçleriyle yapamayacaklarından[12]

[11] Günümüzde Azerbaycan'daki Haçmaz (Azerice; Xaçmaz) Rayonu'na (iline) bağlı yerleşim birimi.

[12] Mustafa Kemal Paşa'nın bu görüşünü destekleyen bir gelişme Ermenistan'ın da bağımsızlığının tanındığını belirttiğimiz Paris Barış Konferansı'nın 19 Ocak 1920 tarihli toplantısında ortaya çıkmıştır. Nitekim bu toplantıda İngiltere Savaş Bakanı Winston Churchill, İngiliz Genelkurmay Başkanı Mareşal Henry Hughes Wilson ve Fransız

Azerbaycan ile Ermenistan'ın ve Gürcistan'ın bağımsızlığını bundan dolayı tanıdıklarını ve düşündükleri seddi bu şekilde çekmeye çalıştıklarını ayrıca bu planın gerçekleşmesi halinde Türkiye için mukavemet icabının esasından yıkılacağını, dolayısıyla Azerbaycan'ın Müttefik planlarına karşı kararlarını ve vaziyetini anlamak gerektiğini belirten düşünce ve uyarılarını sıralıyordu (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 1956; Karabekir, 2014). Kâzım Karabekir Paşa da Azerbaycan Hükümeti'ne Bolşeviklerle anlaşmalarını tavsiye ederek; yanlış bir hareketin Azerbaycan'ı perişan bir hale sokacağı uyarısını yapıyor, 12 Mart 1920 günü Halil Paşa'ya gönderdiği bir yazıda Azerbaycan'ın Bolşeviklere karşı muhalif bir tavır almalarındaki vahametin aşikâr olduğunu söylüyor (Karabekir, 2014), 28 Mart'ta Mustafa Kemal Paşa'ya ilettiği şifrede ise kurtarıcı olarak gördüğü Bolşevik Ordusu'nun Derbend, Petrovsk,[13] Vladikavkaz ve Novorossiysk'i işgal etmesiyle birlikte durumun pek müsait bir şekle girdiğini haber veriyordu (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 1958).

Ortaya konulan bu düşünce ve yaklaşımlardan da anlaşılacağı üzere Millî Mücadele Hareketi Azerbaycan Hükümeti'nin yalnızca Bolşeviklerle anlaşma yoluna girmesini istemiştir (Ağayev, 2008). Bu noktada Ankara'nın, Azerbaycan'ın Sovyet işgali altına girmesini istediği şeklinde bir anlam çıkarmak imkân haricidir. Üstelik o sıralarda Ankara'nın bu şekilde hareket etmesini gerektirecek çeşitli gelişmeler de söz konusu olmuştur. Örneğin Müttefik Devletler her ne kadar Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığını "de facto" olarak tanımış iseler de yine Paris Barış Konferansı'nda 16 Ocak 1920 günü saat 16.00'da yaptıkları toplantıda Rus halkı ile müttefik ve tarafsız ülkeler arasında karşılıklılık esasına dayalı mal alışverişine izin vermeye karar vermişlerdir. (Papers Relating to the Foreign Relations of the US, The Paris Peace Conference, 1919, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv09/d47)

Müttefik cephesindeki bu yumuşama Kızıl Ordu'nun ilerleyişini desteklerken, yukarıda da belirtildiği üzere Ermenilerin Zengezur ve Karabağ'daki saldırıları nedeniyle Azerbaycan Hükümeti'nin kırk bin kişilik bir kuvveti bölgeye sevk etmek zorunda kalması kuzey sınırının Rus

Genelkurmay Başkanı Mareşal Ferdinand Foch tarafından Kafkasya'daki Bolşevik yayılmacılığına karşı bölgeye askeri güç gönderilmesi teklif edilmiş ancak bu teklif kabul görmeyerek Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'a mali yardım yapılması ve askeri malzeme ile gıda maddelerinin gönderilmesi karara bağlanmıştır. (Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Volume IX. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv09/d48)

[13] Günümüzde Rusya'ya bağlı Dağıstan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Mahaçkale şehri.

ilerleyişi karşısında savunmasız kalmasına yol açmıştı (Mahmudov, 2020; Ağayev, 2008). Mehmet Emin Resulzade Bey Anadolu'nun içinde bulunduğu durumu ve takip ettiği tutumu hatıralarında şu sözlerle özetlemişti:

> İstanbul'da Misak-ı Millî'yi ilan etmiş olan Meclis-i Mebûsan, Müttefik Devletler Komutanlığı tarafından dağıtılmış, mebuslardan mühim bir kısmı Malta'ya gönderilmişti. Türklüğün şanlı kahramanı Mustafa Kemal Paşa birkaç sadık yâranı ile Erzurum ve Sivas'ın ücra köşelerinde, Anadolu'nun fedakâr elinde millî hareketi hazırlıyordu. Bu hareketi, ortaya çıkışının başlangıcında boğmak maksadıyla her türlü müdafaa silahından tecrit edilmiş Kuva-yı Millîye üzerine haksız olarak Müttefik Devletler tarafından kendisine terk olunan İzmir'e çıkan Yunan ordusu akla gelmez mezalimle Anadolu'nun bağrına doğru tecavüz ediyordu. Beride dahi Ermeniler bütün Doğu Anadolu'yu mülk edinmek üzere Kuva-yı Millîye'nin başı üzerinden Yunanistan'a el uzatıyorlardı. Böyle bir halde suya düşen yılana sarılır mealince Türkiye'nin kurtuluş ve selametine yönelik millî hareketin yöneticileri dünya emperyalistlerine karşı öncü bir isyan açmış vaziyette bulunan Rusya semtine bakıyor, oradan bir imdat ümit ediyorlardı. Rusya ihtilalini idare edenler Türkiye'nin bu teveccühünden ve bu ihtiyacından pek kurnazca istifade edeceklerdi. Bu istifade neticesinde başta Bakü petrolleri olmak üzere Kafkasya tekrar Rusya'ya iade edilecekti…
>
> Türkiye'yi Bolşeviklerle el sıkışmaya mecbur bırakan sebep Lloyd George ve Clemencau Avrupası'nın zaferle kör olan siyasetiydi. Bu siyaset var iken, Türkiye'yi, Büyük Millet Meclisi yöneticilerini Bolşeviklerle anlaştıkları için kimse kınayamaz… Bolşevik Ordusu da Türkiye'ye yardım etmek için biran evvel elini savaş durumundaki Anadolu eline vereceğini vadediyor … (Resulzade, 1990).

3. AZERBAYCAN'IN İŞGAL SÜRECİNDE HALİL PAŞA'NIN FAALİYETLERİ

Ankara'nın mevcut durum nedeniyle Sovyetlere yönelik takip ettiği politikaların üzerine bir de Bolşeviklerin Anadolu'ya yardım propagandaları yayarak Azerbaycan sınırına dayanmaları eklenince

Türkiye'den gelen Halil Paşa ile Baha Sait ve Fuat Sabit gibi kişiler için Ankara ile Bolşevikler arasındaki teması sağlamak üzere Bolşeviklerle iş birliği yapmak artık kaçınılmaz bir hâl almıştı (İleri, 1994). Bunun için aralarında görüşerek Bolşevik siyaseti doğrultusunda birlikte çalışmaya karar veren bu kişiler Azerbaycan komünistlerinin de desteğiyle Bakü'de bir Türk Komünist Fırkası (Partisi) kurmuşlardır (Aslan, 1997; Tevetoğlu, 1967; Karabekir, 2014).[14]

Parti kurulduktan sonra Bolşeviklerle temasa geçilmiş, Bolşevikler tarafından Parti üyelerine Kızıl Ordu'nun Azerbaycan üzerinden Anadolu'nun imdadına koşacağı, Azerbaycan'ın istiklâline müdahale edilmeyeceği, Azerbaycan Ordusu'nun dağıtılmayarak, Azerbaycan halkının kendi geleceğini hiçbir baskı olmaksızın tespit etmek hakkına sahip olacağı konularında söz verilmişti (Aslan, 1997). Ortaya konulan vaatler parti üyelerini etkilemiş, nitekim parti mensubu bazı kişiler; gelen Kızıl Ordu'nun komutanının Necati Bey adında bir Türk olduğu, bu ordunun birlikleri arasında Türk savaş esirlerinden oluşan alaylar bulunduğu, birçok birliğin dahi Volga Boyu Türklerinden ibaret bulunduğu, bu ordunun hayat-memat kavgası içinde bulunan Anadolu'nun yardımına koştuğu, bu kuvvete karşı gösterilecek mukavemetin Türkiye'nin kurtuluşuna engel teşkil edecek bir vaka olabileceği ve bunun da Türklük ve İslamlık açısından bir hıyanet olacağı şeklinde söylemlerde bulunmaya başlamışlardı (Resulzade, 1990).

Parti üyelerine göre 11. Kızıl Ordu'nun Anadolu'nun yardımına koşabilmesi için öncelikli olarak, istifa etmiş olmasına rağmen yeni hükümet kurulamadığından hâlâ daha işbaşında olan Yusufbeyli Nesib Bey Kabinesi'nin yerine Sovyetlerle anlaşabileceğine inandıkları Mehmet Hasan Hacinski başkanlığında bir kabinenin kurulması gerekiyordu. Parti teşkilatının bu hükümet değişikliğinin sağlanması görevini tevdi ettiği Halil Paşa da Mehmet Emin Resulzade, Yusufbeyli Nesib ve Mehmet Hasan Hacinski Beylerin bulundukları bir toplantıda vaktin pek dar olduğunu ve en kısa zamanda Hacinski Hükümeti kurulamazsa bazı uygunsuz hadiselerin meydana gelebileceğini bildirdi. Buna karşın Mehmet Emin Resulzade Bey de Halil Paşa'ya "-Yapmayınız, bizi kendi

[14] Rasih Nuri İleri, Türk Komünist Fırkası'nın kuruluş tarihini 28 Nisan 1920 olarak vermekte ise de Trabzon'daki 3. Tümen Kumandanı Rüştü Bey'in XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 11 Nisan 1920 tarihli yazıda Parti'nin kurulduğu belirtilmektedir. Karşılaştırmak için Bkz. (İleri, 1994; Tevetoğlu, 1967). Tadeusz Swietochowski ise Parti'nin 1920 yılının mart ayı içerisinde kurulduğunu belirtmektedir. Bkz. (Swietochowski, 1988).

halimize bırakınız. Yüz seneden beri esaretlerinde bulunduğumuz Rusları biz daha iyi biliriz. Onlar hile ile gelir sonra bizi ezerler" demişti (Mehmetzade, 1991; Tevetoğlu, 1967; Baykara, 1975).

Parti tarafından Halil Paşa'ya verilen bir diğer görev de Azerbaycan sınırında toplanmış olan 11. Kızıl Ordu'nun komutanlığını üstlenmesi idi. Bunun üzerine Halil Paşa 26 Nisan 1920 günü Dağıstan'a giderek 11. Kızıl Ordu Komutanı Lewandowski ile görüşmüş, ancak Lewandowski kendisine böyle bir emir verilmediğini ve ordusuyla ilerleyeceğini söylemiştir (Mehmetzade, 1991; Baykara, 1975; Swietochowski, 1988).[15]

Görüşmenin ertesi günü (27 Nisan 1920) Güney Kafkasya Bölge Komitesi'nin Bakü bürosunun üyesi olduğunu belirttiğimiz Anastas Mikoyan'ın başkanlığındaki III. Enternasyonal adlı Rus zırhlı treni de Azerbaycan sınırını geçmeye başladı. Ülkeye giriş yapan bu ilk birliğin ardından aynı günün gecesi oldukça donanımlı olan ikinci bir askeri birlik de Yalama İstasyonu üzerinden Bakü'ye doğru hareket etmiş, Rusya'nın Hazar filosu ise silahlarını parlamento binasına yöneltmişti (Neciyev 2010). Rus Ordusu'nun Azerbaycan sınırını ihlal ettiğine dair haberler alınır alınmaz Hükümet'in Savunma Bakanı Samet Bey Mehmandarov,

[15] 1926 yılının haziran ayında Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik suikast girişimi dolayısıyla İstiklâl Mahkemesi tarafından İzmir'de başlatılan davada yargılanan İttihat ve Terakki erkânından bazılarının daha geniş ve kapsamlı bir şekilde siyasi faaliyetlerde bulundukları iddiasıyla Ankara'da ayrıca yargılanmalarına ve bu davanın İzmir'deki esas davadan ayrılmasına karar verilmiştir (Hâkimiyet-i Millîye 3 Ağustos 1926). 2 Ağustos 1926 tarihinde Ankara'da başlayan bu davada yargılananlardan biri de Halil Paşa ile birlikte Bekirağa Bölüğü'nden firar ederek Azerbaycan'a geldiğini belirttiğimiz Küçük Talat Bey idi. Talat Bey mahkeme heyetine yaptığı savunmasının bir yerinde *"… Bayezid'de (günümüzde Ağrı İli'ne bağlı Doğubayazıt İlçesi) bulunan Fırka Kumandanı Cavit Bey'den bir mektup aldım. Yardım istiyordu. Müsavat Hükümeti o kadar aykırı bir hareket takip ediyordu ki… bu vaziyet karşısında Azerbaycan'ın bir şey yapamayacağını görerek Müsavat Fırkası'nın sollarıyla diğer fırkalar başkanlarını topladık. Onlara Anadolu'nun vaziyetini izah ettik. Bu esnada İran'dan bir heyet gelmiş ve Azerbaycan'ı İran'ın kucağına atmak ve iki memleketi birleştirmek için propaganda yapıyordu. Bunda açık bir İngiliz siyaseti vardı. Bu suretle Rusya ile Türkiye arasında bir perde hattı çekilmek isteniyordu. Vaziyeti izah ettik… Azerbaycan Bolşevik Fırkası ile temasa geldik. Bu fırka liderlerinden Mirza Davut, Lenin zat kendileri iktidara geldikleri zaman yardımda bulunacaklarını söyledi. Bunlarla dostane münasebat tesis ettik …"* demektedir. Bkz. (Hâkimiyet-i Millîye 3 Ağustos 1926). Aclan Sayılgan bu ifadelerden yola çıkarak Halil Paşa'nın 11. Kızıl Ordu'nun komutanlığına getirilmesi girişimini; Paşa'nın bu orduyla birlikte Anadolu'ya yürüyeceği ve böylelikle yeğeni Enver Paşa'nın Millî Mücadele'nin başına geçmesini sağlayacağı şeklindeki planın bir parçası olarak değerlendirmektedir. Bkz. (Sayılgan, 1967). Diğer taraftan Halil Paşa TBMM Hükümeti'nin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'ya verdiği bilgilerde; 11. Kızıl Ordu komutanlığına getirilmesi meselesinin Azerbaycanlıların mukavemetini kırmak için çıkarılan bir söylenti olduğunu söylemiştir (Cebesoy, 1982).

Birinci Piyade Tümeni Komutanı Tümgeneral Cevat Bey Şıhlinski'ye bir telgraf göndererek; Bolşeviklerin Yalama İstasyonu'na saldırdıklarını ve ilerleyerek Hudat'ı işgal ettiklerini bildirmiş, Gazah ve Gence'den[16] birer taburun sevk edilmesini istemişti (Mahmudov, 2020). Bu emir üzerine Yalama'ya gelen Azerbaycan birlikleri ile 11. Kızıl Ordu arasında şiddetli çatışmalar yaşanmış, Azerbaycanlı askerler her ne kadar saldırılara karşı koymaya çalışmışlarsa da başarı sağlanamamıştı (Neciyev, 2010). Zaten mevcut askeri güçle Kızıl Ordu'nun ilerleyişini engellemenin pek de olası görünmediği Azerbaycanlı yöneticiler tarafından da görülmüştü. Bu nedenle Gazah ve Gence'deki birlikler çatışma bölgesine sevk edilmiş, Karabağ'daki birlikler yerinde bırakılmıştı. Bu emir aynı zamanda Azerbaycan'ın büyük oranda asker ve malzeme kaybı yaşadığı Karabağ'ın gelişmeler ne yönde olursa olsun elde tutulması kararlılığıyla da ilgiliydi (Mahmudov, 2020).

Diğer taraftan Ruslar, Mikoyan başkanlığında Azerbaycan topraklarına giren öncü Sovyet birlikleri arasına Halil Paşa'yı da katarak kendisinden Azerbaycan halkına, Kızıl Ordu'ya karşı gelinmemesi ve bu ordunun Anadolu'nun yardımına gideceği yönünde bir açıklama yapmasını istemişlerdi. Böylece Kızıl Ordu'nun Millî Mücadele'ye destek için Anadolu'ya gitmek üzere Azerbaycan'dan yalnızca geçeceğine inanan Halil Paşa da Azerbaycan Halkı'nın endişe etmemesi adına şu satırlardan oluşan bir bildiri yayınladı:

> Azerbaycan Ahalisine;
>
> Kızıl Ordu Azerbaycan askeri tarafından mukavemet görmeden Samori, Kaçmar, Çarki İstasyonlarını geçerek ileri yürüyüşüne devam etmektedir. Kan dökülmemiştir.[17] Diğer yerlerde karşı durmak, faydasız kan dökülmesine sebep olur. Esasen Azerbaycan'da Halk Müstakil Cumhuriyeti hükümrân olacaktır. Telaş ve endişeye mahal yoktur. Her tarafta sakin oturmak lazımdır. Müslüman düşmanı olan Müttefikler, Müslümanlarla Sovyet Rusya Kızıl Orduları arasında kan dökülmesini istiyor. İngilizlerin ne kadar Müslüman düşmanı olduklarını, İstanbul'un ve İzmir'in kanlı hadiseleri gösteriyor.

[16] Hudat (Azerice; Xudat) günümüzde Azerbaycan'daki Haçmaz İline bağlı bir kasaba, Gazah Azerbaycan'da aynı addaki ilin idari merkezi, Gence ise Bakü'den sonra Azerbaycan'ın en çok nüfusa sahip ikinci şehridir.

[17] Halil Paşa burada yanılmaktadır. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere Yalama İstasyonu'nun işgali sırasında Sovyet askerleri ile Azerbaycanlı askerler arasında çatışma yaşanmıştır.

Türk Komünist Fırkası adına Halil (Karaman, 2002) (Swietochowski, 1988; Baykara, 1975).

Yapılan bu açıklamanın Azerbaycan halkını etkilediği görülmektedir. Örneğin esaretten Türkiye'ye dönerken Bakü'deki olaylara şahit olan Teğmen Refet Bey, Kâzım Karabekir Paşa'ya verdiği bir raporda; Türkiye'ye büyük bir saygı besleyen Azerbaycan halkının Halil Paşa'yı ülkenin sınırlarına yaklaşan Bolşeviklerden yana bir tavır aldığını gördüklerinde, sınırları Bolşeviklere açtığını belirtirken, (Aslan, 1997) Sovyet Hükümeti ile görüşmek üzere Ankara Hükümeti'nin Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'in başkanlığında 14 Aralık 1920'de Ankara'dan ayrılan heyette yer alan ve ilk olarak Bakü'ye uğrayan (Gürün, 1991) Sinop Milletvekili Doktor Rıza (Nur) Bey de hatıralarında şöyle diyor:

> Azeriler bir şeyden acı acı şikâyet ediyorlar. Bunu söylerken adeta ağlıyorlar. Her kimle görüştümse böyle söyledi: '-Vaktiyle Türk Ordusu geldi. Bize istiklâl verdi. (Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa komutasında 1918'de Azerbaycan'a ulaşan Kafkas İslam Ordusu kastediliyor.) Sonra Halil Paşa Türkiye böyle istiyor, Ruslar geçip Türkiye'ye yardım edeceklerdir. Rusları buraya soktu. Ordumuz vardı. Müdafaa edecektik. Ettirmedi. İşte yeniden Rus boyunduruğuna düştük (Nur, 1967).

Ancak önceden de ifade edildiği üzere Azerbaycan Ordusu'nun önemli bir kısmı o sıralarda Karabağ'da bulunuyordu ve 72.500 kişiden oluşan 11. Kızıl Ordu'nun ilerleyişini durdurabilmek pek de mümkün görünmüyordu (Neciyev, 2010). Ortaya çıkan bu askeri durum yeni siyasi gelişmeleri de beraberinde getirdi. Nitekim tam da bu sıralarda Azerbaycan Komünist Partisi Parlamento'ya başvurarak hükümetin kendilerine devredilmesini istedi. Bunun üzerine Azerbaycan Parlamentosu 27 Mayıs 1920 gecesi gerçekleştirdiği genel kurulun ardından Rus Ordusu'nun Bakü'ye girmeden demiryolu ile Anadolu'nun imdadına gitmesi, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün her türlü saldırıdan ve kayıttan masun bulunması, Azerbaycan Ordusu'nun olduğu gibi bırakılıp dağıtılmaması, Azerbaycan'daki farklı siyasi yaklaşımların serbestliğinin ve hürriyetinin korunması, Azerbaycan Hükümeti üyelerinin, diğer devlet adamlarının ve milletvekillerinin siyasi suçlarla itham edilmemeleri ve serbest bir şekilde toplanacak olan Azerbaycan

Şûraları'nın hükümetin idare şeklini belirlemesi gibi şartlarla Azerbaycan Komünist Partisi ile anlaşmaya vardı (Resulzade, 1990).

Ancak bu beklentilerin hiçbirinin gerçekleşmeyeceği kısa sürede görüldü. Öncelikle tarihler 28 Nisan 1920'yi gösterdiğinde Bakü tam manasıyla işgal altına girmiş, aynı gün Azerbaycan Devrim Komitesi'nin (Azrevkom) kurulduğu ilan edilmişti. Komite kurulur kurulmaz halka yaptığı açıklamada; Kızıl Ordu birliklerini destekleme çağrısı yaparak Müsavat Partisi yetkilileri aleyhinde söylemlerde bulundu. Ayrıca Komite, Sovyet Rusya ile ittifak halinde bulunulması gerektiğini ve Azerbaycan'daki emekçi halka herhangi bir saldırı yapılması halinde Azerbaycan'da kurulan yeni yönetimin bu duruma şiddetli bir biçimde karşılık vereceğini bildirdi. Sovyetlerin ülkede arzu ettikleri idarenin tesisi doğrultusunda yine aynı gün Azrevkom'un toplantısının ardından Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edildi ve Neriman Nerimanov'un başkanlığında Halk Komiserleri Konseyi oluşturuldu (Demirli, 2025).

Yaşanan hayal kırıklıkları bunlarla da sınırlı kalmadı. Ülkeyi işgal eden Ruslar Azerbaycan Ordusu'nu dağıtmışlar, kapsamlı bir tutuklama hareketine girişerek milletvekillerini, aydınları ve gerek Anadolu'dan gelen gerekse Azerbaycanlı Türk subaylarını tutuklamaya başlamışlar, Bakü'deki üst düzey bürokratları sokakları süpürmek, çöpleri temizlemek gibi işlerde zorla istihdam etmişlerdi (Resulzade, 1990). Bu faaliyetleriyle yetinmeyen Ruslar on beş bin Müslüman'ı idam ettirmenin dışında evlerdeki sandalyelere varıncaya kadar ülkedeki birçok eşyayı da gasp ederek Moskova'ya göndermişlerdir (Aslan, 1997). Yaşanan tüm bu gelişmelerle birlikte Azerbaycan'ın en bedbaht günlerini yaşadığını düşünen Halil Paşa da artık burada yapabileceği bir şey kalmadığına inanıyordu. Kendisinin bundan sonraki bir diğer durağı Moskova olacaktır (Sorgun, 2010).

SONUÇ

Mondros Mütarekesi sonrası Türkiye'de başlayan işgal süreci karşısında ülkenin kurtuluşu için ortaya çıkan Millî Mücadele Hareketi'nin askeri, ekonomik ve siyasi açıdan dış bir desteğe şiddetle ihtiyacı vardı. Bu doğrultuda kendilerine uzatılacak bir dostluk elinin arayışı içine giren Millî Mücadele önderleri için en tabii müttefik Sovyet Rusya ile arada soy, dil,

tarih ve kültür birliği bulunan ve 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını elde etmiş olan Azerbaycan görünüyordu. Rusların doğal bir müttefik olarak görülmelerinin başlıca sebepleri ise her iki oluşumun da dışta Batılı Devletlere içte ise monarşi yönetimlerine karşı mücadele veriyor olmaları, Bolşevik İdare'nin de yeni kurulmuş olması dolayısıyla müttefik bir devlete ihtiyaç duyması ve Bolşeviklerin Türkiye'deki kurtuluş mücadelesinin bir köylü-işçi hareketine dönüşeceği yolundaki beklentileri nedeniyle Millî Mücadele'ye sempatiyle yaklaşmaları şeklinde sıralanabilir.

Oluşan bu ortamı derhal değerlendirmek isteyen Millî Mücadele'nin önder kadrosu da her iki ülkenin desteğini sağlamak üzere harekete geçerek temsilcilerini bu ülkelere göndermiş, gönderilen kişiler de öncelikle güzergâhları üzerinde bulunan Azerbaycan'ın desteğini sağlamak üzere faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu temsilcilerden biri de gerek Birinci Dünya Savaşı sırasında bölgede görev yapmış olması gerekse İttihat ve Terakki Fırkası'nın önemli şahsiyetlerinden Enver Paşa ile Azerbaycan'ın Ermeni çetelerinden kurtuluşunu sağlayan Kafkas İslam Ordusu'nun Kumandanı Nuri Paşa'nın amcası olması dolayısıyla Azerbaycan'da şöhretli bir isim olan Halil (Kut) Paşa olmuştur. Doğrudan doğruya Millî Mücadele'nin Lideri Mustafa Kemal Paşa tarafından bölgeye gönderilen Halil Paşa Azerbaycan'ın desteğini sağlamaya çalışırken ülkede siyasi açıdan beklemediği bir durumla da karşılaşmıştır. Zira o sıralarda ağırlıklı olarak Müsavatçılardan kurulmuş olan Azerbaycan Hükümeti, Rusların yeni bir idare kurmuş olmalarına rağmen yeniden Azerbaycan'ı işgal etmelerinden çekinmekte, Anadolu'daki Millî Mücadele'nin akıbetini kestirememekte ve tüm bu faktörler nedeniyle "de facto" da olsa bağımsızlıklarını tanımış olan İngilizlerden yana bir politika takip etmekteydi.

Ancak Sovyetlerin ve Azerbaycan'ın desteğine şiddetle ihtiyaç duyan Millî Mücadele Hareketi aynı zamanda ülkenin kurtuluşu için en başta İngilizlerle mücadele edecekti ve Azerbaycan-İngiltere yakınlaşması Millî Mücadele'nin önder kadrosu tarafından İngilizlerin, Anadolu'nun Sovyet Rusya ile Azerbaycan arasına çektikleri bir set olarak görülmüştü. Dolayısıyla Ankara ile Bakü arasında kurulmaya çalışılan bu ilk ilişkiler tezatlarla dolu, talihsiz bir döneme denk geldi. Nitekim bundan sonraki süreçte Halil Paşa da Azerbaycan Yönetimi'nin, Sovyet Yönetimiyle uzlaşması için çalışmış, bunun için Azerbaycan'da Sovyet yanlısı bir Hükümet kurulması adına faaliyete girişmiş, hatta 11. Kızıl Ordu'nun

Azerbaycan'a yaklaşması üzerine Bolşeviklerle Türkiye arasındaki teması sağlamak üzere ülkedeki diğer temsilcilerle birlikte Türk Komünist Fırkası'nı kurmuştur. Ortaya çıkan bu tezat yapıyı değerlendirmekte gecikmeyen Bolşevikler de Türkiye'den gelen temsilcilere ordularının Azerbaycan'ı işgal için değil, Türkiye'ye yardım amacıyla geldiği yönünde propagandalar yapmışlardır. Bu propagandalara inanan Halil Paşa ile fırkanın diğer temsilcileri de 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a sorunsuzca girmesi için gayret sarf etmişlerdir. Ancak 11. Kızıl Ordu'nun ülkeyi işgalinin ardından Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş, Azerbaycan Ordusu'nu dağıtan Bolşevikler yoğun bir tutuklama hareketine de girişerek Azerbaycan Halkı üzerinde ağır bir baskı kurmuşlardır. Bu gelişmelerle birlikte kısa sürede aldatıldıklarını anlayan Halil Paşa da Azerbaycan'dan ayrılarak Moskova'ya geçmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Gazeteler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) İrade Dosya Usulü İ. DUİT

Alemdar. 3 Nisan 1919.

Hâkimiyet-i Millîye. 3 Ağustos 1926.

Sabah. 3 Nisan 1919.

Soviet Russia. 13 March 1920.

Resmî Yayınlar

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi. Haziran 1955. IV/12. Ankara: Erkân-ı Harbiye Umumiye Basımevi.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi. Mart 1956. V/15. Ankara: Erkân-ı Harbiye Umumiye Basımevi.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi. Mart 1958. VII/26. Ankara: Erkân-ı Harbiye Umumiye Basımevi.

Hatıralar

Aralov, S.İ. (1985). Bir sovyet diplomatının Türkiye anıları. Çev. Hasan Ali Ediz. Birey ve Toplum Yayınları.

Cebesoy, A.F. (1982). Moskova hatıraları. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Çolak, İ. (Basım tarihi yok). Milli Mücadele Esnasında Kuva-yı Seyyâre Kumandanlığına Ait Hâtırâtım. Emre Yayınları.

Kansu, M.M. (2009). Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I. TTK Yayınları.

Karabekir, K. (2009). Günlükler (1906-1948), I. Yapı Kredi Yayınları.

Karabekir, K. (2014). İstiklâl Harbimiz, I-II. Yapı Kredi Yayınları.

Karabekir, K. (2023). Milli Mücadele'de İttihat ve Terakki Erkanı ve Enver Paşa. Haz: Faruk Özerengin. Truva Yayınları.

Karaman, S.S. (2002). Trabzon ve Kars hatıraları 1921-1922 İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa. Arma Yayınları.

Kutü'l-Amâre Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları. (2018). Haz. Erhan Çifci. Timaş Yayınları.

Mehmetzade, M.B. (1991). Milli Azerbaycan Hareketi. Haz: Ahmet Karaca. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.

Nur, R. (1967). Hayat ve hatıratım, III. Altındağ Yayınevi Yayınları.

Resulzade, M.E. (1990). Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti. Haz: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın. Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.

Sorgun, T. (2010). Halil Paşa, İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e bitmeyen savaş. Destek Yayınevi Yayınları.
Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları. (2011). Haz: Yaşar Semiz-Ömer Akdağ. Çizgi Kitabevi Yayınları.

Telif Eserler

Ağayev, M. (2008). Kurtuluş Savaşı yıllarında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri. IQ Kültür-Sanat Yayınları.
Aslan, Y. (1997). Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluşu ve Mustafa Suphi. TTK Yayınları.
Ata, F. (2005). İşgal İstanbul'unda tehcir yargılamaları. TTK Yayınları.
Atnur, İ.E. (2001). Osmanlı yönetiminden Sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918-1921). TTK Yayınları.
Aydemir, Ş.S. (2013). Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, I (1860-1908). Remzi Kitabevi Yayınları.
Baykara, H. (1975). Azerbaycan istiklâl mücadelesi tarihi. Gençlik Basımevi.
Bıyıklıoğlu, T. (2000). Atatürk Anadolu'da. Cumhuriyet Gazetesi Yayınları.
Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918, III/2. (2002). Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
Dadaşov, A. (2007). Demokratiya ve İslam. Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Felsefe ve Siyasi-Hukuk Tetkikleri Enstitüsü Yayınları.
Dinç, M.E. (2021). Kûtü'l Amâre'nin Muzaffer Komutanı Halil Kut Paşa. Kronik Yayınları.
Gökay, B. (1998). Bolşevizm ile emperyalizm arasında Türkiye 1918-1923. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Gürün, K. (1991). Türk-Sovyet ilişkileri (1920-1953). TTK Yayınları.
İleri, R.N. (1994). Atatürk ve komünizm. Sarmal Yayınevi.
Kandemir, F. (1966). Atatürk'ün kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve sonrası. Yakın Tarihimiz Yayınları.
Levytsky, B. (1974). The Stalinist terror in the thirties. Stanford University Hoover Institution Publications.
Lord Kinross. (1990). Atatürk the rebirth of a nation. Weidenfeld and Nicolson Publications.
Mahmudov, Y. (2020). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920), Azerbaycan Halkının tarihinde parlak bir sayfa. Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Yayınları.
Meram, A.K. (1969). Türk-Rus ilişkileri tarihi. Kitapçılık Ticaret Yayınları.

Sadıgov, R. (2020). Kanlı dört yıl, Rus iç savaş tarihi 1917-1920. Atlas Akademik Yayınları.
Sayılgan, A. (1967). Solun 94 yılı 1871-1965, başlangıçtan günümüze Türkiye'de sosyalist-komünist Hareketler. Mars Matbaası.
Swietochowski, T. (1988). Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920. Bağlam Yayınları.
Tevetoğlu, F. (1967). Türkiye'de sosyalist ve komünist faaliyetler (1910-1960).
Toker, H., Aslan, N. (2009). Birinci Dünya Savaşı'na katılan alay ve daha üst kademelerdeki komutanların biyografileri, III. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Lisansüstü Tezler

Erdem, U. (2009). Türk Ocağı kurucularından ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın önemli simalarından Doktor Fuat Sâbit. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Neciyev, E. (2010). Azerbaycan'ın Sovyetler tarafından işgali ve baskı siyaseti (1920-1937). Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Makaleler ve Bildiriler

Aslan, B. (2004). Yeni belgeler ışığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle yaptığı Anlaşma. Atatürk Dergisi, 4(1), 29-63.
Aslan, Y. (2002). Bolşeviklerle ilişki kurmak amacıyla oluşturulan bir siyasî kuruluş: Türk Komünist Fırkası (Bakû-1920). Türk Kültürü İncelemeleri, 6, 31-52.
Coşkun, Y. (2021). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Ocak 1920'de tanınmasından sonra İngiltere'nin Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliğine dair endişeleri. I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu, 691-712.
Demirli, E. (2025). Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin kurulması ve meydana gelen ayaklanmalar (1920). Rusya Araştırmaları (RUSAD), 14, 125-150.
Hasanlı, C. (2013). Nisan 1920 darbesi ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin düşmesi. İrs-Miras, 6, 10-14.
Niftaliyev, İ. (2014). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-20) döneminde Karabağ ve Zengezur'la ilgili mücadele. İrs-Miras 9, 48-57.
Saylan, G.F. (2025). Mütareke döneminde Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin karşılaştığı önemli bir sorun olarak firari Halil

(Kut) Paşa'yı ele geçirme çabaları. Erzurum 1. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 48-80.
Yılmaz, İ. (2000). Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 14, 303-307.

İnternet Adresleri

https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv09/d47
https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv09/d48
https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv09/d51

BÖLÜM 7
SSCB SONRASI TÜRK SOYLULARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİ VE KÜLTÜREL DİPLOMASİ

Ahmet ŞAHİN[1]

DOI: 10.5281/zenodo.23649113

[1] Öğr. Gör., Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Adana, Türkiye.
ahmetsahin@atu.edu.tr – ORCID: 0000-0003-2027-6912

GİRİŞ

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) 1980'li yılların sonunda dağılma sürecine girmesi, bünyesinde bulunan Türk topluluklarında bağımsızlık mücadelesinin başlamasına sebep olmuş; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan 1991 yılı itibarıyla özgürlüklerini elde etmişlerdir. Bu devletlerin yanı sıra Sovyetler Birliği coğrafyasında bağımsızlığını elde edememiş milyonlarca Türk soylu topluluğun varlığı da Türkiye Cumhuriyeti'nin bu bölgelere olan ilgisini artırmış ve bu bağlamda yeni politikalar geliştirmesini sağlamıştır. Bağımsızlıklarını kazandıkları andan itibaren söz konusu beş ülkenin bağımsızlığını ilk tanıyan ülkelerin başında Türkiye Cumhuriyeti gelmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk dünyasına yönelik izlediği dış politikada ortak tarih, kültür ve dil eksenini belirlemesi kamu diplomasisinin bir alt başlığı olan kültürel diplomasinin etkin kullanılmaya başladığını göstermektedir. Yağmurlu (2019), kültür diplomasisini kamu diplomasisinin temel alt başlıklarından ve devletlerin yumuşak güç araçlarından biri olduğunu ve kültürel unsurların devletlerin gücünü artırmak ve birlikte faaliyet yürütme aracı olarak tanımlanabileceğini belirtir. Bununla birlikte Louis Belanger de (1999) kültürel diplomasiyi "kültür, eğitim, bilim ve teknik ortaklıkları içeren dış politika faaliyetleri" şeklinde açıklamaktadır. Bu doğrultuda, bağımsızlıkları sonrası Türk devletlerine, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) aracılığıyla başlatılan Türkiye Türkçesi öğretimi süreci günümüzde Yunus Emre Enstitüsü ve Türkiye Maarif Vakfı Okulları ile devam ettirilmektedir. Her yıl binlerce öğrenci ise Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından uygulanan Türkiye Bursları programı aracılığıyla burslu öğrenci statüsünde Türkiye'de öğrenim görmektedir. Bunun yanında özellikle Kazakistan'da bulunan Hoca Ahmet Yesevi Türk – Kazak Üniversitesi ile Kırgızistan'da bulunan Uluslararası Türk – Kırgız Manas Üniversitesi Türk soylulara Türkiye Türkçesi öğretiminde önemli bir yol kat edilmesini sağlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti, bağımsızlıklarından sonra Türk topluluklarının dil, kültür ve tarih vb. ortaklıkları üzerinden yapılan çalışmaların öncüsü konumunda olmuştur. Bugün TÜRKPA, Türk Konseyi, TÜRKSOY ve Türk Akademisi; Türkiye'nin öncülüğünde temelleri atılmış kuruluşlardır.

1. YÖNTEM

1.1. Araştırmanın Amacı

Türkçenin kültürel diplomasi aracı olarak öğretilmesi konusu üç ana başlık altında toplanmaktadır. Bunlar; Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi, Türk soylulara Türkçe öğretimi ve yurt dışındaki Türk çocuklarına Türkçe öğretimidir. Bu çalışmada, "SSCB'nin parçalanmasının akabinde Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsız Türk devletlerine uyguladığı kültürel diplomasi politikalarında Türk soylulara Türkçe öğretiminin yeri nedir?" sorusuna cevap aranacaktır.

1.2. Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi yöntemi, dokümanları detaylı bir biçimde analiz etmek için kullanılan bir nitel araştırma yöntemidir (Wach, 2013). Nitel araştırmadaki diğer yöntemler gibi bu yöntem de anlam çıkarmak, ilgili konu hakkında bir kanıya varmak, ampirik bilgi geliştirmek için verilerin detaylı biçimde incelenmesini ve analiz edilmesini gerektirmektedir (Corbin & Strauss, 2008). Yukarıdaki tanımlardan da hareketle araştırmaya konu olan Türk soylulara Türkçe öğretiminin bütün bileşenleri detaylarıyla ele alınmıştır.

2. BULGULAR

2.1. Kültürel Diplomasi Kavramı

Diplomasi kelimesinin kökenine bakıldığında, Yunanca diploma veya diploun kelimesine dayanmaktadır ve ikiye katlanmış anlamına gelmektedir (Bahçacı, 2019). Arı da (1999) diplomasiyi, devletler arasındaki, karşılıklı çıkarın gözetildiği insancıl anlayışla yönetilen ilişki olarak belirtilmektedir. Karaağaç (2019), diplomasiyi diplomatların ticaret, savaş, demokrasi, medya, insan hakları, silahsızlanma, terörizm, çevre, siyasi anlaşmalar, uluslararası hukuk, barış ve ekonomi gibi küresel nitelikteki konuları devletler nezdinde inceleyip değerlendirmesi olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlardan yola çıkarak çağdaş manada diplomasiyi; yalnızca diplomatlar aracılığıyla devletler arasında yürütülen resmî görüşmelerden ibaret olmayıp farklı toplumlar ve aktörler arasında

iletişim, etkileşim ve karşılıklı anlayış oluşturmayı da kapsayan çok yönlü bir süreç olarak tanımlamak mümkündür.

Kültürel diplomasi, devletlerin uluslararası ilişkilerde sahip oldukları kültürel birikimi ve değerleri dış dünyaya aktarabilmelerine imkân sağlayan önemli bir diplomasi alanıdır. Kamu diplomasisiyle yakın bir ilişki içerisinde bulunan kültürel diplomasi, aynı zamanda devletlerin sahip olduğu yumuşak güç kaynaklarının uluslararası alanda kullanılmasını mümkün kılan araçlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda kültürel diplomasi yalnızca kültürel unsurların tanıtılmasına yönelik faaliyetlerle sınırlı olmayıp farklı toplumlar arasında iletişim, etkileşim ve karşılıklı anlayışın geliştirilmesini de içeren çok boyutlu bir süreç niteliğindedir.

Kültürel diplomasinin yeri en iyi kamu diplomasisi içinde anlaşılır. Kamu diplomasisi, devletlerin yabancı kamuoylarıyla doğrudan ya da dolaylı yollardan iletişim kurup kendilerini, toplumlarını ve politikalarını anlatması, bu yolla olumlu ilişkiler geliştirmesi için yürüttüğü geniş bir faaliyet alanıdır. Kültürel diplomasiyi bunun içinde özel kılan şey, iletişimde kültürden yararlanmasıdır. Kültür gündelik hayata, ortak değerlere ve kimliğe çok yakın durduğu için bu yolla kurulan ilişkiler yalnızca siyasi aktörler arasında kalmaz, toplumlar arasında da gelişebilir.

Dış politikayla bağı da kavramın belirleyici özelliklerinden biridir. Devletler kültürel kaynaklarını uluslararası alanda kullanırken çoğunlukla uzun vadeli dış politika hedeflerini gözetir. Bu yüzden söz konusu faaliyetleri kısa süreli birer tanıtım çalışması saymak eksik kalır. Zamorano (2016) da kültürel diplomasinin genellikle yumuşak güç ve dış politika hedefleri çerçevesinde tartışıldığını, devletlerin kültürü başka toplumlarla kalıcı ilişkiler kurmanın ve onlar üzerinde etki bırakmanın bir yolu olarak gördüğünü belirtir. Bu da kültürel diplomasinin sürekli emek isteyen ve sonuçlarını ancak zamanla veren bir alan olduğunu düşündürür. Uzun vadeli olması, toplumlar arasında güven ve yakınlık kurabilmesiyle de bağlantılıdır. Diplomasi resmî görüşmelerle siyasi temaslardan ibaret değildir. Toplumların birbirini tanıması ve anlaması, ilişkilerin kalıcı olması için en az onlar kadar önemlidir. Kültürel etkinlikler de insanların birbirine dair algısını biçimlendirebilir. L'Etang (2009), kültürel diplomasiyi hedef kitlelerde yakınlık, sempati ve duygusal bağ yaratmayı, yani kalpleri ve zihinleri kazanmayı amaçlayan uzun soluklu çabalar olarak tanımlar. Buradan çıkan sonuç şudur: Kültürel diplomasi salt bilgi

aktarmakla bitmez, toplumlar arasında duygusal ve kültürel bir bağ kurmayı da hedefler.

Ülkelerin kendileri hakkında olumlu bir imaj oluşturmasında da kültürel diplomasinin ciddi bir yeri vardır. Bir ülkenin sanatı, edebiyatı, tarihi, dili ya da değerleri başka toplumlarda tanındıkça o ülkeye duyulan ilgi artabilir. Yine de bunu tek yönlü bir aktarım gibi düşünmek kavramı daraltır. Kültürel diplomasi, kültürlerin birbirini tanıdığı ve karşılıklı etkilendiği bir süreçtir. Bu yüzden karşılıklılık, sürdürülebilirliğin temel şartlarından biri sayılabilir. Pajtinka (2014), kültürel diplomasiyi tarihsel olarak, devletlerin belirli dış politika hedeflerine ulaşmak için kültürü araç olarak kullandığı uygulamalarla ilişkilendirir. Ancak kültürel diplomasiyi tek taraflı fayda yöntemi olarak görmek doğru değildir. Karşılıklı faydanın gözetilmesi ve saygının gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Milton C. Cummings (2003), kültürel diplomasinin amacını karşılıklı saygının güçlendirilmesi olarak tanımlar. Yani kültürel diplomasinin amacı kendi kültürünü karşı tarafa dikte etmek değildir. Karşılıklı paylaşım yoluyla birbirlerinin kültürlerini tanımalarını sağlamaktır.

Geçmişte güç kavramı askeri, siyasi veya ekonomik kaynaklar olarak adlandırılırken bugün devletlerin dünyadaki etkisi, sahip oldukları kültürel ve toplumsal kaynaklarla birlikte değerlendiriliyor. Kültürel diplomasi de devletlerin yumuşak güçlerini geliştirmelerine ve uluslararası alanda daha geniş bir etkileşim alanı kurmalarına katkı sağlamaktadır. Kültürel diplomasinin yumuşak güçle ilişkisi, kavramın günümüzdeki önemini açıklayan temel unsurlardan biridir. Uluslararası ilişkilerde devletlerin sahip oldukları güç yalnızca ekonomik ve askerî kapasite üzerinden değerlendirilmemektedir. Bir ülkenin kültürel değerleri, yaşam biçimi, eğitim sistemi, sanat ve edebiyat alanındaki üretimleri, tarihsel birikimi ve dünya görüşü de diğer toplumlar üzerinde çekim oluşturabilmektedir. Bu durum, kültürel kaynakların doğrudan zorlayıcı araçlara başvurmadan etki oluşturabilme kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir.

2.2. Dilin Kültürel Diplomasi Aracı Olarak İşlevi

Aksan'a (1979) göre dil, bir toplumda ses ve anlam bakımından ortak olan öğelerle kurallardan yararlanarak düşünce, duygu ve isteklerin başkalarına iletilmesini sağlayan, çok yönlü ve ileri düzeyde gelişmiş bir sistemdir. Devletler dil öğretimini kültürel diplomasi stratejileri içinde

çoğunlukla kültür merkezleri aracılığıyla yürütür. Değişim programları ve burslar da dil öğretiminin yayılmasına aracılık eden uygulamalardır. Bu araçlar "eğitim diplomasisi" başlığı altında da ele alınmaktadır. Akar ve Gürkaynak (2022), eğitim diplomasisini bir devletin kendi görüş ve duygularını başka ülkelere ve dünya kamuoyuna aktarması, bu yolla cazibesini artırması amacıyla, belirli stratejik hedefler doğrultusunda ve diğer politika öncelikleriyle eşgüdüm içinde yürüttüğü ve desteklediği tüm eğitim faaliyetlerinin bütünü olarak tanımlamaktadır. Kültürel diplomasinin temelinde, bir toplumun kendisini tanımlamasına ve ortak bir kimlik oluşturmasına katkıda bulunan kültürel unsurların uluslararası düzeyde temsil edilmesi düşüncesi bulunmaktadır. Dil, tarih ve din gibi unsurlar, toplumsal kimliğin oluşumunda belirleyici bir role sahip olduğu gibi farklı toplumlar arasındaki kültürel etkileşimin de temel araçları arasında yer almaktadır. Bu nedenle kültürel diplomasi yalnızca bir ülkenin kültürel ürünlerinin başka ülkelere tanıtılması şeklinde değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda toplumlar arasında karşılıklı tanıma, iletişim ve etkileşim süreçlerinin geliştirilmesini sağlayan çok boyutlu bir faaliyet alanıdır. Kültürel unsurların bu şekilde diplomatik amaçlarla kullanılması, ülkelerin sahip oldukları maddi kaynakların ötesinde kültürel çekim gücünden yararlanmalarına olanak tanımaktadır.

Bir toplumun dilini, sadece o toplumun bireyleri arasındaki iletişim aracı olarak tanımlamak eksik tanımlamaya yol açabilmektedir. Dil bir toplumun kültürel kodlarını da taşımaktadır. Bu kodların sadece o toplumu oluşturan bireylere öğretilmesi değil, aynı zamanda farklı topluluklara da öğretilmesi kültürel diplomasinin amaçlarından birini oluşturmaktadır. Türk kültürünün, tarihinin farklı coğrafyalarda görünürlüğünün artırılması dil öğretiminin de bir sonucu olarak görülmelidir. Dil öğretimi, farklı toplumlar arasındaki yakınlaşmanın temel aracıdır. Dil öğretiminde kullanılan metinler, edebî eserler, tarihsel içerikler, deyimler, atasözleri ve günlük yaşam unsurları aracılığıyla öğrenenlerin hedef kültüre ilişkin bilgi ve farkındalıkları geliştirilebilmektedir. Bu nedenle yabancı dil öğretimi, kültürler arası iletişim ve kültürel diplomasi arasında doğal bir ilişki bulunmaktadır.

Kültürel diplomasi; iletişim, etkileşim, karşılıklı anlayış, kültürel paylaşım ve uzun vadeli ilişki geliştirme süreçlerini kapsayan geniş bir uygulama alanıdır. Dolayısıyla Türkçenin farklı coğrafyalarda, özellikle de Türk soylu toplulukların yaşadığı bölgelerde öğretilmesi, dilsel kazanımların ötesinde kültürel etkileşimin geliştirilmesine katkı

sağlayabilecek bir süreçtir. Bu nedenle Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi veya Türk soylulara Türkiye Türkçesi öğretimi ile kültürel diplomasi arasındaki ilişkinin incelenmesi, Türkiye'nin kültürel değerlerinin uluslararası alanda aktarılması ve Türk dünyasıyla ilişkilerin eğitim ve dil ekseninde değerlendirilmesi bakımından önemli bir teorik ve uygulamalı zemin sunmaktadır.

2.3. Kültürel Diplomasi Aracı Olarak Türk Soylulara Türkiye Türkçesi Öğretimi

Türkiye'nin Balkanlar'dan Orta Asya'ya uzanan geniş bir coğrafyada sahip olduğu yumuşak güç potansiyeli, devraldığı kültürel ve tarihî birikime dayanmaktadır. Bu coğrafyada yaşayan etnik grupları birbirine bağlayan ortak zemin, birlikte oluşturdukları Osmanlı tecrübesidir. Türkiye de günümüzde bu mirasın merkezinde yer almaktadır (Kalın, 2011). Tarih boyunca birçok farklı coğrafyada hüküm sürmüş Türk milleti; dilini ve kültürünü tanıtma başarısını göstermiştir. Bugün Türk soylu olarak adlandırılan ve geniş bir alana yayılmış Türk halkları, Türkçenin tarihten bugüne sahip olduğu zenginliği olan lehçeleri ile varlıklarını sürdürmektedirler. Bağımsız Türk Cumhuriyetleri olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Rusya'sının yıkılmasıyla birlikte Rusçanın hegemonyasından kurtulmak için adımlar atarak kendi halklarının kullandığı lehçelere sahip çıkma gayreti göstermişlerdir. Hâlen Rusçanın etkisinin yoğun olarak hissedildiği bu coğrafyada her bağımsız Türk topluluğunun kendi lehçesini resmi olarak benimsemesi Türkçenin zenginliğini göstermekle birlikte, Türk halkları arasında ortak iletişim dilinin gerekliliğini de ortaya çıkarmıştır. Bu ortak iletişim dili ihtiyacının giderilmesi görevini tarih boyunca herhangi bir dilin hegemonyası altına girmemiş Türkiye Türkçesi üstlenmiştir. Türk topluluklarının bağımsızlıklarının hemen ardından 16-23 Mayıs 1992'de Ankara'da, "Türk Cumhuriyetleri Millî Eğitim Bakanları Konferansı"nda "Ortak Türkçe" önerisi dile getirilmiştir. Bu konferansta tarih, Türkçe, coğrafya ve din öğretimi konularında kongreler düzenlenmesi kararlaştırılmıştır (Barın,1992). Ortak alfabe oluşturulması çalışmaları ortak iletişim dili için temel şartlardan biridir. Bu bağlamda Kazakistan ve Kırgızistan son dönemde birçok kez alfabe değişikliği denemesi yapmış ancak henüz bir sonuç alamamışlardır.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi yalnızca dil becerilerinin kazandırılması açısından ele alınmamalıdır. Türkçe öğretimi sürecinde Türkiye'nin tarihî, kültürel ve toplumsal birikimine ilişkin unsurların öğrenenlerle paylaşılması, Türkiye ile farklı toplumlar arasında kültürel bağların kurulmasına katkı sağlayabilir. Özellikle Türk dünyası söz konusu olduğunda dil öğretiminin kültürel diplomasi bakımından daha özel bir anlam kazandığı söylenebilir. Türk soylu topluluklar arasında tarih, dil, edebiyat ve kültür bakımından çeşitli ortaklıkların bulunması, Türkçenin öğretimini yalnızca yabancı bir dilin öğretilmesi bağlamından çıkararak ortak kültürel unsurların yeniden görünür hâle getirilmesi ve güçlendirilmesi açısından da değerlendirmeye imkân vermektedir.

SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetleri ve bu coğrafyalarda yaşayan Türk soylu topluluklarla Türkiye arasında eğitim, kültür ve dil alanındaki ilişkilerin gelişmesi, kültürel diplomasi açısından ayrıca önem taşımaktadır. Bu süreçte Türkçe öğretimi; öğrencilerin Türkiye'deki eğitim olanaklarına erişimlerini kolaylaştırmanın yanında, Türkiye ile Türk soylu topluluklar arasındaki kültürel iletişimin geliştirilmesine de hizmet edebilecek bir alan olarak değerlendirilebilir. Türkçe öğrenen bireylerin Türkiye'nin tarihini, edebiyatını, sanatını ve gündelik yaşamını daha yakından tanımaları, dil öğretiminin kültürel boyutunu güçlendirmektedir. Dolayısıyla Türkçe öğretimi, kültür aktarımı ve kültürlerarası etkileşim bakımından önemli bir diplomatik potansiyel taşımaktadır.

2.4. Türk Soylulara Türkiye Türkçe Öğretiminde Kültürel Diplomasi Kuruluşları

2.4.1. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel diplomasi ve yumuşak gücü olarak Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı, 1992 yılında Dışişleri Bakanlığı bünyesinde teknik yardım kuruluşu olarak kurulmuştur (Denizhan, 2010). Kurulma amacı, öncelikli olarak Türk dili konuşan ülkelere sosyal, ekonomik ve kültürel faaliyetler konusunda ortaklıklar kurmak olan ajans süreç içerisinde tüm dünyaya yayılma başarısını göstermiştir.

2001-2002 yılında TİKA bünyesinde gerçekleştirilen Türkoloji Projesi ile birçok ülkede yabancılara ve Türk soylulara Türkçe öğretimine başlanmıştır. TİKA'nın söz konusu projesi ile Türkistan coğrafyasındaki

Türk devletlerinde de faaliyet göstermiştir. Türk devletlerinde Türkiye Türkçesinin öğretimi TİKA'nın girişimleriyle başlamıştır. Türkoloji Projesi'nin Yunus Emre Enstitüsüne geçmesinin ardından daha çok teknik ve alt yapı desteklerine yönelen TİKA, Türkçe öğretimi alanında birincil olarak görev almasa da eğitim faaliyetlerini desteklemeye devam etmektedir. Yunus Emre Enstitüsünün bulunmadığı Türk devletlerinde ise Türkiye Türkçesi faaliyetlerine öncülük etmeye devam etmektedir. TİKA'nın cami, okul ve hastane gibi yapıların inşasına veya restorasyonuna yönelik faaliyetleri, yalnızca fiziki ihtiyaçların karşılanmasıyla sınırlı değildir. Bu çalışmalar, toplumlar arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin geliştirilmesine, Türkiye'nin uluslararası alandaki olumlu imajının desteklenmesine ve farklı ülkeler arasında kültürel diplomasi ilişkilerinin kurulmasına katkı sağlamaktadır (TİKA, 2015).

2.4.2. Yunus Emre Enstitüsü

Türkiye, kültür merkezleri aracılığıyla Türk kültürünü ve diline ait unsurları başka toplumlarla paylaşmakta, böylece kültürel diplomasi faaliyetlerini yürütmektedir. Yunus Emre Türk Kültür Merkezleri'ndeki Türkçe kursları, "Tercihim Türkçe Projesi", "Türkoloji Bölümleri" ve "Türkçe Öğretim Portalı" Türkçe öğretiminin farklı alanlarda yaygınlaşmasına hizmet eder. Yunus Emre Enstitüsü 2009'da Yunus Emre Vakfı bünyesinde çalışmalarına başlamış, bugün 85 ülkede Türkçenin ve Türk kültürünün öğretilmesine yönelik etkinlikler düzenlemektedir. Yunus Emre Vakfı, 5 Mayıs 2007 tarihli ve 5653 sayılı kanunla kurulmuş bir kamu vakfıdır. Vakfın amaçları arasında Türkiye'yi, Türk dilini, tarihini, kültürünü ve sanatını tanıtmak, bu alanlara ilişkin bilgi ve belgeleri dünya ile paylaşmak, Türk dili, kültürü ve sanatı konusunda eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet sunmak ve Türkiye'nin diğer ülkelerle kültürel alışverişini artırarak dostluk bağlarını geliştirmek yer almaktadır (yee.org.tr). Enstitünün vakıf statüsünde olması, faaliyet gösterdiği ülkelerde hareket alanını genişletmekte ve onu Türkiye'nin yurt dışındaki tanıtım yüzü hâline getirmektedir.

Yunus Emre Enstitüsü Türkçe öğretimi alanında son yıllarda büyük gelişme göstermekte ve her yıl binlerce yabancının Türkçe öğrenmesini sağlamaktadır. Bağımsız Türk devletlerinde sadece Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'da açılan Yunus Emre Enstitüsü bu ülkelerde Türkçe öğretimi ve diğer kültürel faaliyetlerine devam etmektedir. Enstitü tarafından gerçekleştirilen "Türkçe Yaz Okulu"

programı ile Türkiye Türkçesini Yunus Emre Enstitüsünde öğrenen yüzlerce öğrenci Türkiye'ye gelerek kültürel ortaklıkları yakından görmekte ve derslerde öğrendikleri dili sokakta konuşma fırsatı yakalamaktadır.

2.4.3. Türkiye Maarif Vakfı

Türkiye Maarif Vakfı, Türkiye'nin eğitim alanındaki uluslararasılaşma sürecinin kurumsal bir yansıması olarak 17 Haziran 2016 tarihinde kabul edilen 6721 sayılı Kanun ile kurulmuştur (Maarif Vakfı 2026). Vakfın kuruluşuyla birlikte Türkiye'nin farklı ülkelerde eğitim faaliyetleri yürütmesine yönelik çalışmalar daha sistematik ve kurumsal bir yapıya kavuşturulmuştur. Eğitim faaliyetlerini yalnızca akademik bilgi ve becerilerin aktarımıyla sınırlandırmayan Türkiye Maarif Vakfı, aynı zamanda Türkiye'nin tarihî, kültürel ve toplumsal birikiminin farklı coğrafyalarda tanıtılmasına katkı sağlayan bir yapı olarak faaliyet göstermektedir. Nitekim günümüzde 66 ülkede 544 eğitim kurumu ile faaliyetlerini sürdüren Vakıf (Maarif Vakfı, 2026), sahip olduğu geniş kurumsal ağ aracılığıyla Türkiye'nin uluslararası eğitim alanındaki görünürlüğünü artırmaktadır. Bu yönüyle Türkiye Maarif Vakfı, eğitim faaliyetlerinin yanı sıra kültürler arası etkileşimin geliştirilmesi, toplumlar arasında karşılıklı anlayışın güçlendirilmesi ve Türkiye ile farklı ülkeler arasında kalıcı ilişkilerin oluşturulması bakımından da önem taşımaktadır. Dolayısıyla Vakfın kuruluşunu yalnızca bir eğitim kurumu yapılanması olarak değerlendirmek yerine, Türkiye'nin uluslararası alandaki kültürel ve eğitim temelli ilişkilerini geliştirmeye yönelik kurumsal bir girişim olarak ele almak mümkündür.

Türkiye Maarif Vakfının faaliyetleri, Türkiye'nin yumuşak güç kapasitesinin eğitim aracılığıyla uluslararası alana taşınması bakımından da değerlendirilebilir. Yumuşak güç anlayışında bir ülkenin diğer toplumlar üzerindeki etkisinin yalnızca siyasi veya ekonomik araçlarla değil; kültür, eğitim, değerler ve karşılıklı etkileşim yoluyla oluşturulması önem taşımaktadır. Bu çerçevede eğitim, toplumlar arasında uzun süreli ilişkilerin kurulmasına imkân sağlayan temel araçlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Türkiye Maarif Vakfı da farklı ülkelerde gerçekleştirdiği eğitim faaliyetleri aracılığıyla Türkiye'nin sahip olduğu kültürel birikimin ve eğitim anlayışının uluslararası düzeyde tanınmasına katkıda bulunmaktadır. Özer (2019), Türkiye'nin yumuşak güç stratejisinde eğitimin yerinin önemli olduğunu ve uzun vadeli eğitim politikalarıyla

sürdürülebilir bir etki yaratılabileceğini dile getirmektedir. Bu bakımdan Türkiye Maarif Vakfının yurt dışındaki eğitim kurumlarıyla gerçekleştirdiği eğitim ve kültürel faaliyetler; bireysel etkiden çok toplumsal etkinin kurulmasına olanak sağlamaktadır. Paçacıoğlu (2020) da Vakfın etki alanının kuruluşundan itibaren Türkiye Cumhuriyeti için etkin dış politika araçlarından biri olduğunu vurgulamaktadır.

Vakfın faaliyet alanları içinde Türk dünyası ayrı bir konuma sahiptir. Ortak tarih, kültür, dil ve geleneklerden kaynaklanan yakınlık, bu coğrafyadaki eğitim çalışmalarının salt bir hizmet sunumu olarak değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Vakıf, Türk dünyasının farklı ülkelerinde Türkçenin ve Türk kültürünün aktarımına yönelik çalışmalarını sürdürmekte olup Azerbaycan ve Kırgızistan'daki Maarif okulları bu çalışmaların kurumsal örneklerini oluşturmaktadır. 2026 yılı itibarıyla Azerbaycan'da 3, Kırgızistan'da 23 Maarif Okulunun bulunması (Maarif Vakfı, 2026), Vakfın Türk dünyasındaki eğitim faaliyetlerinin ulaştığı kurumsal düzeyi göstermektedir. Söz konusu okullarda Türkçe öğretiminin yanı sıra öğrencilerin Türkiye'yi ve Türk kültürünü daha yakından tanımalarına imkân veren bir öğrenme ortamı oluşturulmaktadır. Ortak kültürel değerlerin korunması ve sonraki kuşaklara aktarılmasında eğitim kurumlarının üstlendiği rol dikkate alındığında, Vakfın bu faaliyetleri kültürel aktarımın kurumsallaşmasına katkı sunan girişimler olarak değerlendirilebilir. Türkçe de bu çerçevede yalnızca bir iletişim aracı değil, ortak tarihsel ve kültürel birikimin taşıyıcılarından biri olarak eğitim sürecinde yer almaktadır.

Kaplan, Çimen ve Balcı (2022) da Vakfın eğitim anlayışında öğrencilerin akademik başarılarının yanında insanı merkeze alan ve farklı toplumları kapsayan bir vizyonun da bulunduğunu ifade etmektedir. Bu yaklaşıma göre Vakıf, bulunduğu ülkelerdeki öğrencilerin sadece okula gelen ve eğitim alan öğrenci gibi görmeyerek onları kültürler arası etkileşimin birer taşıyıcısı olarak konumlandırmaktadır.

2.4.4. Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarını elde eden Türk cumhuriyetleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu coğrafyada ikili ilişkilerin güçlenmesi adına çalışmaları artırması için bir başlangıç noktası olmuştur. Eğitim de ikili ilişkilerin güçlenmesine katkı sağlayacak stratejik bir konudur. Türk cumhuriyetlerinden ülkemize eğitim için öğrencilerin getirilmesi de ikili ilişkilerin yoğunlaşması ve geleceğin inşa edilmesi

açısından önemli bir adım olarak görülmüştür. Bu bağlamda Türkiye, Türk Cumhuriyetlerinden gelen öğrencilere yönelik olarak 1992 yılında Büyük Öğrenci Projesi'ni (BÖP) uygulamaya koymuştur. Her ne kadar Türkiye daha önce de yabancı öğrencilerin eğitimine yönelik çeşitli burs olanakları sunmuş olsa da Büyük Öğrenci Projesi ile söz konusu uygulamalar daha düzenli ve kapsamlı bir yapıya kavuşturulmuştur (Ulutaş, 2014).

Büyük Öğrenci Projesi, Türkiye Cumhuriyeti ile Türk devletleri arasındaki ikili ilişkilerin kurumsallaşmasına katkı veren uygulamaların başında gelmektedir. Ülkemize gelen öğrenciler, edindikleri akademik birikimin yanında kültürel birikimleriyle de ülkelerine döndüklerinde birer köprü konumunda ve kültürümüzün o coğrafyalarla yeniden tanışmasında önemli bir misyon üstlenmişlerdir. Büyük Öğrenci Projesi, başladığı günden itibaren öğrencilerin farklı ihtiyaçlarının ortaya çıkmasıyla birlikte daha kapsamlı yapıya dönüştürülmüştür. Bu program da Türkiye Bursları ismiyle güncellenmiştir. Bu Programın vizyonu da; "Türkiye'nin burslu yabancı öğrenciler için sunulacak imkân ve fırsatlar bakımından dünyanın önde gelen ülkeleri arasında yer almasını sağlamak ve Türkiye'deki yabancı öğrenci sayısını artırmak" şeklinde ifade edilmiştir (Öztürk, 2014). Bu tanım, Türkiye'nin uluslararası öğrenci politikasında sayısal artışın yanında kurumsal kapasitenin ve uluslararası görünürlüğün de belirleyici olduğunu düşündürmektedir.

Türkiye Bursları kapsamında hâlen yaklaşık 15.000 bursiyerin öğrenimine devam etmesi (YTB, 2026), programın tek defaya veya kısa süreye mahsus bir çalışma olmadığı, uzun soluklu ve devamlılığı olan bir yapı oluşturduğunu göstermektedir. Bu programın sürdürülebilir olması da Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası yükseköğretim alanındaki konumunu güçlendirmektedir. YTB'nin burs programları Türkiye'nin Türk dünyasıyla ilişkilerinde eğitim alanını merkezî araçlardan biri hâline getiren kurumsal yapılar arasında değerlendirilebilir.

2.4.5. Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkiye ile Kırgızistan arasındaki tarihî, kültürel ve eğitimsel ilişkilerin kurumsal bir zemine taşınması bakımından önemli bir yükseköğretim kurumu olarak ortaya çıkmıştır. Üniversitenin kuruluş süreci, iki ülke arasındaki ilişkilerin yalnızca diplomatik ve ekonomik alanlarla sınırlı kalmayıp eğitim ve kültür ekseninde de geliştirilmesine yönelik ortak iradenin bir yansıması niteliğindedir. Bu kapsamda üniversite, 30 Eylül 1995 tarihinde İzmir'de

imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgızistan Cumhuriyeti hükümeti arasında Kırgızistan’ın başkenti Bişkek şehrinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kurulmasına dair anlaşma” ile kurulmuştur. Üniversite, söz konusu anlaşmanın her iki ülkenin yetkili makamlarınca onaylanmasının ardından 1997-1998 Eğitim-Öğretim Yılı’nda eğitim faaliyetlerine başlamıştır (Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, 2026). Bu yönüyle Manas Üniversitesi, iki ülkenin ortak iradesiyle oluşturulan ve eğitim aracılığıyla uzun vadeli ilişkilerin geliştirilmesini hedefleyen kurumsal yapılardan biri olarak değerlendirilebilir.

Eğitim kurumlarının ülkelerin uluslararası imajına ve toplumların birbirlerine yönelik algılarına etkisi, çeşitli araştırmalar tarafından da ortaya konulmuştur. Gülcan vd., (2015) tarafından gerçekleştirilen araştırmada, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi öğrencilerinin Türkiye’ye yönelik olumlu yargılarının yıllar içerisinde artış gösterdiği ve bu olumlu değerlendirmelerin diğer üniversitelerde öğrenim gören öğrencilerle karşılaştırıldığında daha yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir. Söz konusu bulgu, üniversitenin yalnızca akademik eğitim sunan bir kurum olmanın ötesinde, Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ilişkilerin toplumsal düzeydeki yansımalarına katkı sağlayan bir yapı olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Öğrencilerin üniversite ortamında edindikleri akademik ve sosyal deneyimler, Türkiye’ye ilişkin düşüncelerinin şekillenmesinde etkili olabilecek bir etkileşim alanı meydana getirmektedir. Bu açıdan bakıldığında yükseköğretim, ülkeler arasında doğrudan insan ilişkilerine dayalı bağların oluşturulmasına aracılık eden ve bu bağların sürekliliğini destekleyen bir araç niteliği kazanmaktadır.

Benzer şekilde, Türk ve Çevik Ergin (2025) tarafından gerçekleştirilen araştırmada Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin Türkiye’ye yönelik algıları incelenmiş ve araştırma sonucunda Türkiye’ye ilişkin olumlu değerlendirmelerin bulunduğu ortaya konulmuştur. Farklı araştırmaların benzer yöndeki bulgulara ulaşması, Manas Üniversitesinin Türkiye’nin Kırgızistan’daki görünürlüğü ve Türkiye’ye yönelik algıların oluşumu açısından dikkate değer bir işlev üstlendiğini düşündürmektedir. Burada özellikle üzerinde durulması gereken husus, üniversite deneyiminin öğrencilerin Türkiye ile ilgili düşüncelerini yalnızca teorik bilgiler üzerinden değil, gündelik iletişim, akademik çalışmalar, kültürel faaliyetler ve sosyal etkileşimler aracılığıyla şekillendirebilmesidir. Böylece eğitim ortamında kurulan

bireysel ilişkiler, daha geniş ölçekte iki toplum arasındaki karşılıklı tanıma ve anlama süreçlerine katkıda bulunabilmektedir. Bu durum, yükseköğretim kurumlarının kültürel diplomasi bağlamında değerlendirilebilecek potansiyelini de ortaya koymaktadır.

2.4.6. Hoca Ahmet Yesevi Türk - Kazak Üniversitesi

Türkiye Cumhuriyeti ile Kazakistan Cumhuriyeti hükümetleri arasında hazırlanan "Türkistan Şehrinde Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşma", 31 Ekim 1992'de Ankara'da düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi sırasında imzalanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi anlaşmayı 29 Nisan 1993 tarihli ve 3904 sayılı Kanun ile onaylamış, anlaşma 4 Mayıs 1993 tarihli ve 21571 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde bugün 12 fakülte ile 1 yüksekokul bulunmakta ve on binden fazla öğrenci öğrenim görmektedir (AYÜ, 2026). Ahmet Yesevi Üniversitesi bünyesinde Kazakistan ve Türkiye'de öğrencilerin yanı sıra Türk dünyasının birçok noktasından gelen Türk soylu öğrencileri barındırmaktadır. Üniversiteye kayıt yaptıran tüm öğrencilerin Türkiye Türkçesi hazırlık kademesinde eğitime başlamaları, Türkiye Türkçesinin öğretilmesi açısından önemli bir yere sahiptir.

> Türk Dili konuşan Devlet ve Topluklara mensup öğrencileri, bir çatı altında eğitmek; hür ve bilimsel düşünce gücüne, çağdaş bilgi ve beceriye, toplumsal sorumluluk duygusuna sahip, insan haklarına saygılı, hoşgörülü, millî ve ahlâkî değerlere bağlı, sorgulayan, araştıran, girişimci, demokratik ve laik devlet esaslarına bağlı, tarih ve kimlik şuuruna sahip bireyler yetiştirmek; araştırma ve geliştirme faaliyetleri ile bilim ve toplum hayatına katkıda bulunmaktır (AYÜ, 2026).

Bayram (2022), SSCB sonrasın özgürlüğüne kavuşan Türk toplulukları ile Türkiye Cumhuriyeti arasında ilişkilerin hızlıca başlatıldığını ve hem manevi bir şahsiyet olan Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesinin Türkistan'da yer alması Kazakistan'la Türkiye Cumhuriyeti arasında ortak bir üniversite olan Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesinin kurulmasının önemini vurgularken Türk dünyasının ilk üniversitesi olma özelliğine sahip olduğunu belirtir. Yine Eleuken (2020), bu üniversitenin Türk dünyasında ortak bilim üretme, ortak kültürel değerleri aktarma arası

olarak önemli rol oynadığını vurgular. Bu bağlamda Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, yalnızca bir üniversite olmanın ötesinde; ortak kültürün, dilin, tarihi birlikteliğin öğretildiği ve geleceğe ortak bakabilecek nesillerin yetiştirildiği bir misyona sahiptir.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nin son yıllarda kültürel diplomasi alanında gerçekleştirdiği girişimlerin sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulması ve mevcut çalışmaların geliştirilerek gelecek dönemlere aktarılması, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerdeki kültürel etki alanının genişletilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Özellikle Türk soylu topluluklarla tarihî, kültürel ve dilsel bağların güçlendirilmesi, Türkiye'nin kültürel diplomasi politikalarının önemli boyutlarından birini oluşturmaktadır. Türk soylulara Türkiye Türkçesi öğretimi, yalnızca dil becerisi kazandırmaya yönelik bir eğitim faaliyeti olarak görülmemelidir. Ortak kültürel mirasın yaşatılmasına, karşılıklı anlayışın gelişmesine ve topluluklar arasındaki bağların güçlenmesine hizmet eden stratejik bir araç olarak ele alınmalıdır. Kültürel diplomasi alanında çalışan kurumların da bu öğretimin niteliğini ve yaygınlığını artırma sorumluluğunu bütüncül bir yaklaşımla üstlenmesi gerekir.

Dil ile kültür birbirini besler. Bu yüzden öğretim, dil bilgisi, sözcük bilgisi ve temel iletişim becerileriyle sınırlı kalmamalı; ortak tarihî tecrübe, toplumsal değerler, gelenekler ve kültürel üretimler de ders materyallerine yansıtılmalıdır. Ortak geçmişten beslenen edebî eserler, tarihî şahsiyetler, sözlü kültür ürünleri, atasözleri, deyimler ve geleneksel anlatılar bu amaç için elverişli kaynaklardır. Söz konusu içerikler öğrenicilerin dil düzeyine ve yaşına uygun biçimde derslere alındığında, dilsel kazanımların yanında kültürel farkındalık da gelişir. Ortak unsurların materyallerde yer alması, öğrenicinin kendisi ile karşılaştığı içerik arasında anlamlı bağlar kurmasını kolaylaştırabilir. Kendi kültürel çevresinden izler taşıyan metinlerle karşılaşan öğrencinin derse ilgisi artabilir, aidiyet duygusu da güçlenebilir. Böyle bir yaklaşım, öğrencilerin Türkiye Türkçesini yalnızca iletişim kurmak için öğrenilen bir dil olarak değil, ortak tarih ve kültürün topluluklar arasında aktarılmasına yarayan bir araç olarak görmelerine de imkân verebilir. Yine de içerik seçiminde Türk dünyasının iç çeşitliliği göz önünde bulundurulmalı, ortaklıkların yanında

farklılıklar da görünür kılınmalı, kültür aktarımı karşılıklı etkileşime dayanmalıdır. Materyaller bu sayede tek yönlü aktarımı aşabilir, öğrenicilerin kendi kültürel birikimini sürece katan ve ortak bağları pekiştiren bir işlev görebilir.

Bu alandaki önemli sorunlardan biri, hedef kitlenin dilsel ve kültürel özelliklerini esas alan, sistematik ve kapsamlı bir öğretim programına duyulan ihtiyaçtır. Uygulamaların çoğunlukla yabancılara Türkçe öğretimi için geliştirilen programlara dayanması, Türk soylu öğrenicilerin dilsel yakınlığının, ana dillerinin özelliklerinin ve kültürel birikimlerinin yeterince hesaba katılmamasına yol açabilir. Oysa bu öğreniciler, dilsel altyapıları ve Türkiye Türkçesiyle kurdukları ilişki bakımından diğer yabancı dil öğrenenlerden ayrılır. Bu farkların hedeflerin belirlenmesine, içeriğin düzenlenmesine, yöntem seçimine ve ölçme-değerlendirme sürecine yansıtılması gerekir. Türk soylulara özgü bir program hazırlamak, alanın kurumsal ve bilimsel temellerini güçlendirecek öncelikli adımlardan biri olmalıdır.

Böyle bir programın geliştirilmesinde Yunus Emre Enstitüsü ile Türkiye Maarif Vakfı başta olmak üzere Türkçeyi uluslararası alanda öğreten kurumların, üniversitelerle ve alan uzmanlarıyla iş birliği yapması önemlidir. Program; öğrenicilerin dilsel yeterliliğini, ana dilleriyle Türkiye Türkçesi arasındaki benzerlik ve farklılıkları, alfabe bilgilerini ve öğrenme ihtiyaçlarını temel almalıdır. Yaş grubuna, eğitim kademesine ve yeterlilik düzeyine göre yapılandırılması, ders materyalleri, öğretmen kılavuzları ve ölçme-değerlendirme araçlarıyla desteklenmesi uygulamada karşılaşılan sorunları azaltacaktır. Programı hazırlamak da tek başına yetmez. Uygulama sonuçları düzenli olarak değerlendirilmeli, elde edilen verilere göre güncellemeler yapılmalıdır. Sürdürülebilir bir öğretim sistemi ancak bu yolla kurulabilir.

Bir diğer temel mesele, alfabe farklılıklarından doğan güçlüklerdir. Türk soylu toplulukların bir kısmı farklı yazı sistemleri kullandığından, Türkiye Türkçesinin yazılı biçimini öğrenmek ek bir aşama gerektirir. Kiril alfabesini kullanan öğrenicilerin Latin temelli yazım sistemine uyum sağlaması, ses-harf ilişkisini kavraması, yazılı metinleri okuması ve yazma becerisini geliştirmesi ayrıca ele alınmalıdır. Dilsel yakınlık öğrenmeyi kolaylaştırsa da alfabe farkı göz ardı edilemez. Alfabe öğretimi başlangıçta bağımsız bir aşama olarak görülebilir; ancak sonraki dil öğrenme süreçleriyle ilişkilendirilerek planlanmalıdır. Ortak alfabe meselesi ise kültürel diplomasinin uzun vadeli hedefleri arasında

düşünülmelidir. Türk dünyasında ortak alfabenin yaygınlaştırılmasına yönelik girişimler; yazılı iletişimi kolaylaştırma, kültürel ürünlerin dolaşımını artırma ve topluluklar arasındaki dilsel etkileşimi güçlendirme bakımından önemli bir potansiyel taşır. Türk Devletleri Teşkilatı çatısı altında yürütülen çalışmalar ile ortak Latin alfabesine ilişkin girişimler bu yöndeki adımlardandır. Ne var ki alınan kararların uygulamaya geçmesi, ilgili ülkelerin dil politikalarına, eğitim sistemlerine ve toplumsal koşullarına bağlı uzun bir süreçtir. Ortak alfabe çalışmaları da bu yüzden salt teknik bir yazı sistemi düzenlemesi sayılmamalı; eğitim, yayıncılık, bilimsel iletişim ve kültürel iş birliği boyutlarıyla birlikte ele alınmalıdır.Sonuç olarak Türk soylulara Türkiye Türkçesi öğretiminin geliştirilmesi; kurumsal iş birliğinin güçlendirilmesi, hedef kitlenin özelliklerine uygun bir öğretim programının hazırlanması, ortak kültürel mirası yansıtan materyallerin geliştirilmesi ve alfabe farklılıklarının öğretim sürecinde dikkate alınması gibi birbiriyle ilişkili adımların birlikte ele alınmasını gerektirmektedir. Bu alanlarda yürütülecek çalışmaların birbirinden bağımsız uygulamalar şeklinde değil, uzun vadeli ve sürdürülebilir bir strateji çerçevesinde planlanması önemlidir. Böyle bir yaklaşım, Türkiye Türkçesinin Türk soylu topluluklar arasında öğrenilmesini kolaylaştırmanın yanı sıra ortak kültürel değerlerin korunmasına, tarihî bağların güçlendirilmesine ve Türk dünyasındaki karşılıklı etkileşimin geliştirilmesine de katkı sunacaktır. Bu yönüyle Türk soylulara Türkiye Türkçesi öğretimi, eğitim politikaları ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel diplomasi hedeflerinin de önemli bir bileşeni olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Ahmet Yesevi Uluslararası Türk - Kazak Üniversitesi. (2026, 2 Temmuz). https://www.ayu.edu.tr/ hakkimizda/hak- kimizda

Ahmet Yesevi Uluslararası Türk - Kazak Üniversitesi (2026, 3 Ekim). https://www.ayu.edu.tr/hak kimizda/mis-yonumuz.

Akar, E., & Gürkaynak, M. (2022). Ülke markalama bağlamında Türkiye'nin eğitim diplomasisine yönelik bir değerlendirme. *İletişim ve Diplomasi, 7,* 137-164.

Aksan, D. (1979). *Her yönüyle dil (ana çizgileriyle dilbilim).* 1. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arı, T. (1999). *Uluslararası ilişkiler ve dış politika*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Bahçacı, B. (2019). *Bir kamu diplomasi aracı olarak kültür; Türkiye'nin kültürel diplomasi potansiyelinin incelenmesi*. [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Barın, E. (1992). *Yabancılara Türkçenin öğretiminde bir metod denemesi*. [Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Bayram, B. (2022). Ahmet yesevi üniversitesi Türkoloji araştırma enstitüsü üzerine bir değerlendirme (geçmiş-bugün-gelecek stratejisi). *Türkoloji*, *112*, 9-29.

Belanger, L. (1999). Redefining cultural diplomacy: Cultural security and foreign policy in canad. *Political Psychology*, *20*(4), 677-699.

Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks: Sage.

Cummings, M. C. (2003). *Cultural diplomacy and the United States government: A survey*. Washington: Center for Arts and Culture.

Denizhan, E. (2010). Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya politikası ve TİKA. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 2*(1), 17-23.

Eleuken, F. (2020). Türkiye-Kazakistan arasındaki ekonomik ve eğitim ilişkileri. *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *4*(2), 296-311.

Gülcan, B., Tokmak, C., Erdem, B., & Karabaş, S. (2015). Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi öğrencilerine göre Türkiye imajı. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *4*(1), 91-116.

Kalın, İ. (2011). Soft power and public diplomacy in Turkey. *Perceptions, 16*(3), 5-23. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/816442

Kaplan, H., Çimen, İ., & Balcı, E. (2022). Türkiye'nin eğitim diplomasisinde türkiye maarif vakfının rolü. *Akdeniz Havzası ve*

Afrika Medeniyetleri Dergisi, *4*(2), 120-128. https://doi.org/10.54132/akaf.1209119

Karaağaç, Y. (2019). Diplomasi olgusu çerçevesinde propaganda ve kamu diplomasisi faaliyetlerinin etkileşimi ve farklılıkları. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *4*(2), 690-705. https://doi.org/10.33905/bseusbed.639393

Karslı, S. E., & Yazgan, A. M. (2024). Türk dış politikasında bir yumuşak güç aracı: Türk Maarif Vakfı örneği. *Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *4*(2), 117-130. https://doi.org/10.58620/fbujoss.1561456

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi (2026, 3 Eylül). https://manas.edu.kg/tr/manas

L'Etang, J. (2009). Public relations and diplomacy in a globalized world: An ıssue of public communication. *American Behavioral Scientist, 53*(4), 607-626.

Maarif Vakfı (2026, 3 Ekim). https://turkiyemaarif.org/page/hakkimizda.

Özer, M. (2019). Turkish Maarif Foundation and education diplomacy. *Turkish Policy Quarterly*, *18*(1), 129-145.

Öztürk, S. (2014). *Büyük öğrenci projesinden Türkiye Bursları projesine geçiş süreci ve Türkiye'nin öğrenci politikasındaki değişim*. T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı [Uzmanlık Tezi, Ankara].

Paçacıoğlu, E. H. (2020). Balkanlar'da Türkiye ve Avrupa Birliği'nin yumuşak gücü. *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, *3*(6), 35-69.

Pajtinka, E. (2014). Cultural diplomacy in theory and practice of contemporary ınternational relations. *Political Sciences (Politické vedy*), *4*, 95-108.

TİKA. (2015). Faaliyet raporu, s. 168-169.

Türk, S., & Çevik Ergin, T. (2025). Kırgızistan-Türkiye manas üniversitesi kırgız öğrencilerinin Türkiye ve Türk kültürü algısı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, *116*, 447-466. https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1809111

Ulutaş, A. (2014*). Bir evrensel temayül olarak kamu diplomasisi ve uluslararası öğrenci hareketliliği burslu uluslararası öğrenci hareketliliğinin Türkiye'nin dış politikasındaki yeri*. T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı [Uzmanlık Tezi, Ankara].

Van Ham, P. (2008). Place branding: the state of the art. *The Annals Of The American Academy Of Political And Social Science, 616*(1), 126-149.

Wach, E. (2013, 9 Eylül). Learning about qualitative document analysis. https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/20.500.124

13/2989/PP%20InBrief%2013%20QDA%20FINAL2.pdf?sequence=4
Yağmurlu, A. (2019). Kültürel diplomasi: Kuram ve pratikteki çerçevesi. *Selçuk İletişim*, *12*(2), 1182-1210.
Yunus Emre Enstitüsü. (2026, 12 Ağustos). https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu
Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı. (2026, 10 Eylül). https://ytb.gov.tr/daireler/uluslararasi-ogrenciler
Zamorano, M. M. (2016). Reframing cultural diplomacy: The instrumentalization of culture under the soft power theory. *Culture Unbound Journal of Current Cultural Research*, *8*(2),165-186.

BÖLÜM 8

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA HATAY MESELESİ: SİYASAL STATÜ, DİPLOMASİ VE SINIRIN YENİDEN ŞEKİLLENMESİ (1918-1939)

Velit OTLU[1]

DOI: 10.5281/zenodo.23649136

[1] Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul, Türkiye. velitotlu@gmail.com – ORCID: 0009-0000-6571-4889

GİRİŞ

Sınırlar, yalnızca devletlerin egemenlik alanlarını birbirinden ayıran coğrafi çizgiler değildir. Aynı zamanda tarihsel süreçler içerisinde şekillenen, siyasi ilişkilerden etkilenen ve toplumsal yapılarla anlam kazanan mekânsal oluşumlardır. Bir bölgenin hangi devletin egemenliği altında bulunacağı meselesi, çoğu zaman yalnızca askeri güç veya diplomatik müzakerelerle açıklanamaz. Bölgenin coğrafi konumu, tarihsel bağlantıları, nüfus yapısı, ekonomik ilişkileri ve uluslararası sistem içerisindeki yeri de bu sürecin şekillenmesinde etkili olabilir. Bu bakımdan sınır sorunları, tarih ve coğrafyanın birlikte değerlendirilmesini gerektiren çok boyutlu araştırma alanıdır.

Cumhuriyet dönemi Türk dış politikasının önemli meselelerinde biri olan Hatay sorunu, bu yaklaşımın uygulanabileceği tarihsel örneklerden biridir. Birinci Dünya Harbi'nin ardından Osmanlı Devleti'nin güney topraklarında meydana gelen siyasi ve idari dönüşümler, İskenderun Sancağı'nın statüsünü uluslararası bir mesele haline getirmiştir. Milli Mücadele döneminde Türkiye ile Fransa arasında imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması, bölgenin Türkiye dışında kalmasına rağmen özel bir idari statüye sahip olmasını öngörmüş; sonraki yıllarda Hatay meselesinin diplomatik ve siyasi çerçevesini etkilemiştir. 1930'lu yıllarda ise Suriye'nin bağımsızlık süreci ve Avrupa'daki siyasi gelişmeler, meselenin yeniden uluslararası gündeme taşınmasına zemin hazırlamıştır (Sarınay, 1996a; Soysal, 1985).

Hatay meselesinin tarihsel gelişimi, Türkiye'nin dış politika hedefleri ile bölgenin coğrafi ve toplumsal özellikleri arasındaki ilişkinin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında, Anadolu ile Suriye arasındaki geçiş alanında yer alan Hatay; İskenderun Körfezi, Amik Ovası, Amanos Dağları ve tarihsel ulaşım güzergahlarıyla şekillenen özgün bir coğrafi yapıya sahiptir. Bu özellikler, bölgenin tarih boyunca farklı siyasi ve ekonomik merkezlerde ilişki kurmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, coğrafi konumun tek başına siyasi sonuçları belirlediği düşünülmektedir. Hatay'ın statüsünün değişiminde coğrafi özelliklerin yanı sıra uluslararası antlaşmalar, diplomatik müzakereler, yerel siyasi gelişmeler ve dönemin uluslararası koşulları da etkili olmuştur.

Bu çalışmanın temel amacı, Hatay meselesini 1918-1939 dönemi çerçevesinde tarihi coğrafya perspektifinden incelemek ve Hatay'ın tarihsel, coğrafi ve beşeri özelliklerinin Türkiye'nin dış politika süreciyle

ilişkisini ortaya koymaktır. Çalışma, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını yalnızca 1930'lu yıllarda yürütülen diplomatik girişimlerin sonucu olarak değil, daha önceki dönemlerde şekillenen sınır düzenlemeleri ve bölgesel ilişkiler bağlamında ele almaktadır.

1. HATAY'IN TARİHİ VE COĞRAFİ ÇERÇEVESİ

1.1. Hatay'ın Coğrafi Konumu ve Fiziki Özellikleri

Hatay, Türkiye'nin güneyinde, Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında ve İskenderun Körfezi'nin doğusunda yer almaktadır. Bölge, Anadolu'nun güney kesimi ile Suriye'nin kuzeybatısı arasında konumlanması nedeniyle tarih boyunca farklı siyasi, ekonomik ve kültürel alanların kesiştiği bir yer olmuştur. Günümüzde Hatay'ın batısında Akdeniz, güneyinde ve doğusunda Suriye, kuzeybatısında Adana, kuzeyinde Osmaniye ve kuzeydoğusunda Gaziantep bulunmaktadır. Bu konum, Hatay'ı hem kıyı coğrafyasının hem de Anadolu-Suriye bağlantısının bir parçası haline getirmektedir (T.C. Hatay Valiliği, https://hatay.gov.tr/sosyal-ve-cografi-durum). Hatay'ın coğrafi yapısı, kıyı alanları, dağlık sahalar, ovalar ve platoların bir arada bulunduğu çeşitli bir görünüm sergilemektedir. Amanos Dağları, Amik Ovası ve İskenderun Körfezi çevresindeki kıyı düzlükleri, bölgenin fiziki coğrafyasını şekillendiren başlıca unsurlardır (T.C. Hatay Valiliği, https://hatay.gov.tr/sosyal-ve-cografi-durum). Bu farklı yer şekilleri, yerleşmelerin dağılışı, ulaşım güzergahları ve ekonomik faaliyetlerin mekânsal örgütlenmesi üzerinde etkili olmuştur.

Hatay'ın fiziki coğrafyasını anlamak için öncelikle Amanos Dağları'nın konumunu ele almak gerekir. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan bu dağlık kütle, İskenderun Körfezi kıyıları ile iç kesimler arasında belirgin bir doğal eşik oluşturmaktadır. Amanoslar'ın uzanışı, kıyı alanları ile Amik Ovası arasındaki ulaşım ilişkilerinin belirli geçitler üzerinden kurulmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Belen Geçidi, tarihsel süreçte İskenderun Körfezi ile Antakya ve Halep yönündeki iç bölgeler arasında bağlantı sağlayan önemli güzergahlardan biri olmuştur. İskenderun'un tarihi coğrafyasını ele alan Tuncel (2000), kentin önemini açıklarken Halep-Antakya-İskenderun yolu ile Belen Geçidi arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir.

Bu coğrafi yapı, Hatay'ın yalnızca bir kıyı bölgesi olarak değil, aynı zamanda kıyı ile iç kesimleri birbirine bağlayan bir geçiş alanı olarak

değerlendirilmesini gerektirmektedir. İskenderun Körfezi'nin kıyı ulaşımına elverişli konumu, kara yollarının belirli geçitlerde yoğunlaşması ve Antakya'nın Asi Nehri çevresindeki yerleşim alanında gelişmesi, bölgenin tarihsel bağlantılarını şekillendiren unsurlardır.

Hatay'ın bir diğer önemli fiziki unsuru Amik Ovası'dır. Amanos Dağları'nın doğusunda yer alan ova, geniş tarım alanları ve çevresindeki yerleşmelerle bölgenin beşeri ve ekonomik coğrafyasında önemli bir yer tutmaktadır. Ovanın çevresindeki dağlık sahalar ile Suriye yönündeki bağlantıları, Hatay'ın iç kesimleriyle güneydeki komşu bölgeler arasında tarihsel ilişkilerin kurulmasına imkan sağlamıştır. Hatay'ın fiziki coğrafyasına ilişkin resmi bilgiler, ilin dağlık alanlar, ovalar ile platolardan oluşan ve çeşitlilik gösteren bir yüzey şekli yapısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır (T.C. Hatay Valiliği, https://hatay.gov.tr/sosyal-ve-cografi-durum). Hatay'ın coğrafi konumunun dış politika açısından önemini değerlendirirken, fiziki özelliklerden siyasi sonuçlar çıkarmak yerine, bu özelliklerin tarihsel koşullarla nasıl birleştiğini incelemek gerekir. Örneğin Amanos Dağları'nın oluşturduğu doğal eşikler ulaşım güzergahlarını belirli geçitlerde yoğunlaştırırken, İskenderun Körfezi kıyı bağlantılarını ve deniz ulaşmını mümkün kılmıştır. Ancak bu coğrafi imkanların siyasi ve ekonomik sonuçları, farklı dönemlerdeki ulaşım teknolojileri, devletlerin politikaları ve uluslararası ilişkiler tarafından yeniden şekillendirilmiştir.

Bu nedenle Hatay'ın coğrafi konumu, Türkiye'nin Hatay meselesine ilişkin dış politikasını tek başına açıklayan bir neden olarak değil; diplomatik gelişmelerin üzerinde gerçekleştiği ve bu gelişmelerin sonuçlarını etkileyebilen tarihsel bir zemin olarak ele alınmalıdır.

1.2. Hatay'ın Tarihsel Geçmişi ve Bölgesel Kalıntıları

Hatay'ın tarihsel önemini açıklayabilmek için bölgenin Anadolu, Suriye ve Doğu Akdeniz arasındaki ilişkiler içerisindeki yerini dikkate almak gerekir. Antakya ve İskenderun çevresi, farklı dönemlerde çeşitli siyasi yapıların egemenliği altında bulunmuş; ticaret, ulaşım ve kültürel etkileşim bakımından çevresindeki bölgelerle bağlantılı bir gelişim göstermiştir. Antakya'nın kuruluşu, Helenistik dönemden itibaren Doğu Akdeniz tarihinin önemli gelişmeleriyle ilişkilidir. Seleukoslar döneminde gelişen kent, Roma İmparatorluğu döneminde de bölgesel bir merkez niteliği taşımıştır. Antakya'nın tarihsel öneminde Asi Nehri çevresindeki konumu, kıyı bölgelerine ve Suriye içlerine uzanan yollarla bağlantısı

etkili olmuştur. Bu tarihsel bağlantılar, Antakya'nın yalnızca yerel bir yerleşim merkezi değil, daha geniş bir bölgesel sistemin parçası olarak gelişmesine katkı sağlamıştır. İskenderun ise İskenderun Körfezi'nin doğu kıyısında, kıyı ulaşımı ile iç kesimlere uzanan kara güzergahlarının kesiştiği bir noktada gelişmiştir. Kentin tarihsel önemi, körfez kıyısındaki konumuyla Belen Geçidi üzerinden Antakya ve Halep yönüne uzanan ulaşım bağlantısının birleşmesinden kaynaklanmaktadır (Tuncel, 2000).

Bölgenin tarihsel gelişimi, farklı siyasi egemenlikler altında devam etmiş; Orta Çağ boyunca Bizans, İslam devletleri ve Türk siyasi teşekkülleri arasındaki mücadeleler Hatay ve çevresinin siyasi coğrafyasını etkilemiştir. Bu süreçte Antakya'nın, İskenderun ve Suriye arasındaki konumu önemini korumuştur.

Burada tarihsel süreklilik kavramını dikkatli kullanmak gerekir. Hatay'ın farklı dönemlerde çeşitli devletlerin egemenliği altında bulunmuş olması, bu dönemlerin tamamında aynı siyasi veya idari bütünlüğün mevcut olduğu anlamına gelmez. Dolayısıyla günümüzdeki Hatay ilinin sınırlarını geçmiş dönemlere doğrudan taşımak yerine, her dönemin idari ve siyasi coğrafyasını kendi koşulları içerisinde değerlendirmek gerekir.

Bu yaklaşım, Hatay meselesinin tarihsel arka planını incelerken özellikle önemlidir. Çünkü 1930'lu yıllarda kullanılan "Hatay" adı ile Osmanlı dönemindeki idari birimler ve Fransız manda yönetimi dönemindeki "İskenderun Sancağı" kavramları aynı tarihsel ve idari çerçeveyi ifade etmemektedir. Bu kavramların birbirinden ayrılması, çalışmanın kronolojik ve kavramsal tutarlılığını sağlayacaktır.

1.3. Osmanlı Döneminde Hatay ve Çevresinin İdari ve Ekonomik Yapısı

Osmanlı hakimiyeti döneminde Antakya, İskenderun ve çevresi, imparatorluğun güney bölgeleriyle Anadolu arasındaki ilişkiler içerisinde değerlendirilmelidir. Bölgenin idari yapısı, tarihsel süreç içerisinde değişiklik göstermiş; yerleşmelerin idari bağlılıkları ve işlevleri farklı dönemlerde yeniden düzenlenmiştir. Osmanlı döneminde Antakya'nın şehir merkezi olarak taşıdığı önem ile İskenderun'un kıyı ve ulaşım bağlantıları bakımında üstlendiği işlevler, bölgenin mekânsal yapısının farklı boyutlarını ortaya koymaktadır. Antakya, Asi Nehri çevresindeki konumu ve tarihsel şehir dokusuyla öne çıkarken İskenderun, körfez

kıyısındaki konumu ve iç bölgelere uzanan ulaşım güzergahlarıyla bağlantılı bir gelişim göstermiştir.

Belen ve Payas gibi yerleşmeler de bu ulaşım sisteminin önemli unsurları arasında yer almıştır. Osmanlı döneminde Belen'de gerçekleştirilen imar faaliyetleri ve derbent teşkilatıyla bağlantılı düzenlemeler, geçitlerin ve ulaşım güzergahlarının güvenliği ile yerleşimlerin gelişimi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Payas'ta inşa edilen külliye, iskele ve savunma yapıları da bölgenin ulaşım ve ticaret coğrafyası bakımından taşıdığı öneme işaret etmektedir (T.C. Hatay Valiliği, https://www.hatay.gov.tr/tarihsel-surec-icinde-hatay).

Bu örnekler, Osmanlı döneminde Hatay ve çevresinin yalnızca idari bir alan olarak değil, ulaşım, ticaret ve yerleşme ilişkileri çerçevesinde de değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Özellikle kıyı ile iç kesimler arasındaki bağlantılar, bölgenin ekonomik faaliyetlerini ve yerleşim düzenini etkileyen unsurlar arasında yer almıştır. Bununla birlikte, Osmanlı dönemindeki idari yapının 20. yüzyıldaki Hatay meselesiyle ilişkisi doğrudan ve kesintisiz bir siyasi devamlılık şeklinde yorumlanmamalıdır. Osmanlı Devleti'nin sona ermesi, manda yönetiminin kurulması ve uluslararası sınırların yeniden belirlenmesi, bölgenin siyasi coğrafyasında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bu nedenle Osmanlı döneminin önemi, sonraki dönemin sınırlarını önceden belirlemiş olmasından ziyade, bölgenin tarihsel yerleşim, ulaşım ve ekonomik bağlantılarını anlamaya katkı sağlamasında yatmaktadır.

2. BİRİNCİ DÜNYA HARBİ SONRASINDA HATAY'IN STATÜ SORUNU

Hatay Meselesi'nin ortaya çıkışını yalnızca 1930'lu yılların ikinci yarısında yaşanan diplomatik gelişmelerle açıklamak yeterli değildir. Meselenin temelinde, Birinci Dünya Harbi'nin ardından Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu'daki hakimiyetinin sona ermesi, bölgenin yeni uluslararası düzen içinde yeniden şekillendirilmesi ve İskenderun Sancağı'nın bu süreçte kazandığı özel statü yer almaktadır. Bu nedenle Hatay'ın Türkiye'ye katılma sürecini anlayabilmek için öncelikle 1918 sonrasında ortaya çıkan siyasi ve idari koşulları, ardından Türkiye ile Fransa arasında kurulan hukuki çerçeveyi incelemek gerekir. Hatay'ın statüsü, sonraki yıllarda Türk dış politikasının gündeminde kalacak bir mesele haline gelmiştir. (Soysal, 1985; Şener, 2018)

2.1. Mondros Mütarekesi ve İskenderun Sancağı'nın İşgali

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'nden yenilgiyle ayrılması, yalnızca merkezi yönetimin değil, imparatorluğunh farklı bölgelerindeki siyasi ve idari yapının da değişmesine yol açtı. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından İtilaf Devletleri, Osmanlı topraklarına askeri ve siyasi denetim kurmaya yönelik girişimlerde bulundu. İskenderun ve çevresi de bu gelişmelerden doğrudan etkilendi. Nitekim İngiliz kuvvetleri 9 Kasım 1918'de İskenderun'a askeri bir çıkarma yapmış, daha sonra bölgede denetimi ele geçiren Fransızlar 27 Kasım 1918'de İskenderun Sancağı'nı teşkil etmişlerdir. (Can, 2026; Şener, 2018).

Bölgenin işgali, yerel halkın siyasi geleceğine ilişkin belirsizlikleri artırırken Millî Mücadele'nin Güney Cephesi'ndeki gelişmeleri de etkiledi. İskenderun, Antakya ve çevresindeki direniş hareketleri, Anadolu'da gelişen Millî Mücadele hareketiyle irtibat halinde ilerledi. Bununla birlikte, bölgedeki askeri gelişmeleri yalnızca yerel bir direniş çerçevesinde değerlendirmek eksik kalır. İskenderun Sancağı'nın Akdeniz'e açılan limanı, Anadolu ile Suriye arasındaki konumu ve savaş sonrası sınır düzenlemelerindeki yeri, burayı aynı zamanda uluslararası siyasetin bir parçası haline getirmiştir (Can, 2026; Şener, 2018).

Bu dönemde "İskenderun Sancağı" adı bugünkü Hatay'la ilişkili coğrafi alanın idari-siyasi tanımlamasında öne çıkmaktaydı. "Hatay" adının sonraki dönemde yaygınlaşması nedeniyle, 1918-1930'lu yılların ortalarına ilişkin belgeler ve diplomatik metinler incelenirken dönemin terminolojisini dikkate almak önemlidir. Bu çalışmada, tarihi bağlamına göre "İskenderun Sancağı" ve "Hatay" ifadeleri kullanılacak; farklı adlandırmaların aynı tarihli alanı her dönemde bütünüyle aynı idari sınırları ifade etmeyebileceği göz önünde bulundurulacaktır.

2.2. Savaş Sonrası Uluslararası Düzen ve Fransız Mandası

Birinci Dünya Harbi'nin ardından Osmanlı Devleti'nin Arap vilayetleri üzerindeki egemenliği sona ererken, bölgenin geleceği İtilaf Devletleri arasındaki anlaşmalar ve uluslararası düzenlemeler çerçevesinde belirlendi. 1916 tarihli Skyes-Picot Anlaşması, Fransa'nın Suriye üzerindeki nüfuz hedefleri açısından önemli bir arka plan oluşturdu. Savaş sonrasında ise Suriye'nin Fransız mandası altında bırakılması, İskenderun Sancağı'nın statüsünü doğrudan etkileyen gelişmelerden biri

oldu. San Remo Konferansı'nın 25 Nisan 1920 günkü oturumunda Suriye'nin Fransa mandasına verilmesi kararlaştırıldı ve manda düzeni daha sonra Milletler Cemiyeti çerçevesinde uluslararası bir statü kazandı (Soysal, 1985; Şener, 2018). Manda sistemi, dönemin uluslararası düzeninde eski Osmanlı topraklarının yönetimini belirleyen mekanizmalardan biriydi. Ancak bu sistem, bölgenin geleceğine ilişkin yerel talepler ve Türkiye'nin sınır anlayışıyla örtüşmeyen sonuçlar da doğurdu. Türkiye açısından İskenderun Sancağı, Millî Mücadele sırasında şekillenen milli sınırlar tartışmasının bir parçasıydı. Fransa açısından ise bölge, Suriye üzerindeki manda yönetiminin bir parçası olarak ele alınıyordu. Böylece aynı coğrafi alan, farklı siyasi ve hukuki çerçeveler içinde anlamlandırıldı (Soysal, 1985; Şener, 2018).

Bu ayrışma, Hatay Meselesi'nin temel özelliklerinden birini ortaya koymaktadır. Sorun sadece bir sınır çizgisinin belirlenmesi değildi; aynı zamanda savaş sonrasında kurulan uluslararası düzen, manda yöneyimi, yerel idari statü ve Türkiye'nin bölgeye ilişkin taleplerinin kesiştiği bir meseleydi. Bu nedenle Hatay'ın statüsünü değerlendirirken hem uluslararası antlaşmaları hem de bu antlaşmaların bölgenin idari ve toplumsal hayatına yansımalarını birlikte ele almak gerekir.

2.3. 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması ve Sancağın Özel Statüsü

Türkiye ile Fransa arasında Millî Mücadele döneminde yürütülen görüşmeler, 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı. Antlaşma, iki taraf arasındaki çatışmaları sona erdirmenin yanı sıra Türkiye'nin güney sınırının belirlenmesi bakımından da önem taşıyordu. İskenderun Sancağı, antlaşmayla Fransız mandası altındaki Suriye sınırları içinde kaldı; ancak bölge için özel bir yönetim düzeni öngörüldü. Antlaşmanın 7. maddesi, sancakta özel bir idarenin kurulmasını, Türkçe'nin resmi nitelik taşımasını ve Türk nüfusunun kültürel gelişiminin desteklenmesini hükme bağlıyordu (Can, 2026; Şener, 2018).

Ankara Antlaşması'nın ortaya koyduğu düzenleme, Sancağın Suriye'ye bırakılmasıyla birlikte Türkiye'nin bölgeyle bağlarının tamamen kopmadığı bir hukuki çerçeve oluşturdu. Özel yönetim ve dil hükümleri, Sancağın diğer Suriye bölgelerinden farklı bir statüye sahip olmasını sağladı. Bu yönüyle antlaşma, yalnızca bir sınır düzenlemesi değil,

ilerleyen yıllarda Hatay Meselesi'nin diplomatik ve hukuki zemininde etkili olacak bir düzenleme niteliğindeydi (Soysal, 1985; Şener, 2018).

Diğer taraftan antlaşmanın imzalandığı koşullar da göz önünde bulundurulmalıdır. Millî Mücadele henüz devam ederken Ankara Hükümeti'nin Fransa ile çatışmayı sona erdirmesi, güney cephesindeki askeri ve siyasi gelişmeler açısından önem taşıyordu. Bu bağlamda Sancağın Türkiye dışında kalması, dönemin askeri ve diplomatik şartları içinde alınan kararların bir parçasıydı. Bununla birlikte, özel statünün kabul edilmesi, bölgenin geleceğine ilişkin meselenin bütünüyle kapanmadığını gösteren unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir (Soysal, 1985; Şener, 2018).

2.4. Lozan Barış Antlaşması ve Statükonun Devamı

1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması, Türkiye'nin uluslararası alandaki yeni konumunun ve sınırlarının belirlenmesinde temel bir dönüm noktası oldu. İskenderun Sancağı'nın durumu da Lozan görüşmeleri sırasında gündeme geldi. Ancak Ankara Antlaşması'nın ile belirlenen çerçeve esas alındı ve Sancak, Fransız mandası altındaki Suriye içinde kaldı. Böylece 1921'de oluşturulan özel statü, Lozan sonrasında da varlığını sürdürdü (Soysal, 1985; Şener, 2018). Lozan sonrasında Sancağın Türkiye dışında kalması, Hatay Meselesi'nin Türk dış politikasındaki önemini ortadan kaldırmadı. Aksine, Ankara Antlaşması'nda yer alan özel yönetim ve kültürel haklar, Türkiye'nin bölgeyle ilgili gelişmeleri takip etmesinde başvurulan hukuki dayanaklardan biri oldu. Bu dönemde mesele, doğrudan sınır değişikliği gündeminden ziyade, Sancağın mevcut statüsünün korunması ve uygulanması bağlamında şekillendi (Şener, 2018).

Bu nedenle 1921 Ankara Antlaşması'nın ile 1923 Lozan Barış Antlaşması'nı Hatay Meselesi'nin birbirinden bağımsız iki aşaması olarak değil, birbirini tamamlayan bir statünün çerçevesi olarak değerlendirmek mümkündür. Ankara Antlaşması Sancağın özel yönetim rejimini belirlemiş; Lozan ise bu düzenin savaş sonrası uluslararası sistem içinde devam etmesini sağlamıştır. 1936'da Fransa'nın Suriye'ye bağımsızlık sürecini başlatan düzenlemeleri açıklamasıyla birlikte, bu statünün geleceği yeniden tartışma konusu olacaktır (Çelebi, 2020; Şener, 2018).

2.5. Bölgesel Dengeler ve Türk Dış Politikasının Güvenlik Boyutu

İskenderun Sancağı'nın statüsüne ilişkin gelişmeler, yalnızca Türkiye ile Fransa arasındaki ikili diplomatik ilişkilere değil, aynı zamanda 1920'li ve 1930'lu yıllarda Doğu Akdeniz ile Doğu Avrupa'da şekillenen bölgesel güvenlik dengelerine de bağlı olarak seyretmiştir. Türkiye, Lozan sonrasında izlediği statükocu ve barışçı dış politika çerçevesinde bölgesel ittifaklara ve çok taraflı güvenlik mekanizmalarına önem vermiştir. Bu doğrultuda 1934 yılında kurulan Balkan Antantı ve 1937 tarihli Sadabat Paktı, Türkiye'nin hem batı hem de güney-doğu sınırlarında bir güvenlik çemberi oluşturma gayretinin ürünleridir.

İskenderun Sancağı, Türkiye'nin güney güvenliği ve Çukurova/Adana bölgesinin stratejik derinliği açısından hayati bir konuma sahip bulunmaktaydı. Bölgenin Fransa mandası altındaki durumu, Adana-Mersin demiryolu hattının, İskenderun Körfezi'nin ve Güneydoğu Anadolu'ya geçişi sağlayan Belen Geçidi'nin denetimi açısından hassasiyet arz etmekteydi. Türkiye açısından İskenderun Sancağı'nın geleceği, yalnızca antlaşmalardan doğan hakların korunması veya etnopolitik (kimlik siyaseti) bir iddia değil; aynı zamanda Akdeniz'deki deniz güvenlik mimarisi ile Anadolu coğrafyasının bütüncül savunması meselesiydi. Bu bağlamda 1920'li ve 1930'lu yıllardaki gelişmeler, Sancak üzerindeki hukuki ve idari hakların muhafaza edilmesinin Türk dış politikasının ana güvenlik parametrelerinden biri olduğunu ortaya koymuştur.

3. 1936 SONRASINDA HATAY MESELESİ'NİN ULUSLARARASI BİR SORUN HALİNE GELMESİ

1936 yılı, Hatay Meselesi'nin gelişiminde yeni bir aşamayı başlatmıştır. Fransa'nın Suriye'ye bağımsızlık tanınmasına yönelik girişimleri, İskenderun Sancağı'nın geleceğini yeniden gündeme taşımış; Türkiye, Sancağın Suriye'den ayrı bir statüye sahip olması gerektiğini savunarak diplomatik girişimlerini yoğunlaştırmıştır. Böylece 1921 Ankara Antlaşması'nın ve 1923 Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde şekillenen statü sorunu, Milletler Cemiyeti'nin de dahil olduğu uluslararası bir müzakere sürecine dönüşmüştür (Şener, 2018). Bu dönemde Türkiye'nin izlediği politika, yalnızca ikili görüşmelerle sınırlı kalmamış; uluslararası hukuk, diplomatik müzakereler ve bölgedeki siyasi gelişmeler

birlikte değerlendirilmiştir. Sürecin sonunda Sancağın ayrı bir siyasi varlık olarak tanınması, 1938'de Hatay Devleti'nin kurulması ve 1939'da Türkiye'ye katılmasıyla sonuçlanacak gelişmelerin önünü açmıştır (Sarınay, 1996b; Şener, 2018).

3.1. Türkiye'nin Diplomatik Girişimleri ve Milletler Cemiyeti

Türkiye, 1936'da Sancak Meselesi'ni Fransa ile yürüttüğü diplomatik görüşmelerde gündeme getirdi. Sorunun çözüme kavuşturulamaması üzerine konu Milletler Cemiyeti'nde ele alındı. Aralık 1936'daki görüşmeler sırasında Konsey, İsveçli diplomat Rickard Sandler'i raportör olarak görevlendirdi. Sandler'in önerileri doğrultusunda Sancağa gözlemci heyeti gönderilmesi ve meselenin sonraki Konsey toplantısında yeniden değerlendirilmesi kararlaştırıldı (Şener, 2018). Milletler Cemiyeti'nin sürece dahil olması, Hatay Meselsi'nin uluslararası hukuk ve diplomasi çerçevesinde ele alınmasını sağladı. Gözlemci heyetinin bölgedeki incelemerli, Sancağın idari ve siyasi yapısına ilişkin değerlendirmeler yapılmasına imkan verdi. Bu sırada Türkiye ile Fransa arasındaki ikili görüşmeler de devam etti. Ancak tarafların sancağın geleceğine ilişkin yaklaşımları farklı olduğunda, müzakereler kolay ilerlemedi (Bolat, 2026). Milletler Cemiyeti Konseyi, Ocak 1937 tarihinde meseleyi yeniden gündeme aldı. Türk-Fransız görüşmeleri sonucunda 26 Ocak'ta bir prensip uzlaşmasına varıldı; bu çerçeve 27 Ocak 1937'de Konsey tarafından kabul edildi. Böylece Konsey Sancağı "ayrı varlık" olarak kabul edip statüsü konusunda yeni bir uluslararası düzenleme süreci başladı. Söz konusu 1937 düzenlemesi ve Sancağın hukuki statüsü, Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'nin sonraki yıllarda yayımladığı resmi raporlarda da uluslararası koruma rejimlerinin tarihsel emsalleri arasında zikredilmiştir (BMGK, 2015, https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-179951/).

3.2. 1937 Düzenlemesi: Sancağın Ayrı Varlığının Tanınması

27 Ocak 1937'de kabul edilen düzenleme, Sancağın Suriye'den ayrı bir siyasi ve idari varlık olarak ele alınmasını öngören önemli bir aşamaydı. Düzenlemeyle Sancağın içişlerinde bağımsız, dışişlerinde ise Suriye ile bağlantılı bir statüye sahip olması; ayrıca kendine özgü bir anayasal düzen ve kurumlar oluşturması kabul edildi. Bu çerçeve, Sancağın statüsünü önceki döneme kıyasla farklılaştırdı (Şener, 2018).

1937 düzenlemesi, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını doğrudan gerçekleştirmedi. Bunun yerine, Sancağın Suriye'den ayrı bir statüye sahip olmasını sağlayan hukuki ve siyasi bir zemin oluşturdu. Bu ayrım önemlidir: Sancağın ayrı statü kazanması ile Türkiye'ye katılması, farklı tarihlerde ve farklı bir diplomatik aşamalarda gerçekleşmiştir. Aynı yıl yapılan düzenlemeler, Sancağın sınırlarının belirlenmesi ve statüsünün uygulanması gibi konuları da gündeme getirdi. Böylece mesele, yalnızca uluslararası bir kararın kabul edilmesiyle sona ermedi; kararın sahada uygulanacağı da yeni bir tartışma alanı oluşturdu.

3.3. Seçim Meselesi ve Statünün Uygulanmasındaki Güçlükler

Sancağın ayrı statüsünün belirlenmesinden sonra, bu statüye uygun temsil kurumlarının oluşturulması ve seçimlerin gerçekleştirilmesi gündeme geldi. Ancak seçim sisteminin nasıl uygulanacağı, seçmenlerin hangi esaslara göre belirleneceği ve temsil dağılımının nasıl yapılacağı konularında anlaşmazlıklar yaşandı. Bu durum, uluslararası düzeyde kabul edilen düzenlemenin yerel siyasi süreçlere aktarılmasının karmaşık bir mesele olduğunu gösterdi (Sarınay, 1996b; Şener, 2018).

Seçim süreci, Sancağın demografik yapısı ile siyasi temsil arasındaki ilişkiyi de ön plana çıkardı. Bölgedeki farklı toplulukların varlığı ve temsil talepleri, seçim düzenlemelerinin yalnızca teknik bir işlem olmadığını ortaya koydu. Bu nedenle Hatay Meselesi'nde nüfus ve toplumsal yapı, diplomatik görüşmelerin yanında siyasi kurumların kuruluşunda da belirleyici bir unsur haline geldi. Bununla birlikte, nüfus gruplarının adlandırılması ve sayısal dağılımlarına ilişkin veriler kullanılırken dönemin kaynaklarının sınıflandırma yöntemleri dikkate alınmalıdır. Etnik, dilsel, dinsel ve siyasi kimlikler her zaman aynı kategoriye karşılık gelmediğinden, farklı kaynaklardaki rakamlar doğrudan karşılaştırılmamalıdır. Bu çalışmada demografik veriler, kaynakların kullanıldığı tanımlar belirtilerek değerlendirilmelidir.

3.4. Uluslararası Konjonktür, Atatürk'ün Diplomasisi ve Suriye Faktörü

1930'lu yılların ikinci yarısında Hatay Meselesi'nin uluslararası bir boyuta taşınması ve Türkiye lehine ivme kazanması, dönemin küresel jeopolitik dönüşümlerinden bağımsız düşünülemez. Bu dönemde İtalya'nın Doğu Akdeniz ve Habeşistan üzerindeki yayılmacı (revizyonist)

politikaları ile Oniki Ada'yı silahlandırma girişimleri, İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Avrupa'da büyük bir güvenlik krizine yol açmıştı. Almanya'nın da Ren bölgesini silahlandırması ve Orta Avrupa'da nüfuz alanını genişletmesi, Fransa ve İngiltere'yi Akdeniz'deki dengeleri korumaya ve Türkiye gibi stratejik bir aktörü yanlarına çekmeye sevk etmiştir. Fransa açısından Suriye üzerindeki yükümlülükler ile Doğu Akdeniz'de Türkiye ile kurulacak dostane ilişkiler arasında bir tercih yapma zorunluluğu doğmuştur.

Bu uluslararası konjonktürü son derece rasyonel bir biçimde okuyan Mustafa Kemal Atatürk, Hatay konusunu kişisel bir kararlılık ve stratejik esneklik içerisinde yürütmüştür. Atatürk'ün Hatay için dile getirdiği *"Hatay benim şahsi meselemdir"* ifadesi, dönemin uluslararası sistemine ve Fransız kamuoyuna yönelik güçlü bir diplomatik caydırıcılık mesajı taşımaktaydı. Atatürk, bir yandan Milletler Cemiyeti mekanizmalarını ve uluslararası hukuku işletirken, diğer yandan askeri caydırıcılığı bir dış politika aracı olarak kullanmıştır. Nitekim rahatsızlığına rağmen 1938 yılı Mayıs ayında Adana ve Mersin'e düzenlediği geziler, askeri birlikleri denetlemesi ve geçit törenleri yaptırması, Türkiye'nin gerektiğinde sert güç unsurlarını devreye sokabileceğini gösteren kararlı bir kamuoyu ve saha diplomasisi örneğidir. Ayrıca *Kurun* gazetesinde "Asım Us" müstear adıyla kaleme aldığı yazılarla (bkz. Şekil 1) hükümet politikalarının ve diplomatik süreçlerin hızını kamuoyu önünde tartışmaya açması, diplomasi masasındaki Türk elini güçlendiren özgün bir strateji olmuştur (Us, 1937).

KURUN

Yarınki sayımız 24 SAYFA

Cenevrede dün sarih bir vaziyet elde edilemedi

Fransanın dostlarına hitab ediyoruz!

Fransanın başına hernasılsa baş diye üşüşmüş olan bu efendiler Türk enerjisini takdirden uzak adamlardır

Hatay'da Türkleri tedhiş için Bir Ermeni çetesi teşkil edildi

Nasıl bir hükümet kurulmasını istedik?

Fransaya verdiğimiz muhtırayı ve cevabını neşrediyoruz

İşçilere meslek kursları açılacak

Şekil 1: Kurun Gazetesi'nde Atatürk'ün Asım Us İmzasıyla Yayımlanan Hatay Başyazısı (22 Ocak 1937)

Öte yandan mesele, Fransız mandasından bağımsızlığını kazanma sürecinde olan Suriye iç siyaseti açısından da ciddi bir gerilim kaynağı oluşturmuştur. Suriye'deki Ulusal Blok ve Arap milliyetçileri, İskenderun

Sancağı'nın ayrı bir statü kazanmasını veya Türkiye'ye katılmasını Suriye'nin toprak bütünlüğüne bir müdahale olarak değerlendirmişlerdir. Sancak içerisindeki Arap ve Türk nüfus arasındaki siyasi rekabet ile Şam yönetiminin tepkileri, Türkiye-Fransa müzakerelerinin yürütülmesinde ve 1937-1938 idari düzenlemelerinin sahaya yansıtılmasında zorlaştırıcı bir unsur olarak varlığını korumuştur.

4. HATAY DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE TÜRKİYE'YE KATILMA SÜRECİ

4.1. 1938'de Hatay'da Yeni Siyasi Yapının Oluşması

1937'de belirlenen statünün uygulanması sürecinde, Sancak'ta yeni siyasî kurumların oluşturulması ve temsil düzeninin kurulması gündeme geldi. Seçim sürecine ilişkin anlaşmazlıklar ve Türkiye ile Fransa arasındaki müzakereler, bölgenin geleceğinin yalnızca yerel kurumlar üzerinden belirlenmediğini gösteriyordu. Sancağın statüsü, uluslararası düzenlemeler ile Türkiye-Fransa ilişkilerinin birlikte etkilediği bir mesele olmayı sürdürdü. 1938'de Türkiye ile Fransa arasında yürütülen görüşmeler, Hatay'daki güvenlik ve siyasî düzenlemelerin yeniden ele alınmasına yol açtı. İki ülkenin uzlaşması doğrultusunda bölgede ortak askerî tedbirler alındı ve yeni siyasî yapının kurulmasına yönelik süreç ilerledi. 1938 yazında Hatay'da yapılan seçimlerin ardından meclis oluşturuldu; meclis 2 Eylül 1938'de Hatay Devleti'ni ilan etti (Sarınay, 1996b).

Hatay Devleti'nin kurulması, Sancağın önceki idarî statüsünden farklı bir siyasî yapılanmaya geçişini ifade ediyordu. Bununla birlikte, yeni devletin ortaya çıkışı, bölgenin uluslararası ilişkilerden bağımsız hâle geldiği anlamına gelmiyordu. Hatay'ın dış ilişkileri ve güvenliği, dönemin Türkiye-Fransa uzlaşması ve bölgesel dengelerle yakından bağlantılıydı. Bu nedenle Hatay Devleti'nin kuruluşu, sürecin nihai sonucu değil, Türkiye'ye katılmaya giden yolda önemli bir ara aşama olarak değerlendirilmelidir.

4.2. Türkiye-Fransa İlişkileri ve Diplomatik Uzlaşma

Hatay Meselesi'nin 1938-1939 dönemindeki seyri, Türkiye ile Fransa arasındaki ilişkilerden ayrı düşünülemez. Fransa, Suriye üzerindeki manda yönetimini sürdürürken Türkiye, Hatay'ın statüsünün yeniden

düzenlenmesini ve bölgenin Türkiye ile ilişkilerinin güvence altına alınmasını hedefliyordu. Taraflar arasındaki görüşmelerde güvenlik, siyasi statü ve bölgenin geleceği gibi konular öne çıktı (Sarınay, 1996b).

Bu diplomatik sürecin arka planında Avrupa'da artan uluslararası gerilimler de bulunuyordu. 1930'ların sonlarında Avrupa'daki güç dengelerinin değişmesi, devletlerin dış politika önceliklerini etkiliyordu. Türkiye ile Fransa açısından Hatay Meselesi, ikili ilişkilerin yanı sıra daha geniş uluslararası ortam içinde ele alınan bir konu hâline geldi. Ancak bu genel bağlam, tarafların her kararını tek başına açıklamak için yeterli değildir; diplomatik belgeler ve dönemin resmî açıklamaları üzerinden ayrıca değerlendirilmelidir.

Türkiye-Fransa uzlaşması, Hatay'ın geleceğine ilişkin müzakerelerin ilerlemesini sağladı. Bu noktada diplomatik görüşmelerin işlevi yalnızca iki devlet arasındaki anlaşmazlığı yönetmek değildi; aynı zamanda Hatay'daki siyasî düzenin nasıl şekilleneceğine ilişkin koşulları da belirlemekti. Böylece bölgenin geleceği, uluslararası diplomasi ile yerel siyasî kurumların etkileşimi içinde biçimlendi.

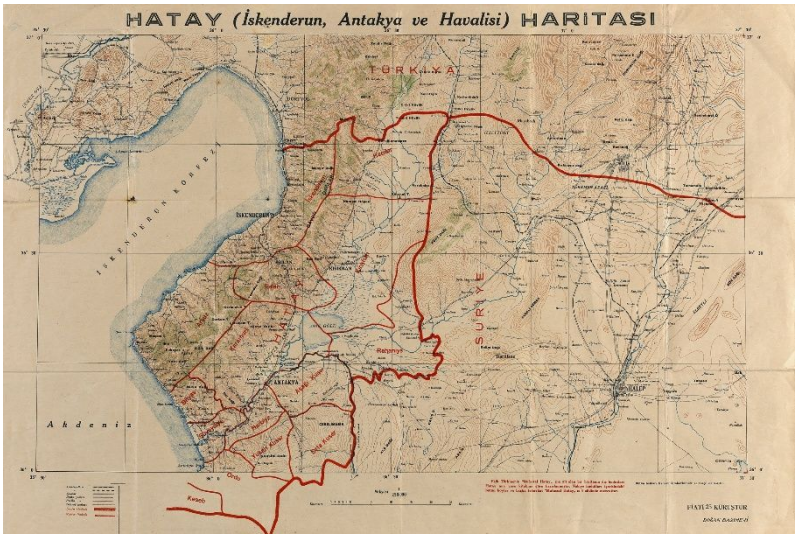
4.3. Hatay Devleti'nin Kuruluşu, Siyasi Statüsü ve 1939'da Türkiye'ye Katılma Kararı

Hatay Devleti'nin 2 Eylül 1938'de kurulması, Sancağın ayrı bir siyasî yapı altında örgütlenmesi bakımından önemli bir dönüm noktasıydı. Yeni meclis ve devlet kurumlarının oluşturulması, bölgenin yönetiminde yeni bir aşamaya geçildiğini göstermekteydi. Bu süreçte Tayfur Sökmen, Hatay'daki siyasî teşkilatlanmanın önde gelen isimlerinden biri olarak öne çıkmış ve 2 Eylül 1938'de Hatay Devleti'nin Reisliğine seçilmiştir. Sökmen'in bu görevi üstlenmesi, Hatay Meselesi'nin yerel siyasî örgütlenme boyutunun devletleşme aşamasına ulaştığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bununla birlikte Hatay Devleti'nin kuruluşu, statüsü ve dış ilişkileri dönemin uluslararası düzenlemelerinden bağımsız değildi (Sarınay, 1996b; T.C. Hatay Valiliği, https://www.hatay.gov.tr/onemli-sahsiyetler).

Hatay Devleti'nin idarî yapısının oluşturulmasında Abdurrahman Melek de önemli bir görev üstlenmiştir. Haziran 1938'de İskenderun Sancağı valiliğine atanan Melek, Hatay Devleti'nin kuruluşunun ardından Tayfur Sökmen tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve 5 Eylül 1938'de başbakanlık görevini üstlenmiştir. Böylece Melek, Hatay

Devleti'nin kısa süreli siyasî varlığı içerisinde kamu yönetiminin ve devlet teşkilatının işletilmesinde sorumluluk üstlenen başlıca isimlerden biri olmuştur. Bu yönüyle Sökmen'in devlet başkanlığı, Melek'in ise hükümetin yönetimindeki görevi, Hatay Devleti'nin siyasî ve idarî yapılanmasının iki önemli unsurunu oluşturmaktadır (Melek, 1966; Kündeyi, 2020; T.C. Hatay Valiliği, https://www.hatay.gov.tr/onemli-sahsiyetler).

Bununla birlikte Hatay Devleti'nin kuruluşunu doğrudan "Türkiye'ye katılma" ile eşitlemek, tarihsel aşamaları birbirine karıştırma riskini taşımaktadır. Devletin kuruluşu ayrı bir siyasî statü oluşturmuş; Türkiye'ye katılma ise 1939 yılında alınan ayrı bir kararla gerçekleşmiştir. Bu ayrım mekânsal örgütlenmede de somutlaşmaktadır; nitekim Hatay Anayasası'na göre düzenlenen dönemin idari haritası (bkz. Şekil 2), bölgenin Türkiye'ye iltihakından önce kendi dış sınırları ve nahiye teşkilatıyla bağımsız bir siyasal-idari mekanizma olarak yapılandığını açıkça ortaya koymaktadır (Türkmen, yakl.1939). Bu dönemde Hatay'ın Türkiye ile ilişkileri yalnızca coğrafi yakınlık üzerinden değil, siyasî ve idarî bağlar üzerinden de gelişmiştir. Ancak Hatay Devleti'nin statüsü, kuruluş koşulları ve dış ilişkileri, Türkiye-Fransa ilişkileri ve dönemin uluslararası düzenlemeleriyle birlikte değerlendirilmelidir.

Şekil 2: Hatay Devleti Anayasası'na Göre Hazırlanan Hatay (İskenderun, Antakya ve Havalisi) Haritası (Ölçek:1/250.000)

Kaynak: Faik Türkmen, Mufassal Hatay Haritası (Kanaat Kitabevi & Doğan Basımevi, t.y.[yakl. 1939])

1939 yılında Türkiye ile Fransa arasındaki görüşmeler, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına yönelik sürecin son aşamasını oluşturmuştur. 23 Haziran 1939'da Türkiye ile Fransa arasında yapılan anlaşmanın ardından Hatay Devleti Meclisi 29 Haziran 1939'da Türkiye'ye katılma kararı almıştır. Bu kararın ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 7 Temmuz 1939'da kabul edilen 3711 sayılı Kanun ile Hatay Vilayeti kurulmuş ve Hatay topraklarının Türkiye'ye katılması hukukî ve idarî bir çerçeveye kavuşturulmuştur (Soysal, 1985; Türkiye Büyük Millet Meclisi [TBMM], 1939).

Katılma süreci yalnızca Hatay Meclisi'nin kararıyla sınırlı olmayan, Türkiye-Fransa ilişkilerini ve dönemin uluslararası koşullarını içeren çok aşamalı bir gelişmeydi. Bu nedenle 1939'daki gelişmeleri değerlendirirken yerel siyasî karar alma süreci ile devletlerarası diplomatik çerçevenin birlikte ele alınması gerekir. Hatay'ın Türkiye'ye katılması, Türkiye'nin güney sınırının şekillenmesi bakımından önemli bir aşama oluşturmuştur. Bununla birlikte bu tarihî gelişmeyi incelerken dönemin siyasî kavramlarını ve hukukî belgelerini esas almak; daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan yorumları doğrudan dönemin aktörlerinin düşünceleri gibi sunmamak gerekir.

5. HATAY'IN TÜRKİYE'YE KATILMASI SONRASINDA İDARİ VE MEKANSAL DÖNÜŞÜM

5.1. Hatay Vilayetinin Kurulması ve İdari Düzenlemeler

Hatay'ın Türkiye'ye katılması, yalnızca uluslararası statüsünde meydana gelen bir değişiklik değil, aynı zamanda bölgenin idari teşkilatlanması ve Türkiye'nin güney sınırının düzenlenmesi bakımından da önemli gelişmeydi. Hatay Devleti Meclisi'nin 1939'da aldığı katılma kararının ardından Türkiye'de yeni idari düzenlemeler yapıldı. 7 Temmuz 1939 tarihli ve 3711 sayılı kanunla Hatay vilayeti kuruldu. Kanun, Hatay'ın Türkiye'nin idari yapısına dahil edilmesinin hukuki temelini oluşturuyordu (TBMM, 1939; Bolat, 2026). Bu aşamada idari bütünleşme, sınırların yeniden düzenlenmesini ve mevcut kurumların Türkiye'nin hukuki ve idari sistemiyle uyumlu hale getirilmesi gibi süreçleri kapsıyordu. Dolayısıyla Hatay'ın Türkiye'ye katılması, 1939'da alınan kararla tamamlanan tek bir işlemden ziyade, diplomatik kararların ve idari uygulamaların birbirini izlediği bir dönüşüm süreci olarak ele alınmalıdır.

3711 sayılı kanunla kurulan Hatay vilayetinin merkezi Antakya olarak belirlendi. Kanunda, Hatay'ın idari taksimatına ilişkin düzenlemelerin yapılması da öngörülüyordu. Ayrıca Dörtyol kazasının Seyhan vilayetinden Hatay'a bağlanması ve Hassa'nın idari statüsünün değiştirilerek Hatay vilayetine dahil edilmesi karara bağlandı. Bu düzenlemeler, yeni vilayetin sınır ve idari yapısının oluşturulmasında önemli rol oynadı (TBMM, 1939). İdari bütünleşme, vilayetin yalnızca harita üzerindeki sınırlarının belirlenmesiyle sınırlı değildi. Kamu yönetimi, hukuk, güvenlik ve vatandaşlık uygulamalarının da yeni statüye göre düzenlenmesi gerekiyordu. TBMM kayıtlarında yer alan 3712 sayılı kanun, Hatay halkının askerlik işlerine ilişkin geçiş hükümlerini düzenlerken, 3713 sayılı kanun Hatay vilayetinde adli kanunların uygulanması ve ilamların infazına ilişkin hükümler içeriyordu. Bu kanunlar, katılma sonrasında farklı alanlardaki hukuki uyum çalışmalarının yürütüldüğünü göstermektedir (TBMM, 1939).

5.2. Sınırın Belirlenmesi ve Bölgesel Bağlantılar

Hatay'ın Türkiye'ye katılması ve 7 Temmuz 1939 tarihli 3711 sayılı kanunla vilayet statüsü kazanmasının ardından, sürecin mekânsal ve fiziki boyutunu oluşturan sınır tespiti ve bölgesel entegrasyon aşamasına

geçilmiştir. Türkiye ile Fransa arasında 23 Haziran 1939'da imzalanan Antlaşma ve ekindeki protokoller, Türkiye-Suriye sınırının Hatay kesiminin sahada kesin olarak çizilmesinin hukuki zeminini oluşturmuştur. Kurulan Karma Sınır Komisyonu, coğrafi eşikleri, mülkiyet sınırlarını ve yerleşim birimlerinin idari aidiyetlerini dikkate alarak sınır hattını nirengi noktalarıyla belirlemiştir (TBMM, 1939).

Sınırın kesinleşmesi, tarihsel süreçte birbiriyle bütünleşik olan toplumsal, ekonomik ve mekânsal ağların yeniden biçimlenmesine yol açmıştır. Özellikle Osmanlı döneminden itibaren İskenderun Limanı ile Halep hinterlandı arasında var olan ticari ve ulaşım aksı, uluslararası sınırın çizilmesiyle birlikte yeni bir nitelik kazanmıştır. Halep-Antakya-İskenderun ticaret yolu üzerindeki gümrük kapıları ve sınır rejimleri, bölgesel ticaretin yönünü değiştirmiş; İskenderun Limanı artık Suriye içlerinin değil, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Akdeniz'e açılan temel limanı haline gelmiştir.

Ayrıca sınır düzenlemesi, tarımsal yapılar ve mülkiyet ilişkileri üzerinde de mekânsal dönüşümler yaratmıştır. Amik Ovası ve çevresindeki tarım alanları ile köylerin mülkiyet durumları yeni idari yapıya göre tescil edilmiş, sınırın diğer tarafında kalan gayrimenkullere ilişkin hukuki ve adli süreçler özel kanunlarla düzenlenmiştir. Belen Geçidi ve Amanos Ulaşım Koridoru, Türkiye'nin ulusal karayolu ağının ayrılmaz bir parçası haline getirilerek kıyı ile iç kesimler arasındaki idari ve askeri bağlantı pekiştirilmiştir.

Sonuç itibarıyla Hatay'ın Türkiye'ye katılması sonrasındaki sınır belirleme çalışmaları, yalnızca harita üzerinde çizilen siyasi bir hattı ifade etmemiş; bölgenin ulaşım, ticaret, nüfus yapısı ve mülkiyet düzeninin Türkiye'nin ulusal mekânsal örgütlenmesine entegre edildiği kapsamlı bir idari ve coğrafi dönüşüm süreci olarak tamamlanmıştır.

SONUÇ

Hatay Meselesi, Cumhuriyet dönemi Türk dış politikasında tarih, coğrafya, uluslararası hukuk ve diplomatik müzakerelerin iç içe geçtiği bir örnek olarak değerlendirilebilir. 1918 sonrasında Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenliğinin sona ermesiyle başlayan süreç, İskenderun Sancağı'nın Fransız mandası altındaki statüsü, 1921 Ankara Antlaşması ve 1923 Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde şekillenmiştir. 1936'da

Suriye'nin bağımsızlık sürecinin gündeme gelmesi ise Sancağın geleceğini yeniden uluslararası siyasetin konusu hâline getirmiştir.

Çalışmada ele alınan gelişmeler, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasının tek bir tarih veya kararla açıklanamayacağını göstermektedir. 1937'de Sancağın ayrı statüsüne ilişkin düzenlemelerin kabul edilmesi, 1938'de Hatay Devleti'nin kurulması ve 1939'da Türkiye'ye katılma kararının alınması, birbirini izleyen farklı aşamalardır. Bu aşamalar, Türkiye-Fransa ilişkileri ve dönemin uluslararası koşulları içinde gelişmiştir.

Tarihî coğrafya perspektifi, Hatay Meselesi'nin yalnızca diplomatik belgeler ve siyasî kararlar üzerinden değil, bu kararların belirli bir coğrafi alan üzerindeki etkileriyle birlikte incelenmesine olanak tanımaktadır. Hatay'ın Anadolu ile Suriye arasındaki konumu, Akdeniz'e erişimi, bölgesel ulaşım ve ticaret bağlantıları, bölgenin siyasî ve stratejik önemini değerlendirmede dikkate alınması gereken unsurlardır. Bununla birlikte, coğrafi konum tek başına tarihî gelişmeleri açıklayan bir neden olarak görülmemeli; diplomatik tercihler, uluslararası hukuk ve yerel siyasî süreçlerle birlikte ele alınmalıdır.

1939'da Hatay'ın Türkiye'ye katılmasının ardından çıkarılan 3711 sayılı kanunla Hatay vilayetinin kurulması ve diğer hukukî düzenlemelerin yapılması, siyasî statü değişikliğinin idarî ve kurumsal dönüşümle tamamlandığını göstermektedir. Böylece Hatay örneği, sınırların yalnızca harita üzerinde belirlenen çizgiler olmadığını; tarihsel süreçler içinde hukukî, siyasî ve idarî anlamlar kazanan mekânsal düzenlemeler olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Hatay Meselesi, Cumhuriyet dönemi Türk dış politikasının mekânsal boyutunu anlamak açısından önemli bir inceleme alanıdır. Tarihî coğrafya yaklaşımı, bölgenin konumunu ve tarihsel bağlantılarını diplomatik gelişmelerle ilişkilendirerek Hatay'ın statü değişimini daha bütüncül biçimde değerlendirmeyi sağlar. Bu yaklaşım, Hatay'ın Türkiye'ye katılma sürecini yalnızca sonuç odaklı bir anlatı olmaktan çıkarıp, sınırların ve siyasî mekânların tarih içinde nasıl dönüştüğünü açıklayan bir araştırma çerçevesine dönüştürmektedir.

KAYNAKÇA

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi. (2015, 21 Ekim). Letter dated 21 October 2015 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council [Genel Sekreterin Güvenlik Konseyi Başkanı'na mektubu ve ek rapor: Azınlık nüfusları ve ayrı bölgeler için koruma rejimlerine ilişkin tarihsel emsaller (1920-2015)] (Belge no. S/2015/809). Birleşmiş Milletler. Erişim Tarihi : 29.09.2026, https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-179951/

Bolat, M. (2026, 10 Mart). Hatay Devleti (02.09.1938-29.06.1939). Türk Dünyası Ansiklopedisi.

Can, M. (2026). *Hatay'ın İşgali ve Kurtuluşu*. *Millî Mücadele'nin Yerel Tarihi 1918-1923 (Cilt 4): Kahramanmaraş, Şanlıurfa, Kilis, Gaziantep, Hatay, Mersin, Osmaniye, Adana* içinde. Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

Çelebi, M. (2020). Hatay'ın Türkiye'ye İltihakı Sürecinde İtalya'nın Tepkisi. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 36(101), 139-162.

Kündeyi, M. A. (2020). Dr. Abdurrahman Melek'in Hatay Devleti Başbakanlığı Dönemi İcraatları. Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4(3), 453-468.

Melek, A. (1966). *Hatay Nasıl Kurtuldu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sarınay, Y. (1996a). Atatürk'ün Hatay Politikası 1 (1936 -1938). Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 12(34), 3-65.

Sarınay, Y. (1996b). Atatürk'ün Hatay Politikası II (1938-1939). Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 12(35), 407-454.

Soysal, İ. (1985). Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1936-1939). BELLETEN, 49(193), 79-110.

Şener, B. (2018). Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasında Çok Yönlü Bir İnce Diplomasi Uygulaması: Siyasal, Hukuksal ve Askerî Boyutlarıyla Hatay'ın Türkiye'ye Katılma Süreci (1921-1939). Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 34(97), 139-178.

T.C. Hatay Valiliği. (t.y. –a). *Sosyal ve coğrafi durum.* Erişim tarihi: 30.08.2026, https://hatay.gov.tr/sosyal-ve-cografi-durum

T.C. Hatay Valiliği. (t.y. –b). *Tarihsel süreç içinde Hatay.* Erişim tarihi: 30.08.2026, https://hatay.gov.tr/tarihsel-surec-icinde-hatay

T.C. Hatay Valiliği. (t.y. –c). *Önemli şahsiyetler.* Erişim tarihi: 30.08.2026, https://www.hatay.gov.tr/onemli-sahsiyetler

Tuncel, M. (2000). İskenderun. TDV İslâm Ansiklopedisi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1939). Hatay vilâyeti kurulmasına dair kanun (Kanun No. 3711, 7 Temmuz 1939). Resmî Gazete (Sayı 4255, 11 Temmuz 1939).

Türkmen, F. (t.y. [yakl. 1939]). Hatay (İskenderun, Antakya ve Havalisi) haritası [Harita; Ölçek 1:250.000]. Mufassal Hatay İçinde. Kanaat Kitabevi; Doğan Basımevi.

Arşiv

Us, A. [Atatürk, M.K]. (1937, 22-26 İkinci Kanun [Ocak]). Hatay Meselesi [Başyazı dizisi]. *Kurun Gazetesi*, ss. 1-2. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Gazete Arşivi.

Türk Dış Politikası Araştırmaları I

Türk Dış Politikası Araştırmaları I, Osmanlı Devleti'nin son döneminden Soğuk Savaş sonrasına uzanan geniş bir zaman diliminde Türkiye'nin dış ilişkilerini arşiv belgeleri ve güncel literatür ışığında ele alan sekiz bölümden oluşmaktadır.

Yedi yazarın katkısıyla hazırlanan bu çalışma, Türk dış politikasının tarihsel sürekliliklerini ve kırılma anlarını anlamak isteyen araştırmacılar, öğrenciler ve okurlar için kapsamlı bir kaynak sunmaktadır.

farabiyayinevi.org

AL FARABI
PUBLISHING HOUSE

ISBN 978-625-5035-08-0